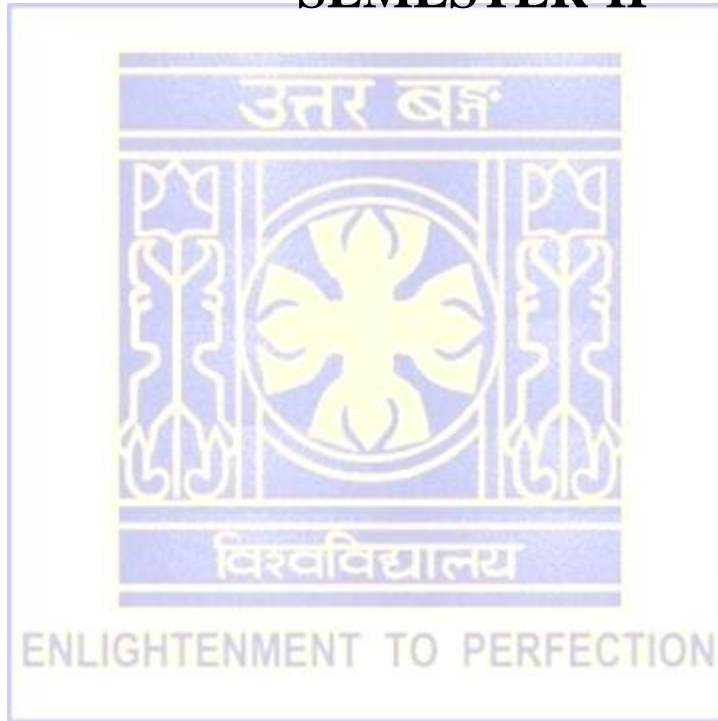

**DIRECTORATE OF DISTANCE EDUCATION
UNIVERSITY OF NORTH BENGAL**

**MASTER OF ARTS- NEPALI
SEMESTER-II**

तुलनात्मक भारतेली साहित्य र अनुवाद

NEP-(DE)-PG-C-205

BLOCK-1

UNIVERSITY OF NORTH BENGAL

Postal Address:

The Registrar,

University of North Bengal,

Raja Rammohunpur,

P.O.-N.B.U., Dist-Darjeeling,

West Bengal, Pin-734013,

India.

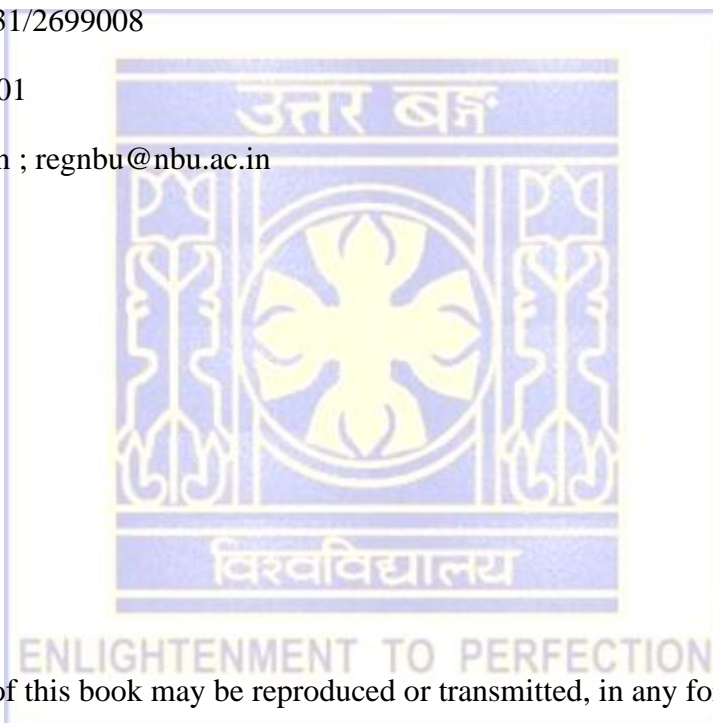
Phone: (O) +91 0353-2776331/2699008

Fax: (0353) 2776313, 2699001

Email: regnbu@sancharnet.in ; regnbu@nbu.ac.in

Website: www.nbu.ac.in

First Published in 2019

All rights reserved. No Part of this book may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission in writing from University of North Bengal. Any person who does any unauthorised act in relation to this book may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

This book is meant for educational and learning purpose. The authors of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any existing copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the even the Authors has/ have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for corrective action.

FOREWORD

The Self Learning Material (SLM) is written with the aim of providing simple and organized study content to all the learners. The SLMs are prepared on the framework of being mutually cohesive, internally consistent and structured as per the university's syllabi. It is a humble attempt to give glimpses of the various approaches and dimensions to the topic of study and to kindle the learner's interest to the subject

We have tried to put together information from various sources into this book that has been written in an engaging style with interesting and relevant examples. It introduces you to the insights of subject concepts and theories and presents them in a way that is easy to understand and comprehend.

We always believe in continuous improvement and would periodically update the content in the very interest of the learners. It may be added that despite enormous efforts and coordination, there is every possibility for some omission or inadequacy in few areas or topics, which would definitely be rectified in future.

We hope you enjoy learning from this book and the experience truly enrich your learning and help you to advance in your career and future endeavours.

तुलनात्मक भारतेली साहित्य र अनुवाद

BLOCK-1

- एकाइ - 1, तुलनात्मक साहित्य - परिचय र अवधारणा । 8
- एकाइ - 2, तुलनात्मक साहित्य अध्ययनका आधार र पद्धति ।..... 44
- एकाइ - 3, तुलनात्मक साहित्यको परम्परा, प्रयोजन र महत्व । 70
- एकाइ - 4, तुलनात्मक भारतेली साहित्यको प्रयोजन र महत्व । ... 103
- एकाइ - 5, राष्ट्रिय साहित्य र तुलनात्मक साहित्य । 130
- एकाइ - 6, भारतेली साहित्यको अङ्गका रूपमा नेपाली साहित्यका विकासको तुलनात्मक समीक्षा।पृष्ठ १३८ - १६३ 160
- एकाइ - 7, भारतेली भाषाका साहित्यिक कृतिहरूसित नेपाली साहित्यिक कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन (विशेष सन्दर्भमा असमेली, हिन्दी र बङ्गला भाषाका साहित्यिक कृतिहरू) पृष्ठ १६३ - १८९ 189

BLOCK-2

- एकाइ - ८, अनुवाद विज्ञान र अनुवाद साहित्य
- एकाइ - ९, अनुवाद साहित्यको प्रकृति, स्वरूप, प्रयोजन र महत्व
- एकाइ - १०, अनुवादको सङ्कट र सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य
- एकाइ - ११, तुलनात्मक साहित्यमा अनुवादको भूमिका र महत्व
- एकाइ - १२, नेपाली अनुवाद साहित्यको विकासको सर्वेक्षण
- एकाइ - १३, नेपालीमा अनुदित साहित्य र नेपालीबाट अन्य भाषामा अनुदित साहित्य
- एकाइ - १४, नेपाली अनुवाद साहित्यको समीक्षा र मूल्याङ्कन

BLOCK-1 तुलनात्मक भारतेली साहित्य र अनुवाद

यस तुलनात्मक भारतेली साहित्य र अनुवाद अन्तर्गत रहेको यस प्रभाग - १ लाई हामी यसरी अध्ययन गर्न सक्छौं -

एकाइ - १, तुलनात्मक साहित्य - परिचय र अवधारणा ।

यस एकाइमा तुलनात्मक साहित्य - परिचय र अवधारणाबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ तुलनात्मक साहित्यको स्वरूपगत विशेषता, अवधारणा र यसबारे विद्वानहरूका व्यक्त गरेका कुरोहरूको विवेचनालाई मुख्य आधार गरी यस एकाइलाई अध्ययन - विश्लेषण गरिने छ ।

एकाइ - २, तुलनात्मक साहित्य अध्ययनका आधार र पद्धति ।

यस एकाइमा तुलनात्मक साहित्य अध्ययनका आधार र पद्धतिबारे विस्तृत रूपमा चर्चा गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ तुलनात्मक साहित्य अध्ययन परम्पराहरूको सैद्धान्तिक परिचय, आधार र प्रमुख पद्धतिहरूलाई लाई मुख्य आधार गरी विस्तृत अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - ३, तुलनात्मक साहित्यको परम्परा, प्रयोजन र महत्व ।

यस एकाइमा तुलनात्मक साहित्यको परम्परा, प्रयोजन र महत्वबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ तुलनात्मक साहित्यको लेखन परम्पराको स्वरूप र पाश्चात्य जगतसितै भारतीय मूलमा पनि अन्य भाषाहरूभित्र अनि नेपाली साहित्यमा यसको चर्चादिलाई मुख्य आधार गरी विस्तृत अध्ययन - विश्लेषण यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - ४, तुलनात्मक भारतेली साहित्यको प्रयोजन र महत्व ।

यस एकाइमा तुलनात्मक भारतेली साहित्यको प्रयोजन र महत्त्व रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ तुलनात्मक भारतेली

साहित्यको स्वरूप, यसको प्रयोज र महत्त्व आदि विषयक कुराहरूलाई आधार गरी त्यसको विवेचना यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - ५, राष्ट्रिय साहित्य र तुलनात्मक साहित्य । यस एकाइमा राष्ट्रिय साहित्य र तुलनात्मक साहित्यको स्वरूपगत विशेषताको विस्तृत चर्चा गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ राष्ट्रिय साहित्य र तुलनात्मक साहित्यबारे विद्वानहरूद्वारा व्यक्त गरिएका विवेचनाहरूलाई आधार गरी यस एकाइमा विशद् विवेचना गरिने छ ।

एकाइ - ६, भारतेली साहित्यको अङ्गका रूपमा नेपाली साहित्यका विकासको तुलनात्मक समीक्षा ।

यस एकाइमा तुलनात्मक साहित्यको स्वरूपगत विशेषताको परिचर्चा गर्दै भारतीय साहित्यको अङ्गका रूपमा नेपाली साहित्य परम्परा र विकासबारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ भारतेली साहित्य विकास परम्पराको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली साहित्यका विकासको तुलनात्मक पक्षहरूलाई आधार गरी यस एकाइमा विशद् विवेचना गरिने छ ।

एकाइ - ७, भारतेली भाषाका साहित्यिक कृतिहरूसित नेपाली साहित्यिक कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन (विशेष सन्दर्भमा असमेली, हिन्दी र बङ्गला भाषाका साहित्यिक कृतिहरू) ।

यस एकाइमा भारतेली भाषाका साहित्यिक कृतिहरूसित नेपाली साहित्यिक कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन (विशेष सन्दर्भमा असमेली, हिन्दी र बङ्गला भाषाका साहित्यिक कृतिहरू) - बारे विषद रूपमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययन गर्नार्थ भारतेली भाषाका कृतिहरूसित नेपाली, असमेली, हिन्दी र बङ्गला भाषाका साहित्यिक कृतिहरूलाई प्रमुख आधार गरी त्यसको सम्यक विवेचना यस एकाइमा गरिने छ ।

एकाइ - 1, तुलनात्मक साहित्य - परिचय र अवधारणा ।

1.0 उद्देश्य

1.1 परिचय

1.2 तुलनात्मक साहित्यको परिचय र अवधारणा

1.3 उपसंहार

1.4 सार

1.5 अनुशीलनी

1.6 अतिरिक्त अध्ययन

1.7 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

1.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- तुलनात्मक साहित्यको अवधारणा
- तुलनात्मक साहित्यको अर्थ र परिचय

1.1 परिचय

संस्कृत काव्यशास्त्रले तुलनात्मक भारतीय साहित्यको उद्भव या विकास परम्परामा कुनै प्रकारको योगदान दिएको पाइन्दैन, यसैगरी अर्कोतिर जहाँ हाम्रो पारम्परिक संस्कृति विद्वानहरूका संस्कृति पांडित्य जस्ता कतिपय अद्भुत विशेषताहरूका कारणले पनि संस्कृत साहित्यको इतिहासमा

यसबारे कुनै प्रकारको जागरूकता नरहेको बुझिन्छ । संस्कृतका सृजनशील कृतिकारहरूले देशी भाषामा लेखिएका साहित्यप्रति कुनै प्रकारको रुचि नदेखाएकाले नै यो साहित्य सांस्कृतिक पटभूमिका आदि विषयलाई समेटिएका कुनै प्रकारको रचना उपलब्ध पाइन्दैन । हाम्रो आधुनिक भाषाहरूको उद्भव साथ साथै यो दिशामा तुलनात्मक अध्ययन परम्पराको पनि संभावनाहरू देखिन थाल्यो, तर फेरी ब्राह्मणवादसित जडित हाम्रा संस्कृतका पंडितहरूले यसको अध्ययनको दिशातिर कुनै पाइला चालेनन् । सन् 1753 मा आफ्नो आक्सफोर्ड लेक्चर्स अफ पोयट्री - मा जब राबर्ट लाउथले हिब्रू यूनानी कविताको की तुलना गरेका थिए तब भारतवर्षमा भने यस्ता देवभाषा संस्कृतको कविताहरूसित देशी तथा विदेशी भाषाहरूमा रचित कविताहरूको तुलना एक प्रकारले अमानवीय व्यवहार मानिन्थ्यो । यसैले भारतवर्षमा भारतीय, फ़ारसी तथा अरबी कविताहरूका तुलनात्मक अध्ययनका परम्पराको पृष्ठभूमि बनिएको थिएन जहाँ १८ औं शताब्दी तिर नै संस्कृत, देशी भाषा अथवा अरबी, फ़ारसी जान्ने र बुझ्ने विद्वानहरू यो देशमा उपस्थित थिए । यसैले १९ औं शताब्दीको अन्ततिर जब यहाँ आधुनिक साहित्य पांडित्यको प्रचार र प्रसारको कार्य सुरु भयो, तब हाम्रोतिर तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन परम्पराको कुनै सुरसार नै थिएन । अन्य विविध कार्यहरूका लागि अरबी, फ़ारसी भाषाको ज्ञानको आवश्यकता त थियो नै तर अर्कोतिर एशियाली भाषाहरूमा रचित साहित्य आदिका ज्ञानको हामीलाई कुनै आवश्यकता रहेको बोध गरिएन । यसरी एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मको प्रभाव विषयक कुरोहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरे । पछि अंग्रेजी साहित्यको

प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि आदिको वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ ।

1.2 तुलनात्मक साहित्यको परिचय र अवधारणा

तुलनात्मक साहित्य (Comparative literature) त्यो विद्या शाखा हो जहाँ दुई वटा त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रिय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिन्छ । तुलना यस अध्ययनका मुख्य अंग मानिन्छ । साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनले व्यापक दृष्टि प्रदान गर्दछ । संकीर्णताको विरोधमा उठेको व्यापकताको आवाज आजको विश्वका मानिसहरूको आवश्यकता हो भन्ने बुझिन्छ ।

‘तुलना’ विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ । पहिलोको उदाहरण संस्कृत साहित्यका चार ठूला साहित्यकारहरूलाई तुलना गरेको पाइन्छ-

उपमा कालिदासस्य भारवेरथगौरवम्।

नैषधे पदलालित्यं माघे सान्ति त्रयोगुणा॥

यहाँ 'उपमा राम्रो दिनेमा कालिदास, अर्थमा भारवि र भिव्यक्तिमा नैषध तर यी तीनै गुणहरूमा माघले उछिन्छन्' भनी तुलना गरिएको छ। अहिले आएर एक परम्पराका साहित्यकारलाई अर्को साहित्यिक परम्पराको साहित्यकारहरूसँग तुलना गर्नु सामान्य प्रक्रिया भएको छ। नेपालका साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि। यसै पनि कम्प्यारेटिभ लिटरेचर: हिस्टोरिकल नामक पुस्तकमा "कुनै प्रकारको उच्च ज्ञानको प्राप्ति तुलनाद्वारा हुँदछ अनि त्यो तुलनामै टिक्दछ" - (A higher knowledge is gained by comparison and rests on comparison.) भन्ने विचार पाश्चात्य विद्वान म्यक्स मुलरले व्यक्त गरेका कुराले यस कुरालाई पुष्टि दिएको बुझिन्छ। विश्व साहित्यमा तुलनात्मक साहित्यको सुरुवातको बारेमा खोज्नुपर्दा जिराल्ड गिलेस्पीको निबन्ध 'ओरिजिन्स अफ रोमान्स लिरिक्स: ए रिभ्यु अफ रिसर्च' अनुसार पश्चिम युरोपेली गीति साहित्यको विकासमा घुमन्ते भाटहरू (Troubadours) को मध्यकालीन युग (सन् 800-1450) को सुरुदेखि नै योगदान रह्यो। यस सम्बन्धमा रोमान्सवादी खोजकर्ताहरूले त्यहाँको गीतात्मक साहित्यको उत्पत्तिबारे दुई सिद्धान्तहरू प्रस्तुत गरेका पाइन्छन्- अरेबिक तथा ल्याटिनी। पहिलो सिद्धान्तले यो विधाको विकासमा अरब गीतिपरम्पराको योगदान महत्वपूर्ण थियो, किनभने अरबहरूले आठौँ शताब्दीमा फ्रान्सको दक्षिणी भागमा पर्ने आईबेरियामाथि आक्रमण गरे र नवौँ शताब्दीसम्म त्यहाँ शासन गरी

Notes

उनीहरूले यसको स्थायी रूपले प्रभाव छोडेका हुँदा त्यहाँको गीतको विकासको धार अरबी थियो। ल्याटिनी सिद्धान्तअनुसार गीतिपरम्परा ग्रीकबाट ल्याटिनमा सरेको र जनसाधारणले बोल्ने (Vulgar) रोमान्स भाषाहरू (इटालेली, स्पेनिस, फ्रान्सेली र रोमानियाली) नै त्यहाँको गीतिविधाका स्रोत थिए। यस विषयमा खोजकर्ताहरू ग्यास्टन प्यारिस (सन् 1890), बहुभाषाविद् विलियम केर (सन् 1904), अल्फ्रेड जेनरोय तथा पिटर ड्रङ्क (सन् 1965-66) ले भने समन्वयात्मक विकसित भएको थियो। पहिले गीतहरूका मूल विषयहरू आध्यात्मिक र रहस्यवादी प्रेम थिए। भाटहरू नै पछि विशिष्ट 'दरबारी गायकहरू' बनेपछि उनीहरूको गीति-विषय सांसारिक प्रेम बन्यो। त्रिस्चियन चर्च-गायकहरूले यस्ता गीतहरूलाई व्यभिचारलाई बढाउने भनी हेय दृष्टिले हेरे। जे होस्, भाटपरम्परा युरोपको मध्ययुगीन गीतिविधाको प्रबल स्रोत थियो र भनिन्छ कि यसैबाट प्रेम गरेको वस्तु अथवा व्यक्तिलाई सौन्दर्योपासना (Beautification) तथा देवत्वरोपण (Deitification) जस्ता अभ्यास सुरु भएका थिए। धेरै अङ्ग्रेजी दरबारी कविताहरू द्विभाषी ग्रन्थकारहरूले फ्रान्सेली तथा फ्रोभेङ्कल (Romance) भाषाका रचनाहरूका पुनर्लेखनहरू थिए। यही परम्पराबाट दाँते र पेट्रार्कका साथै पछिला मध्ययुगीन ल्याटिनका साहित्यकारहरू प्रभावित भएका थिए। यस प्रकार पश्चिमी साहित्यको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै बहुसाहित्यिक तथा तुलनात्मक दृष्टिकोण सुरु भएको कुरो बुझ्न पाइन्छ।

विश्वसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा युरोपेली इतिहासको विकासक्रममा पुनर्जागरण युग (सन् 1400-1516) ले विशेष महत्व राख्दछ। मध्ययुगीन अन्धकारमय समयको समाप्तिपछि मानिसहरूमा प्राचीनता (Vertical) का साथै क्षैतिज (Horizontal) सम्बन्धी ज्ञानको विस्तार भयो - इन्डो-युरोपेली

प्रागैतिहासिका युगमा पर्सियनहरू र आर्यहरू एउटै जनता थिए र पर्सियाबाट पूर्व र पश्चिम फैलिएका थिए भन्ने प्रमाण वेदमा 'घाउस पितर' (Father Heaven), ग्रीकमा जेउस प्याटर (Zeus Pater) तथा ल्याटिनमा जुपिटर (Jupiter) जस्ता शब्दहरूको उत्पत्तिबाट यस कुराहरूको पुष्टि हुन्छ। यी तीन परम्परामा 'आकाश / स्वर्ग पिता र पृथ्वी माता' भन्ने वाक्यांश 'आदिम माता-पिता' का प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसबाट त्यस युगमा बस्नेहरू एउटै वंशका थिए र समय बित्दै जाँदा भौगोलिक दूरीका कारण फरक देखिएका थिए भन्ने कुरा तुलनात्मक पौराणिकी (Comparative Mythology) तथा तुलनात्मक भाषाशास्त्र (Comparative Philology) का अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यस किसिमको ज्ञानको साथै युरोपेली परिस्थितिमा ग्रीक-रोमन-यहुदी-इसाई संस्कृतिहरूका तनावपूर्ण अवस्थामा यिनमा पाइने धार्मिक तथा दार्शनिक ग्रन्थहरूका आधारमा साहित्यिक कृतिहरूका तुलनात्मक अध्ययनहरू फ्रान्सिस मोरेस तथा फिलिप सिडनी (सन् 1554-86)ले गरेर यी विभिन्न समुदायहरूमा समझदारी बढाउन मद्दत गरेका थिए। भारतीय विद्वान् रवीन्द्रकुमार दास गुप्ताका अनुसार (सन् 1984) यिनका कृतिहरूले एलिजाबेथन युगमा पनि तुलनात्मक अध्ययनमा विद्वान्हरूको ध्यान गएको थियो भन्ने देखाउँदछ। मोरेसको कृतिको तुलनात्मक खण्ड ग्रेगरी स्मिथको एजाबेथियन त्रिटिकल एसेज (सन् 1904) अन्तर्गत 'द कम्पेरेटिभ डिस्कोर्स अफ आवर इङ्लिस पोएट्स विद द ग्रीक, ल्याटिन एन्ड इटालियन पोएट्स' शीर्षकमा पुनः मुद्रित पाइन्छ। हुन त मोरेको निबन्धले त्यति महत्त्व नराख्ला, तर आजभन्दा चार शताब्दीअगाडि पनि यस विषयमा खोज भएको थियो भन्ने कुराको महत्त्व यसले अवश्य दिन्छ। सर फिलिप सिडनीको एन अपोलजी फर पोएस

Notes

(सन् 1595) मा 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' का काव्यगुणहरूको चर्चा गरिएको छ। सिडनी प्रोटेस्टेन्ट धर्मको अनुयायी थिए र युरोपका यो धर्म मान्ने राष्ट्रहरूलाई एकसूत्रमा बाँधी क्याथोलिकहरूका धर्मगुरु पोपका विरुद्ध शक्ति परिचालन गर्न चाहन्थे। हिब्रू भाषामा लेखिएका 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' तथा 'न्यु टेस्टामेन्ट' मध्ये पुरानो धार्मिक ग्रन्थप्रति सिडनीले चाख लिई लेखेको समीत्रालाई ऐतिहासिक दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ।

मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्त्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्। सत्रौं शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस ट्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा पाइन्छ भने अठारौं शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा । यी दुवै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यहरूलाई प्राचीन र अर्वाचीन भनी विभक्त गरिएको भने पाइँदैन। लोथको उल्लिखित कृति उनले अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीमा काव्यको प्रोफेसर भएपछि दिएका भाषणहरूको सङ्कलन हो। के भनिन्छ भने लोथ पुरातनवादी थिए र उनले साहित्यमा प्रयोग हुने भाषा प्राचीन रूपको हुनुपर्नेमा जोड दिन्थे- उनको विचारमा त्यस समयको भाषा अगाडिको भाषाको विकृत रूप थियो। उल्लिखित कृति रोचक यस कारण पनि छ कि ती भाषाणहरू ल्याटिनमा सन् 1753 मा ' डी सेकरा पोयजी हेबेरम' शीर्षकमा छापिएको र पछि सन् 1787 मा अङ्ग्रेजी भाषामा जी. ग्रेगरीले अनुवाद गरेका थिए। यो युनानी तथा हिब्रू संस्कृतिहरू युरोपेली सभ्यताका स्रोत भएकाले अठारौं शताब्दीको सुरुदेखि नै तुलनाशास्त्रीहरूका लागि विशेष रुचिका विषय बने। यी दुई संस्कृतिका साहित्यिक झलक एस. एच. बुचरको पुस्तक हावार्ड लेक्चर अन ग्रीक सब्जेक्ट (सन् 1904) को 'ग्रिस एन्ड इजराइल' भन्ने निबन्धमा पनि देख्न पाइन्छ। यो

पुस्तकलाई यी दुई पश्चिमी प्राचीन साहित्यका शास्त्रीय विद्वान्को वक्तव्यका रूपमा लिइन्छ। उक्त पुस्तकमा बुचरले ' बुक अफ जब' र 'ग्रीक दुःखान्तिकी' को र लोथले 'हिब्रू कविता' र सोफोक्लिजको 'इडिपस नाटक' को तुलना गरे। यसरी लोथ र बुचरले 'इसाई मानवतावाद' को नारा दिएर युरोपका प्राचीनतम संस्कृतिकलाई दबाउन खोजिएको तनावलाई कम गराएका थिए। यी अध्ययनहरूमा अहिलेको तुलनात्मक अध्ययनका हिसाबले रूप तथा विषयगत भिन्नता भए पनि यिनको ऐतिहासिक महत्त्व आफ्नै ठाउँमा रहेको बुझिन्छ।

यसपछि अठारौं शताब्दीमा फ्रान्स तथा जर्मनीमा पुनर्जागरणका साथै तुलनात्मक अध्ययनहरूमा गतिशीलता ल्याउने दुई व्यक्तित्वहरू भोल्टायर (Voltaire) (सन् 1694-1778) तथा मडाम ड स्टेल (Madame de Stael, सन् 1766-1817) ले गरेको योगदानको छोटो चर्चा गरौं। फ्रान्समा जन्मेका भोल्टायर उनका व्यङ्ग्यात्मक लेखहरूका कारण हल्यान्ड र बेलायतमा निर्वासित हुनुपरेको भन्ने स्टेल पनि उनका वित्तविशेषज्ञ पिता ज्याक नेकरको फ्रान्सेली राज्यत्रान्तिमा पतन भएपछि र फेरि सन् 1804 मा नेपोलियनका कारण विदेश पलायन भइन्। भोल्टायर तथा रूसो (सन् 1712-78) फ्रान्सका ठूला बुद्धिजीवी थिए र यिनका कृतिहरूले त्यहाँको राज्यत्रान्ति (सन् 1789-94) ल्याउनमा ठूलो योगदान गरेका थिए। कवि तथा दर्शनिक भोल्टायर बेलायतको उदार भावनबाट प्रसन्न भए र आफ्नो देशमा पनि त्यस्तै हुनुपर्छ भनी बेलायतबाट लेख्न लागे। उदारताप्रति लक्षित उनका लेखहरूकै कारण उनलाई ज्ञानका सबैभन्दा ठूला फ्रान्सेली लडाकू भनियो। उनी त्रिस्चियन धर्मले अपनाएका मापदण्डहरूभन्दा हिन्दूधर्मलाई उदार मान्दथे। उनलाई स्वतन्त्रता तथा उदारताका अति निडर युरोपेली प्रवक्ता भनिन्छ। ड स्टेल जर्मन स्वच्छन्दतावादका

Notes

सम्बन्धमा विदेशमा बसेर लेख्दथिन्। यिनले ला हार्पेको 'साहित्यले सधैं प्रकृतिको नक्कल गर्छ र प्रकृति सधैं र जहाँ पनि उस्तै हुन्छ' भन्ने भनाइको खण्डन गरिन्। उनका विचारमा स्वच्छन्दतावाद साहित्यिक इतिहासको प्रकटीकरण थियो। यस साहित्यिक आन्दोलनलाई बुझ्न ऐतिहासिक समीक्षा सम्भव हुन्छ। उनी यस प्रकारको पद्धतिलाई प्रयोग गरी प्रतिपादित गरिएको सिद्धान्तलाई पूर्णता (Perfectibility) को सिद्धान्त भन्दछिन्। उनका विचारमा साहित्य सामाजिक संस्थानहरू, हावापानी, भूगोल आदि कारणअनुसार सृष्टि हुन्छ। यस प्रकार उनले युगको बोध (Zeitgeist) हुनुपर्नेमा जोड दिइन्। यो नभएमा साहित्यिक समीक्षा अपूरो हुन्छ। उनको कृति डे ल लिटेरेचर (De la Literatur) लाई तुलनात्मक साहित्यको क्षेत्रमा अग्रामी प्रयत्नका रूपमा लिइन्छ। फ्रान्समा बसेर जर्मन राष्ट्रियता तथा स्वच्छन्दतावादको उनले गरेको प्रसार अविस्मरणीय रहेको बुझिन्छ। यस प्रकार भोल्तायर तथा ड स्तेलले तुलनात्मक साहित्यको पृष्ठभूमि तयार गर्न आफ्ना देशवासीहरूलाई साहित्यिक परम्परा बदल्न आह्वान गरेर ठूलो योगदान गरे।

अठारौं शताब्दीमा युरोपमा मध्ययुगीन विश्वव्यापी त्रिस्चियन मापदण्डहरूको बोलबाला रहेको समयमा साहित्यिक मापदण्डहरू स्थापित गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्देशीय स्तरमा प्राचीनतावादीहरू र आधुनिकतावादीहरूबीच वादविवाद हुने गर्थ्यो। यसै क्रममा अठारौं शताब्दीको अन्त्यमा जर्मन महाकवि गेटे (सन् 1749-1832) संस्कृत नाटक शाकुन्तलको सम्पर्कमा आए। उनको शान्त बौद्धिकतामा यसले पारेको प्रभावलाई स्व. यदुनाथ खनालले यसप्रकार अनुवाद गरेका छन्- वासन्ती कुसुमै छटा र फलको सम्पक्वता शारदी पोस्ने हर्ष दिने र मोहन दिने सन्तुष्ट पार्ने पनि

पृथ्वी-स्वर्ग झुलाउने छ जगमा केही भने वस्तुता

त्यो हो नाम शकुन्तला-अब भनौं सम्पूर्ण भन्ने कुरा ।

उनले साहित्यमा अनेकतामा एकता हुनुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिँदै विश्वसाहित्य (World Literature) को धारणा व्यक्त गरे. पुनर्जागरणले साहित्यिक क्षितिजलाई असाधारण किसिमले बढाएपछि तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी लेख तथा कृतिहरू फ्रान्समा प्रकाशित हुन लागे।

सर्वप्रथम स्टेन्डल (Stendhal) को 'रेसिन तथा सेक्सपियर' (सन् 1823)

छापियो। त्यसपछि अबेल भिलमन (Abel Villemain) ले 'अठारौं

शताब्दीका लेखकहरूमा फ्रान्सेली साहित्यको प्रभाव र युरोपेली चेतना'

भन्ने लेख प्रकाशित गरे। भिलमन फ्रान्सका तुलनात्मक साहित्यका

पहिला शिक्षक थिए। यस लेखमा फ्रान्स र बलायतका साथै फ्रान्स र

इटलीबीचका पारस्परिक साहित्यिक प्रभावहरूलाई देखाइएको थियो। यहाँ

स्मरणीय के छ भने फ्रान्समा भएका प्रभाव अध्ययन सुरुदेखि नै

तथ्यहरूका आधारमा अर्थात् वस्तुगत किसिमले गरेको पाइन्छ।

भिलमनपछि सन् 1830 मा जिन ज्याक अम्पेरे (Jean Jacques Ampere)

ले मार्सेलसमा अध्ययन गर्दा उत्तरी युरोपेली कवितादेखि सेक्सपियरका

कवितामा धेरै वक्तव्यहरू दिए। त्यसपछि अम्पेरेलाई सन् 1832मा

सर्बोनमा अध्यापन गर्न बोलाइएपछि उनले ' फ्रान्सेली साहित्यको

मध्ययुगमा अरु साहित्यसँगका सम्बन्धहरू' भन्ने विषयमा वक्तव्यहरू

दिए। उनको विचारमा तुलनात्मक अध्ययनबिना साहित्यिक इतिहास

अपूरो हुन्छ र कुनै पनि विदेशी साहित्य फ्रान्सेली साहित्यभन्दा केही न

केही कुरामा राम्रो हुन्छ र यो नै तुलनात्मक अध्ययनबाट हुने फाइदा हो

। अर्का फ्रान्सेली तुलनाशास्त्री कलेज ड फ्रान्समा सन् 1841 देखि 1873

सम्म पढाउने फिलारेट चास्लेस (Philarete Chasles) थिए। यिनी के

Notes

भन्छन् भने प्रत्येक व्यक्तिले अर्कोबाट केही लिन्छ, सहानुभूतिका यस्ता कुरोहरू विश्वव्यापी र निरन्तर भइरहन्छन्। यी फ्रान्सका प्रारम्भिक तुलनाशास्त्रमा चाख लिने अठारौँ शताब्दीको अन्धराष्ट्रियतावादी शास्त्रीय परमपराका विरुद्ध साहसी, उदारवादी तथा अन्तर्राष्ट्रितावादा समीक्षक थिए। यिनका पाठ्यत्रमहरू गहिराभन्दा उत्साही थिए। पाउन भ्यान टेघेम (Paul van Tieghem) ले यी पाठ्यत्रमहरूको मूल्याङ्कन यसरी गरे-‘एउटा टुप्पाबाट अर्कोमा फड्कने।’ जे होस्, यिनीहरूले तुलनात्मक मनोवृत्तिको विकासका निमित्त आवश्यक जनमतको माहोल तयार गर्न योगदान गरेको कुरा महत्त्वपूर्ण रहेको बुझिन्छ । यसपछि त्रमशः यी तुलनात्मक अध्ययनहरू-सन् 1843 मा अडल्फ ड पुइबस्क (Adolphe de Puibusque) को स्पानी तथा फ्रान्सेली साहित्यहरूको तुलनात्मक इतिहास, सन् 1853 मा ई. जे. बी. राथरीको तेह्रौँ शताब्दीदेखि लुइस चौधौँको शासनसम्म फ्रान्सेली साहित्यमा इटालीको प्रभाव, सन् 1834 मा डब्लू. रेमन्डको कर्नेई, सेक्सपियर तथा गेटे आदि। यो आन्दोलनलाई सेन्ट बियुबले समर्थन मात्र गरेनन्, उनले अम्पेरका विषयमा एक लेख र रेडमन्डको पुस्तकका लागि प्राक्कथन पनि लेखे। यो नयाँ प्रस्तावले अमेडी डुकोइस्नेल (Amedee Duquesnel) को पुस्तक तुलनात्मक इतिहास (सन् 1836-44) मा पनि समर्थन पायो। यो पुस्तकको सन् 1845 मा धेरै प्रकाशनहरू मध्येको पहिलो सेक्सपियर र फ्रान्सेली नाट्यशाला आयो र सन् 1860 को दशकमा आधुनिक साहित्यमा तुलनात्मक शीर्षकहरूमा बढ्दो सङ्ख्यामा विधावारिधिका शोधप्रबन्धहरू लेखिएका थाहा लाग्छ। उल्लिखित तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी पुस्तकहरू छापिएर विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा छिटपुट पढाइ भए पनि यो समयसम्म फ्रान्सको कुनै पनि विश्वविद्यालयमा यस विषयको विभागाध्यक्षको पद सृष्टि गरिएको

थिएन। यस विषयका विद्वान्लाई विशेष व्याख्यान दिन आमन्त्रण गरिने चलन मात्र थियो। समग्र युरोपकै कुरा गर्दा इटालीको नेपल्समा सन् 1863 मा तथा स्विट्जर ल्यान्डको जेनेभामा सन् 1865 मा विभागाध्यक्षका पदहरू खुलेका पाइन्छन् र फ्रान्समा निकै पछि सन् 1896 मा लिअन्स विश्वविद्यालयमा पहिलो तुलनात्मक साहित्यको विभाग खुलेको थियो। यस विषयमा अहिले धेरै नै प्रसिद्धि पाएको पेरिसको सर्बोर्न (Sorborne) मा पनि सन् 1910 मा मात्र विभाग खुल्यो। यो विषयका विभागहरू अमेरिकामा पनि पछि नै खुलेको पाइन्छ- सन् 1899 मा कोलम्बियामा, सन् 1904 मा हार्वर्डमा, सन् 1908 मा डार्टमाउथमा र स्ट्रासबर्गमा सन् 1919 मा। सयपछि अमेरिकाका अरु विश्वविद्यालयहरूमा विभागहरू खोल्ने क्रम जारी रह्यो। साहित्यमा स्वच्छन्दतावादप्रतिको मनोवृत्ति बढेपछि तुलनात्मक साहित्यले फैलने अवसर पायो र फ्रान्स नै यस्तो देश हो जहाँ शिक्षाका सबै तहहरूमा तुलनात्मक साहित्यको अध्ययन गराइन्छ।

उन्नाइसौं शताब्दीमा आएर पश्चिमी साहित्य नयाँ आयाममा प्रवेश गर्‍यो - तुलनात्मक साहित्यलाई एक विधाका रूपमा लिइयो। यसको उत्तरार्द्धमा युरोपमा राष्ट्रिय राज्यहरू विकसित भएपछि मातृभाषाका साहित्यहरू अस्तित्वमा आए र तुलनात्मक साहित्यको अभ्युदय अनिवार्य भयो। यसै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यलाई प्राचीन, मध्य तथा आधुनिक युगमा वर्गीकरण गरियो। तुलनात्मक साहित्य यी विखण्डित युगहरूको सम्बन्धको साधन बन्यो। अब तुलनात्मक साहित्यमा चासो लिनेहरूले के अनुभव गरे भने यसले विधाको रूप लिनुभन्दा धेरै अगाडिदेखि नै साहित्यिक समीक्षकहरूले यसको प्रयोग गरेका थिए। यो कुरा हामी एच्. एम्. पोसनेटको पुस्तक कम्परेटिभ लिटरेचरमा चर्चा भएको पाउँछौं ।

Notes

यसमा के भनिएको छ भने तुलनात्मक साहित्यका अवयवहरूको विकास साहित्यको विकाससँगै भएका थिए- माथि उल्लेख गरिएजस्तै एक साहित्यकारको अर्कोसँग, एक साहित्यको अर्को साहित्यसँग, एक कालविशेषको अर्को कालविशेषसँग, एक विधाको अर्को विधासँग गरिने अध्ययनहरू नै यसका अवयवहरू थिए । यसरी नै पोसनेटले के देखाए भने यो विषय नयाँ होइन, यो त साहित्यजतिकै प्राचीन थियो- ग्रीसेली तथा इटालेली लेखकहरूदेकि युरोपेली राष्ट्रिय साहित्यहरूमा प्रयोग भएर आएको थियो। उदाहरणका लागि दाँते (सन् 1828-82)को दैवी सुखान्तिकी (Divina Comedia) को विषय, काल्पनिक सिर्जना तथा यसमा प्रयोग भएका छन्दहरूको राष्ट्रिय साहित्यहरूमा व्यापक प्रभाव परेको पाइन्छ। पोसनेटको भनाइअनुसार साहित्यिक सर्जकको विचार तथा भावनाको विस्तार र उसको विशिष्टीकरणको इच्छाबाट तुलनात्मक साहित्यको विकास भएको थियो। पोसनेटपछि अर्का अमेरिकी तुलनाशास्त्री एफ. डब्लू. चेन्डलर (सन् 1873-1947) ले सन् 1910 मा सिनसिनाटी विश्वविधालयमा तुलनात्मक साहित्यको रोप्स (Ropes) प्रोफेसर नियुक्त भएपछि दिएको प्रथम व्याख्यानलाई यो नयाँ विधाको महत्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ। सिनसिनाटीमा आउनुभन्दा अगाडि चेन्डलर कोलम्बिया विश्वविधालयमा अङ्ग्रेजी साहित्य पढाउँथे। यो विश्वविधालय अङ्ग्रेजी साहित्यको गहन अध्ययन हुने विश्वविधालयहरूमध्ये एक थियो र यहाँ जी. ई. बुटबेरी, जे. बी. फ्लेचर तथा जे. ई. स्पिगर्नद्वारा सम्पादित जर्नल अफ कम्परेटिभ लिटरेचर नामको पत्रिका पनि चेन्डलरको जानकारीमा थियो। साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनमा दिइएको त्यो व्याख्यान सिनसिनाटी विश्वविधालयबाट प्रकाशित युनिभर्सिटी स्टडिजमा प्रकाशित भयो र फेरि सन् 1966 मा इयर बुक

अफ कम्परेटिभ एन्ड जनरल लिटरेचरको पन्ध्रौं खण्डमा फेरि छापियो। यस विषयमा दिइएको चेन्डलरको त्यो व्याख्यान तुलनात्मक अध्ययन विषयको सीमाविस्तार तथा प्रविधिहरूमा प्रकाश पार्ने सर्वोत्तम व्याख्यानहरूमा लिइन्छ।

बेलायतका पुराना विश्वविद्यालयहरू अक्सफोर्ड तथा क्याम्ब्रिजमा सुरुदेकै नै ग्रीसेली तथा रोमेली शास्त्रीय ज्ञानसँग आबद्ध रहेको पाइन्छ। अङ्ग्रेजी बुझ्न प्राचीन साहित्यिक ग्रन्थहरू पढ्नु आवश्यक थियो। यस आवश्यकताको पूर्तिका लागि यी विषयका विद्वान्हरूलाई शिक्षणकार्यमा सम्मिलित गराउने चलन थियो। भने पछि उनीहरूले शास्त्रीय साहित्यसम्बन्धी कृतिहरू अङ्ग्रेजी भाषामा निकाले। यस्ता कृतिहरूमा जी. एस्. गोर्डनद्वारा समपादित निबन्धसङ्ग्रह इङ्लिस लिटरेचर एन्ड द क्लासिक्स, एडिनबरा विश्वविद्यालयका प्रोफेसर एच्. जे. सी. ग्रियर्सनको दी ब्याकग्राउन्ड अफ इङ्लिस लिटरेचर, म्याथ्यु आर्नोल्ड तथा बेन्जामिन जावट, गिलबर्ट मरेजस्ता शास्त्रीय साहित्यका विद्वान्हरूका कृतिहरू तथा व्याख्यानहरू विधार्थीहरूका लागि अमूल्य स्रोतहरू मानिन्थे। मरे त अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयमा ग्रीसेली भाषाका प्रोफेसर थिए र उनले ग्रीसेली भाषामा लेखिएका नाटकहरूका साथै त्यो भाषाका साहित्यिक कृतिहरूको अनुवाद गरी अङ्ग्रेजी र ग्रीसेली भाषाबीच घनिष्ठ सम्बन्ध स्थापित गरेका थिए। यति मात्र होइन मरेले उनको कृति दी क्लासिक ट्रेडिसन इन पोएट्री (सन् 1927) मा उनले हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा सन् 1925 मा दिएका 'चार्ल्स इलियट कार्टन भाषाणहरू' पनि सङ्कलित गरिनुबाट ग्रीसेली काव्यशास्त्र र अङ्ग्रेजी काव्यशास्त्रका बीच पनि सम्बन्ध स्थापित गरे। मरेका साथै जे. डब्लू. माइकेल पनि सन् 1906 देखि 1911 सम्म अक्सफोर्डमा नै काव्यका प्रोफेसर थिए र 'हवाट इज द गुड अफ

Notes

ग्रीक' विषयमा उनले दिएको व्याख्यान अहिलेसम्म पनि पठनीय रहेको थाहा पाइन्छ।

म्याथ्यु आर्नोल्डको ग्रीसेली साहित्यिक चेतनाका सम्बन्धमा अगाडि उल्लेख भइसकेको छ। आर्नोल्ड नै 'कम्परेटिभ लिटरेचर' पद प्रयोग गर्ने पहिला अङ्ग्रेज समीक्षक थिए। आर्नोल्ड उन्नाइसौं शताब्दीका यस्ता साहित्यिक समीक्षक थिए जसले शास्त्रीय संस्कृतिक सादृश्यका आधारमा युरोपका साहित्यको कल्पनाको महत्त्वको अनुभव गरेका थिए। यस शताब्दीको अन्त्यमा ब्रिटेनका विश्वविद्यालयहरूमा अङ्ग्रेजी साहित्यमा उच्च अध्ययन गर्नेका लागि उनको विचारले उच्च स्थान पाएको कुरा चर्टन कलिन्सको कृति दी स्टडी अफ इङ्लिस लिटरेचर (सन् 1891) ले देखिउँछ। अङ्ग्रेजी साहित्यका यी नवशास्त्रीय युगका कविहरू ग्रीसेली तथा रोमेली कविहरूबाट प्रभावित भएका थिए। टमस ग्रेका कविताको पृष्ठभूमि खोज्ने त्रममा नक्कल तथा व्यङ्ग्यहरू लेख्ने पिन्डार तथा कविताले आनन्द तथा शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने होन्यासको भनाइसम्म पुग्नपर्ने हुन्छ। अठारौं शताब्दीकै शास्त्रीय कविद्वय ड्राइडन तथा पोप पनि उनीहरूको प्रकृति तथा विवेक (Nature and Reason) को सिद्धान्त उनीहरूले प्रतिपादन गरेका थिएनन्- यो धारणा अरिस्टोटलको ' प्राकृतिक नियम' बाँ प्रभावित थियो जसअनुसार प्रकृति सत्य तथा सुखको मूल स्रोतका रूपमा लिइन्थ्यो। ग्रीसेली तथा रोमेली साहित्यिक परम्परा उनीहरूका लागि 'विश्वव्यापी परम्परा' थियो। साधारण भाषा कवितामा प्रयोग हुनु हुँदैन भन्ने भनाइ र यिनीहरूको विचार र भाषामा उपयुक्तता हुनुपर्छ भन्ने औचित्यको धारणा पनि पहिलेदेखि नै आएको थियो भन्ने कुरा पोपले 'एसे अन म्यान' मा दिएका यी द्विपदीहरूले देखाउँछन्- पहिले प्रकृतिलाई अनुसरण गर र तिम्रो निर्णय निर्माण गर

उनको उचित स्तरबाट, जुन सदा उस्तै हुन्छ॥१॥

होमरका कृतिहरू तिम्रो अध्ययन र सुख बन्नु

तिनलाई दिनमा पढ र रातमा मनन गर ॥२॥

अठारौं शताब्दीपछिका कविहरू वर्ड्सवर्थको कविता तथा तिनका प्रकथनहरू बुझ्न प्लेटोका 'संवादहरू' बुझ्नुपर्छ, पछि लर्ड टेनिसनलाई बुझ्न ग्रिसेली तथा रोमेली कृतिहरू नपढी हुँदैन। सेक्सपियरका नाटकहरूको पृष्ठभूमि सोफोक्लिजका नाटकहरू भएको कुरा माथि उल्लेख भइसकेको छ। ब्रिटिस विश्वविद्यालयहरूमा पढाइ हुने अङ्ग्रेजीका पाठ्यक्रमहरूमा तुलनात्मक दृष्टिकोणको विशेष स्थान थियो भन्ने कुरा स्टीफेन पौटरको दी म्युज इन चेन (सन् 1937), ई. एम्. डब्लू. टिलियर्डको दी म्युज अन चेन्ज्ड आदि पुस्तकहरूबाट थाहा हुन्छ।

यसरी पश्चिमी परम्परामार्फत सुरुवात भएर तुलनात्मक साहित्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको आधार मार्ग गठन भएपछि भने मात्रै वास्तवमा पश्चिमी विद्वानहरूद्वारा संस्कृत भाषाको जानकारी प्राप्त गरेपछि तुलनात्मक भाषाशास्त्रले विज्ञानको रूप लियो तथा तिनीहरूलाई वैदिक साहित्यको ज्ञान भएपछि तुलनात्मक पौराणिकी पनि विज्ञानकै रूपमा विकसित भएको जान्न पाइन्छ । यी दुवै अध्ययनहरूको विकास

भोल्टायरको 'युजर्वेदको विद्या' (Love of the Ezour Vedam), हर्डर तथा गेटेले त्यन्त खुसी भएर स्वागत गरेको सर विलियम जोन्स (सन् 1743-94) ले अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरेको कालिदासका अभिज्ञान शाकुन्तल र ऋतुसंहार, चार्ल्स डिकिन्सको भगवद्गीता तथा हितोपदेशको अनुवाद, गरेको कालिदासका अभिज्ञान शाकुन्तल र ऋतुसंहार, चार्ल्स डिकिन्सको भगवद्गीता तथा हितोपदेशको अनुवाद, हेनरी टमस कोलबुकद्वारा नेपोलियनको आजले आफू कैदी बनाइएको समयमा अङ्ग्रेजी सिकाइएका

Notes

जर्मन स्वच्छन्दतावादी कवि फ्रेडरिक सेगेलको ल्याङ्गवेज एन्ड विजडम अफ द इन्डियन्स (सन् 1808), रुडल्फ रूथ (सन् 1821-95) को अन द लिटरेचर एन्ड हिस्ट्री अफ द वेदज् (सन् 1946), म्याक्स मुलरका वेदहरू तथा अधिकांश उपनिषद्हरूका अनुवाद आदि यी दुई तुलनात्मक अध्ययनहरूका आधार बने। यसपछि संस्कृतिको महत्त्व बुझेर पश्चिमी विश्वविद्यालयहरूमा संस्कृत विभागहरू खुलेका पाइन्छन्। म्याक्स मुलर त अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयका प्रोफेसर बनाइए र उनको हिस्ट्री अफ एनसिन्ट संस्कृत लिटरेचर अमूल्य ग्रन्थका रूपमा लिइन्छ। पश्चिमले पूर्वीय साहित्य ग्रहण गर्नुभन्दा पहिले धार्मिक तथा दार्शनिक अध्ययनहरूमा चासो लिएको देखिन्छ। यस्ता अध्ययनहरूमा डब्लू. एस्. अर्कहार्टको पुस्तक दी वेदान्त एन्ड मोडर्न थट (सन् 1928), हिन्दूहरूका आराध्यदेव शङ्कर तथा गणितीय वैज्ञानिक आधारमा अध्यात्मवादका व्याख्याता यहूदी तर्कवादी स्पिनोजा (सन् 1632-77) को अद्वैतवादमाथि उनले तुलना गरे। भारतीय विद्वान् राधाकृष्णनले अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयमा प्रोफेसरको हैसियतले दिएका व्याख्यानहरूको सङ्कलित कृति इस्टर्न रिलिजन एन्ड वेस्टर्न थटले धर्म तथा दर्शनमा मात्र होइन्, साहित्यमा पनि नयाँ दिशा दियो। यस कृतिमा आर्यदर्शन तथा धर्मका मार्गदर्शक विचारहरूको वर्णन गरिएको छ र गिसेली तथा इसाई दर्शन तथा धर्मभन्दा यिनको सर्वोच्चता देखाइएको पाइन्छ। राधाकृष्णनका कृतिहरूले पूर्वीय दर्शनलाई पश्चिममा चिनाउने ठूलो काम गरेका छन् । भारतीय उपमहाद्वीपमा तुलनात्मक साहित्यको आवश्यकता बङ्गालमा रवीन्द्रनाथ ठाकुरले हालको यादवपुर विश्वविद्यालयको मातृसंस्था राष्ट्रिय शिक्षा परिषदमा सन् 1907 मा उनको प्रसिद्ध निबन्ध 'विश्वसाहित्य' प्रस्तुत गरे। उनको विचारलाई प्रेरणाका रूपमा लिइयो र सन् 1956 मा

त्यही विश्वविद्यालयमा अधिकारसम्पन्न तुलनात्मक साहित्य विभाग स्थापना गरियो। यसको स्तरीय मुखपत्र तुलनात्मक साहित्यको यादवपुर पत्रिकाले यो नयाँ विधाको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै प्रचार-प्रसारमा ठूलो योगदान गरेको छ। दुई विश्वयुद्धहरूका बीचमा पश्चिमी साहित्यिक समालोचना विशेष गरी राष्ट्रिय स्तरमा विकसित भएको देखिन्छ भने त्यसपछि यो अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विकसित भएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि नयाँ समालोचना अमेरिकामा, त्रोचेको दर्शवाद टालीमा, प्राक्समूहको रूपवाद निर्वासित रूसीहरूमा मात्र सीमित थिए भने दोस्रो विश्वयुद्धपछि यिनको सर्वदेशीय अथवा विश्वव्यापी रूपमा विकसित भएको छ। यस्तो रूप लिनुमा पश्चिमी विश्वविद्यालयहरूमा तुलनात्मक साहित्यको विकास नै कारण बनेको देखिन्छ।

वास्तवमा भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मको आदि कुराको प्रभावहरूका तुलनात्मक विवेचना भारतीय विद्वानहरूमा ठाउँमा यूरोपीय विद्वानहरूद्वारा सुरु भएको देखिन्छ । उन्नाइसौँ शताब्दीको सुरुदेखि युरोपेली महाद्वीपमा संस्कृति तथा साहित्यका विभिन्न क्षेत्रहरूमा खोजकार्यहरू भएका पाइन्छन्- अब युरोप पूर्व फर्केको र मध्यपूर्वी देशहरूका साथै भारत, चीन तथा जापानसम्म दृष्टि दिएको थियो। साहित्यको अध्ययन गर्ने नयाँ दृष्टिकोण (अन्तर्देशीय साहित्यक अध्ययन गर्ने दृष्टिकोण) को धारणा विकसित भयो। यो दृष्टिकोणलाई पछि गएर तुलनात्मक साहित्यको नाम दिइयो। यो अध्ययन इटाली तथा फ्रान्सबाट सुरु भएको थियो। फ्रान्सको सार्बोनमा यसको विभाग खुल्यो र यस अनुशासनको पत्रिका रिभ्यु द लितरेत्युर पनि पेरिस विश्वविद्यालयका तर्पबाट फ्रान्सेली भाषामा प्रकाशित बन्यो। माथि पूर्ववृत्तमा उल्लेख भइसकेको छ कि यसपछि यो अनुशासन युरोप तथा अमेरिकाका

Notes

विश्वविद्यालयहरूमा फैलियो। भारतमा यस विषयको प्रवेश सन् 1906 मा रवीन्द्रनाथले बङ्गालमा राष्ट्रिय शिक्षा परिषद्मा दिएको भाषाणको शीर्षक 'विश्वासाहित्य' बाट भएको थियो। प्रोफेसर नरेश गुह का अनुसार काबुल विश्वविद्यालयका प्राध्यापक राल्फ हेन्केलले सन् 1949-50 मा कलकत्ता विश्वविद्यालयमा तुलनात्मक साहित्यका विषयमा तीन प्रवचन दिएर यसको प्रविधि-पद्धतिमाथि प्रकाश पारे। उनले यसमा अनुवादको महत्त्वपूर्ण योगदान हुने कुरामा जोड दिए। यसका साथसाथै प्रोफेसर हेन्केलले राष्ट्रिय सीमाहरूलाई अतिरिक्त गरी विनिमय संस्कृतिहरूको सङ्गम स्थापना गर्न तुलनात्मक साहित्यले ठूलो योगदान गर्ने कुरामा प्रकाश पारे। यस्तै किसिमको विचार उनीभन्दा पहिले फ्रान्सेली स्वच्छन्दतावादी आन्दोलनको नेतृत्व दिने भिक्टर ह्युगो (सन् 1802-85) ले तुलनात्मक साहित्यबाट अन्तर्राष्ट्रिय साहित्यिक समशदारी बढ्ने विचार व्यक्त गरेका थिए। सुरुसुरुमा मानिसहरूले तुलनात्मक साहित्य के हो भनी प्रश्नहरू नगरेका होइनन्, किनभने यो सुन्नमा अपरिचित तथा अर्थमा अस्पष्ट थियो। यो विषय यस किसिमको थियो भन्ने कुरा ह्यारी लेभिनले अमेरिकी कम्परेटिभ लिटरेचर एसोसिएसन (सन् 1968) को अध्यक्षीय सम्बोधनमा मार्मिक किसिमले प्रस्तुत गरे-अङ्ग्रेजी साहित्यका प्रतिभावन् कवि डाइलन टमसको अमेरिकाका क्याम्पसहरूको भ्रमणका क्रममा कसैले उनलाई तुलनात्मक साहित्यका सम्बन्धमा कुरा गरेछ। उसको कुरा सुनेर उनले प्रश्न गरेछन्- 'यसलाई तिमी कुन विषयसँग तुलना गर्छौं ?' कवि टमसको त यस विषयप्रति यस्तो अनभिज्ञता थियो भने अरुको के हालत । तुलनात्मक साहित्यले अरु तुलनात्मक अनुशासनहरू तुलनात्मक धर्मशास्त्र, दर्शनशास्त्र, भाषाविद्मा हुने गुणहरू अवश्य नै हुनुपर्छ। यसो भएमा मात्र यिनीहरूले लेखकको, कृतिहरूको,

समानान्तर साहित्यक तत्त्वहरूको, असमानान्तर तत्त्वहरूको अथवा साहित्यिक आन्दोलनहरूको तुलना गर्न सक्षम हुनेछन्।

तुलनात्मक साहित्य एक्काइसौं शताब्दीमा प्रवेश गरिसकेको अवस्थामा यसले सुनिश्चित अनुशासन (विधाविशेष) को रूप लिइसकेको छ। यद्यपि यसको प्ने छुट्टै साहित्यिक सिद्धान्त छैन, तर यसको सुनिश्चित पद्धति (अन्वेषण-विधि) अवश्य छ। साहित्यिक अध्ययनबाट आन्तरिक आनन्द मिल्दछ र यो आनन्द सुरुदेखि नै मतभेदरहित रहेन। यस्ता अध्ययनका मतभेदबाट सिद्धान्त सुरु हुन्छ- चाहे एकल साहित्यको होस् अथवा बहुल साहित्यको। यस्ता सिद्धान्तले साहित्यका केही मूलभूत प्रश्नहरूका प्रशस्त विवेचन-विश्लेषण बहुआयामिक दृष्टिकोमबाट गरिएको हुनुपर्दछ। हामी नाटकको उदाहरणबाट यो कुरा स्पष्ट पारौं। यस सिद्धान्तको चर्चा एक देशको नाटकबाट मात्र गर्न सक्दैनौं। अङ्ग्रेजी साहित्यका विद्वान्हरूले सेक्सपियरका नाटकहरूको विवेचना गर्दा युनानी नाटककारहरू सोफोकलज र युरिपिडिजका साथै ल्याटिनी भाषाका सेनेकाका नाटकहरू बुझ्नैपर्छ। अङ्ग्रेज विद्वान्हरूको अध्ययन विवेचन यतिमै सकिँदैन- उनीहरूले ड्राइडनका 'वीरोचित नाटकहरू' लाई प्रभाव पार्ने फ्रान्सेली नाँककार जिन ज्यासिनका नाँकहरूको पनि अध्ययन-मनन गर्नुपर्ने हुन्छ। अझ हामी विचार गरौं, यदि अरस्तुले नाटकीय संरचनाहरूका सम्बन्धमा सबै कुरा लेखिदिएका भए हामीले कालिदासको शाकुन्तल अथवा जापानी 'नो' नाटकहरूको मूल्याङ्कन कसरी गर्थ्यौं ? यसरी नाँकजस्तै अरू साहित्यिक विधाहरूको पनि एक महादेशका विभिन्न देशहरूका मात्र होइन, अरू महादेशका देशहरूका साहित्यहरूको अध्ययन-विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने काम तुलनात्मक साहित्यद्वारा गरिन्छ। यसैले भनिन्छ कि तुलनात्मक साहित्यको उर्वर भूमि विशाल

Notes

छ। माथि उल्लिखित विभिन्न साहित्यिक परम्पराका नाटकहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरियो भने तिनमा समानताका साथै असमानताहरू पनि पाइनेछन्। यिनमा समानताहरू हुनुमा मानवीय प्रकृतिमा एकता हुनु, विभिन्न स्रष्टाहरूले एउटै सांस्कृतिक परम्पराअन्तर्गत रही लेख्नु तथा अगाडिकाले पछिका स्रष्टाहरूलाई प्रभाव पार्नु र त्यो प्रभावलाई ग्रहण गरिनु नै कारक तत्वहरू हुन्। यस्तो अध्ययनमा संलग्न व्यक्तिले तटस्थ भएर समन्वयात्मक पद्धतिलाई प्रयोग गर्नुपर्दछ। समानताका स्वरूपहरूलाई स्पष्ट पार्न विभिन्न परम्पराका नाटकहरूका मूल स्रोतहरू खोज्नु आवश्यक हुन्छ। समानताका साथै असमानताहरू पनि देखाउनु अध्ययनकर्ताको काम हुन्छ। विभिन्न साहित्यिक परम्पराका समान विधाका कृतिहरूमा असमानताहरू हुनुमा स्रष्टाहरूकोसिर्जनात्मकता/मौलिकतामा भिन्नता, सामाजिक मान्यतामा हुने भिन्नता, अध्येता स्रष्टाका उद्देश्यहरूको ठीक अर्थ लगाउन असमर्थ हुनु, कृतिका भनाइका सन्दर्भहरू बुझ्न असमर्थ हुनु, विनिर्माणवादीहरूका अनुसार भाषाको प्रकृति नै आत्मछली (Self Deceiving) हुनु आदि कारणहरूलाई लिन सकिन्छ। विभिन्न तुलनात्मक अध्ययनहरूबाट असमानताहरूभन्दा समानता नै धेरै देखिन्छन्- असमानता बढी देखिए त तुलनात्मक अध्ययनको सार्थकता नै रहँदैन। यस्ता समानता तथा असमानताको विश्लेषण गर्ने शोधकर्ता तथा निर्देशकमा तुलना गरिने दुवै क्षेत्रहरूको राम्रो जानकारी नभएमा अपेक्षित परिणाम आउँदैन। तुलनात्मक शोधका लागि छानिने विषय दुई वा दुईभन्दा धेरै भाषाहरूबाट अथवा एकै भाषाका दुई कालविशेषबाट लिन सकिन्छ। अझ एउटै कालविशेषका दुई स्रष्टाको पनि तुलना गर्न नसकिने होइन। तर तुलनाशास्त्रीहरूको मान्यता छ कि जति टाढा अथवा असम्बन्धित परम्पराअन्तर्गत विषय छानिन्छन्

त्यति नै रामा परिणाम निकलन्छन्। स्वदेशी तथा विदेशी साहित्यकारहरूलाई तुलना गर्ने कुरामा रेने बेलेकले उनको लेख मा स्वदेशी तथा विदेशी प्रभावबारे व्यक्त विचार यस्तो छ- जर्मन प्रोफेसर कोपेनले उनको निबन्धमा रेने बेलक तथा एच्.एम्. ब्लकजस्ता तुलनात्मक साहित्यका ठूला सिद्धान्तकारहरूको भिन्न मत रहेको यसरी देखाएका छन्- 'बेलेकले इब्सेनको बर्नार्ड समाधि परेको प्रभाव र वर्ड्सवर्थको सेलीमाधि परेको प्रभावको अध्ययनविधिमा कुनै भिन्नता हुँदैन।' बेलेकको यो भनाइको पुनुरुक्ति पाँच वर्षपछि एच्.एम्. ब्लकले यसरी दिए- 'तुलनात्मक दृष्टिबाट अङ्ग्रेजी साहित्यको विधार्थीका लागि इब्सेनको समाधि परेको प्रभाव वर्ड्सवर्थको सेलीमाधि परेको प्रभावको अध्ययनमा ठूलो भिन्नता पाइन्छ।' यी दुई उद्धरणहरूमा देखाइएको भिन्नता तुलनात्मक साहित्यको सिद्धान्तसँग सम्बन्धित भिन्नता नभई प्रतियागत भिन्नतासँग सम्बन्धित छ। यस्तै किसिमको भिन्नता हामीले 'नेपाली सार्वभौम साहित्य' अन्तर्गत टल्सटाय र होमर अनि मोतीराम र सिद्धिदासको तुलनाका सम्बन्धमा विवेचना गरिसकेका छौं- राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहका स्रष्टाहरूका बीचका तुलनात्मक अध्ययनहरूमा प्रयोग गरिने प्रतियाहरू अवश्य पनि फरक हुन्छन्। कोपेनका उद्धरणहरूमा स्वदेशी तथा विदेशी प्रभावका अध्ययनहरूमा पाइने भिन्नताको प्रस्न उठाइएको छ। यस्ता भिन्नता ल्याउने तत्त्वहरू हुन्- स्वदेशी प्रभावमा साहित्यिक बोध गहिरो र अर्थालङ्कारको आशायमा प्रचुरता हुन्छ भने विदेशी प्रभावमा यस्तो हुँदैन। अर्को भिन्नता के पाइन्छ भने स्वदेशी प्रभावको अध्ययन गर्नेमा शैलीगत गुणहरूको राम्रो जानकारी भएको हुन सक्छ, जब कि विदेशी प्रभाव ग्रहण गर्नेमा यस्तो जानकारी कमै हुन्छ। यी दुई प्रभावहरूमा हुने अर्को भिन्नता विदेशी प्रभावको मध्यस्तताको

Notes

कारणबाट पनि आउन सक्छ। विदेशी प्रभाव मौलिक भाषाबाट आएको हो वा अनुवादबाट ? अनुवादबाट आएको भए यो मौलिक कृतिबाट भाषिक तथा सौन्दर्यात्मक किसिमले कृति विचलन (Deviation) भएको छ भनी शोधकर्ताले विचार गर्नुपर्ने पनि हुन्छ। यहाँ अनुवादमा हुने भाषिक विचलनको प्रसङ्ग आएको छ। एउटै कृतिका विभिन्न व्यक्तिहरूद्वारा धेरै अनुवादहरू भएका पाइन्छन्। अनुवादमा विचलन अनुवादकर्तामा कृति लेखिएको भाषाको अपूर्ण ज्ञानबाट आएको हुन्छ। उदाहरणका लागि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रयोग गरेका शब्दहरू 'हातका मैला सुनका थैला' को 'सुनका थैला' र 'साग र सिस्नु खाएको बेस' को 'साग र सिस्नु' को अङ्ग्रेजीमा त्रमशः 'Golden Plate' तथा 'Greens' शब्दहरू प्रयोग भएको पाइयो। यस्तो असावधानी किसिमले गरिएका प्रतिस्थापित शब्दहरूबाट विदेशी पाठकले मदन भोट गएको युगमा धन थन्क्याउने कपडाका साना थैला बनाउने चलन थियो भन्ने र सिस्नु अति गरिबले दुःख परेको समयमा खाने जङ्गली सागजस्तो पदार्थ हो भन्ने बुझ्दैनन्। अतः अनुवाद मौलिक भावसँग भरसक मिल्ने हुनुपर्छ। यस्ता शब्दहरूका अर्थहरू विदेशीहरूलाई बुझाउन टिप्पणीहरू दिनु आवश्यक हुन्छ। आजकाल 'विदेशी सबै कुरा आकर्षक' भन्ने भावनाले स्वदेशी मौलिकतालाई वस्तुगत किसिमले नियाल्ने बानी कम हुँदै गएको छ र यो कुरा साहित्यमा पनि लागू भएजस्तो लाग्छ। बुझ्नुपरेको छ कि विश्वसाहित्य अनेकौँ रङ्गीचङ्गी राष्ट्रिय रङ्गहरूले सिँगारिएको हुन्छ र अक्सर त्यस्ता राष्ट्रिय झलकहरूले रा,ट्रबाहिरका पाठकहरूलाई आकर्षण गर्दछ। पश्चिमी साहित्यजगत्मा 'सर्वाधिक वित्री' हुने कृतिहरूमा एसिया तथा अफ्रिकी देशहरूका सांस्कृतिक झलकहरू वर्णित कृतिहरू सर्वाधिक वित्री भएका पाइन्छन्। हाम्रै सम्राट् अधिकारीको नेपाली समाजको

समाजको प्रेमसम्बन्धी कृति र केही महिनाअगाडि प्रकाशित चीनमा महिलाहरूप्रति हुने यौनदमन सम्बन्धमा लेखिएको 'बुद्धसँग विवाह' (Marrying Buddha) ले त्यहाँ ल्याएको हलचल यसको उदाहरण हो । यस्ता धेरै वित्री हुने कृतिहरूको अनेकौँ भाषाहरूमा अनुवाद हुने धेरै सम्भावना हुन्छ। यस्ता अनुवादहरूमा भाषिक विचलन कति भएको छ, अथवा मूल कृतिका सांस्कृतिक वास्तविकता ठीकसँग उत्रेको छ-छैन भनी खोजी गर्नु तुलनात्मक साहित्यको क्षेत्र हुन सक्छ। अनुवाद आजकाल एउटा 'व्यवसाय' पनि भएको पाइन्छ।- साहित्यको मर्मजले भन्दा साधारण जान राख्ने हरू विशेष गरी पेसाबाट निवृत्त भएकाहरूले उनीहरूको विषय साहित्य नभए पनि फुर्सदको समयलाई यसमा लगाउनेहरू पनि पाइन्छन् र यस्ताले गरेका अनुवादहरूमा भाषिक तथा सौंदर्यात्मक विचलन कति भएका छन् भनी हेर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। यस्ता कमी- कमजोरी हुने अनुवादहरूका सम्बन्धमा कोपेनले एक चाखलाग्दो उदारण प्रस्तुत गरेका छन्- सन् 1972 मा बीसौँ शताब्दीको साहित्यिक सिद्धान्तमा लेखिएको इटालीका मनसम्बन्धी दार्शनिक तथा स्वच्छन्दतावादका विरोधी बेनेडेटो त्रोचेको सर्वाधिक चर्चित कृति सौन्दर्यशास्त्र (Aesthetics) प्रति जर्मन शैक्षिक क्षेत्रमा हलचल मच्चियो। परिणामस्वरूप यसका जर्मन भाषामा पच्चीस पुनरावलोकनहरू लेखिए जसमध्ये मात्र तीनवटा साहित्यिक विद्वान्हरूद्वारा लेखिएका थिए। फलतः जर्मन साहित्यिक परिधिमा त्रोचे रोमान्स (Romance) विद्वान्हरूबाट परिचित भए नकि सौन्दर्यशास्त्रीयतावादीहरूबाट। यसबाट के बुझिन्छ भने विदेशी भाषाको चर्चित कृतिमा नाम चलाउने उद्देश्यले धेरैले कमल चलाउँछन्, जस्तो देवकोटाको मुनामदनको विदेशी भाषाहरूमा अनुवाद भएको छ। तुलनात्मक अध्ययन भाषा तथा साहित्यमा मात्र

Notes

सीमित छैन। हामीले बुझ्नुपरेको छ कि साहित्य कलाहरूमध्ये एक हो। साहित्य पनि अरु कलाहरूका साथसाथै विकास हुन्छ। चित्रकला र साहित्यमा सम्बन्ध नजिकको हुन्छ। यी दुईको विकासलाई तुलनात्मक दृष्टिले अध्ययन गर्न सकिन्छ। कुनै-कुनै साहित्यकारहरू साहित्यका साथसाथै अरु कला/कलाहरूमा पनि अभिव्यक्ति दिन्छन्। कलाहरूमा निहित अन्तर्सम्बन्धकै कारणले यी भिन्न रूपका अभिव्यक्ति सम्भव हुन्छन्। यस्ता विभिन्न माध्यमबाट व्यक्त हुने अनुभूतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेमा विभिन्न कलाहरूको स्वरूपलाई उजागर गर्न सहायता मिल्दछ। यसमा उदाहरणका लागि हामी बालकृष्ण सम तथा भारतका नोबेल पुरस्कार विजेता रवीन्द्रनाथ ठाकुरलाई लिन सकिन्छ। समले बनाएका अहिलेसम्म भेटिएका पाँच चित्रहरू 'झरना', 'त्रिशूली', 'रवीन्द्रनाथ ट्यागोरको व्यक्तिचित्र', 'अग्निशिखा' र 'विश्वरूप' छन् भने ठाकुरले आफ्ना चित्रहरू युरोपमा समेत प्रदर्शन गरेका थिए। यस्ता बहुकला प्रतिभाशाली साहित्यकारहरूको प्रतिभा साहित्यमा मात्र सीमित रहन नसकेर अरु कलाका माध्यमद्वारा प्रस्फुटित भएको पाइन्छ। कलाहरूमा अन्तर्सम्बन्ध भएकाले नै यस्ता बहुअभिव्यक्तिहरू सम्भव भएका हुन्। यस्ता भिन्न अभिव्यक्तिहरूको तुलनात्मक अध्ययन भएमा विभिन्न कलाहरूको स्वरूपको अध्ययन गर्न सजिलो हुनेछ।

तुलनात्मक अध्ययनले अहिले आएर तुलनात्मक अनुसन्धानको रूप लिएको छ। यहाँ तीन शब्दहरूको सम्बन्ध छ- अध्ययन, तुलना र अनुसन्धान। अध्ययन र अनुसन्धानले एउटै अर्थ दिँदैनन्- अध्ययन सकिएपछि अनुसन्धान सुरु हुन्छ। तुलनात्मक अध्ययनसम्बन्धी धेरै कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ। तर अनुसन्धान र शोधसम्बन्धी कृतिहरू थोरै प्रकाशित भएका छन्, किनकि यिनको सम्बन्ध वैज्ञानिक

प्रत्रियासँग गाँसिन्छ। यो प्रत्रिया अध्ययनमा त्यति आवश्यक पर्दैन। अनुसन्धानले सत्यको खोज गर्दछ र यसलाई स्थापित गर्दछ। अनुसन्धान सकिएपछि चार प्रणालीहरू पार गर्नुपर्दछ। ती हुन्- विकासक्रम, व्याख्या, तुलना र वर्गीकरण। अनुसन्धानका सिलसिलामा दुई कुरालाई ध्यान दिनुपर्दछ- प्रक्रिया र विषय। बङ्गाली साहित्यकारले संस्कृत तथा अङ्ग्रेजीका उच्च कोटीका कृतिहरूको तुलना गरेका छन्। अङ्ग्रेजीका कवि मिल्टनलाई प्रेरणास्रोत मान्ने माइकल मधुसूदन दत्त संस्कृत साहित्यमा युरोपेली नाटकमा जस्ता मानव जीवनका कडा वास्तविकता, उच्च मनोवेग तथा उच्च आकाङ्क्षा भएका नाटक लेखिएका छिएनन् भन्ने विचार राख्थे। तर उनकै समकालीन बङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्यायले कालिदासको अभिज्ञान शाकुन्तल र सेक्सपियरको जीवनको उत्तरार्द्धमा लेखिएको द टेम्पेस्टको तुलना गर्दै यस्तो विचार व्यक्त गरे- सेक्सपियरको नाटकलाई समुद्रसँग तुलना गर्न सकिन्छ भने कालिदासकोलाई नन्दनको वर्गेचासँग। बर्गेचा र समुद्रको तुलना हुन सक्दैन। जसलाई हामी सुन्दर र असल, बास्नदार र सुमधुर, हामीलाई खुशी र सुखी बनाउने कुराहरू नाप्नै नसकिने, प्रशस्त मात्रामा नन्दनमा पाइन्छन् जति जान सक्यो त्यति गहिराइ, उपद्रव, चलनशीलता तथा निष्ठुरता समुद्रमा छन्। (अनुवाद मेरो) माथि व्यक्त विचारहरूभन्दा भिन्दै रवीन्द्रनाथ ठाकुरले यी दुई पूर्विय तथा पश्चिमी नाटकहरूका सम्बन्धमा आफ्नै किसिमको यस्तो मत प्रकट गरे- द टेम्पेस्टमा सबै दमन, दुर्भाव तथा यातना छ भने भिज्ञान शाकुन्तलमा मतैक्य, शान्ति र दया छ। द टेम्पेस्टमा प्रकृति मानवरूप धारण गर्छ, त्यसो भए पनि यसमा आत्माको बन्धन जोड्न सकिएको छैन। अभिज्ञान शाकुन्तलमा रूखहरू, वृक्षहरू, जनावर आ-आफना प्राकृतिक गुणहरू कायम गर्दै

मानिससँग सामञ्जस्य राख्दछन्। यसप्रकार बङ्किमचन्द्र तथा रवीन्द्रनाथ जस्ता विद्वान्हरूबाट कालिदास तथा सेक्सपियरका नाटकहरूमा व्यक्त भिन्दाभिन्दै विचारहरू देखिए। यसबाट के देखिन्छ भने एउटै साहित्यिक कृतिलाई पाठकले छुट्टाछुट्टै अर्थ निकाल्दछन्- पाठक अनेक किसिमका हुन्छन् र एउटै कृतिमा अनेक अर्थ लाग्दछन्। हिज आज विदेशका विश्वविद्यालयहरूमा साहित्यका साथै विभिन्न विषयहरूको तुलनात्मक अध्ययन प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ एवम् जसमा रसायनशास्त्र, गणितशास्त्र, घर्मशास्त्र, दर्शनशास्त्र, भाषाशास्त्र आदि प्रमुख रहेका बुझिन्छ।

1.3 उपसंहार

तुलनात्मक साहित्य (Comparative literature) त्यो विद्या शाखा-हो जहाँ दुई वया त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रिय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिन्छ । तुलना यस अध्ययनका मुख्य अंग मानिन्छ । साहित्य को तुलनात्मक अध्ययनले व्यापक दृष्टि प्रदान गर्दछ । संकीर्णताको विरोधमा उठेको व्यापकताको आवाज आजको विश्वका मानिसहरूको आवश्यकता हो भन्ने बुझिन्छ । 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ ।

संस्कृतका सृजनशील कृतिकारहरूले देशी भाषामा लेखिएका साहित्यप्रति कुनै प्रकारको रुचि नदेखाएकाले नै यो साहित्य सांस्कृतिक पटभूमिका आदि विषयलाई समेटिएका कुनै प्रकारको रचना उपलब्ध पाइन्दैन । हाम्रो आधुनिक भाषाहरूको उद्भव साथ साथै यो दिशामा तुलनात्मक अध्ययन परम्पराको पनि संभावनाहरू देखिन थाल्यो, तर फेरी ब्राह्मणवादसित जडित हाम्रा संस्कृतका पंडितहरूले यसको अध्ययनको दिशातिर कुनै पाइला चालेनन् । सन 1753 मा आफ्नो आक्सफोर्ड लेक्चर्स ऑफ पोयट्री - मा जब राबर्ट लाउथले हिब्रू यूनानी कविताको की तुलना गरेका थिए तब भारतवर्षमा भने यस्ता देवभाषा संस्कृतको कविताहरूसित देशी तथा विदेशी भाषाहरूमा रचित कविताहरूको तुलना एक प्रकारले अमानवीय व्यवहार मानिन्थ्यो । यसैले भारतवर्षमा भारतीय, फ़ारसी तथा अरबी कविताहरूका तुलनात्मक अध्ययनका परम्पराको पृष्ठभूमि बनिएको थिएन जहाँ १८ औं शताब्दी तिर नै संस्कृत, देशी भाषा अथवा अरबी, फ़ारसी जान्ने र बुझ्ने विद्वानहरू यो देशमा उपस्थित थिए । यसैले १९ औं शताब्दीको अन्ततिर जब यहाँ आधुनिक साहित्य पांडित्यको प्रचार र प्रसारको कार्य सुरु भयो, तब हाम्रोतिर तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन परम्पराको कुनै सुरसार नै थिएन । अन्य विविध कार्यहरूका लागि अरबी, फ़ारसी भाषाको ज्ञानको आवश्यकता त थियो नै तर अर्कोतिर एशियाली भाषाहरूमा रचित साहित्य आदिका ज्ञानको हामीलाई कुनै आवश्यकता रहेको बोध गरिएन । यसरी एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मको प्रभाव विषयक कुरोहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरे । पछि अंग्रेजी साहित्यको प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि आदिको

Notes

वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ ।

विश्व साहित्यमा तुलनात्मक साहित्यको सुरुवातको बारेमा खोजनुपर्दा जिराल्ड गिलेस्पीको निबन्ध 'ओरिजिन्स अफ रोमान्स लिरीक्स: ए रिभ्यु अफ रिसर्च' अनुसार पश्चिम युरोपेली गीति साहित्यको विकासमा घुमन्ते भाटहरू (Troubadours) को मध्यकालीन युग (सन् 800-1450) को सुरुदेखि नै योगदान रहयो। यस सम्बन्धमा रोमान्सवादी खोजकर्ताहरूले त्यहाँको गीतात्मक साहित्यको उत्पत्तिबारे दुई सिद्धान्तहरू प्रस्तुत गरेका पाइन्छन्- अरेबिक तथा ल्याटिनी। पहिलो सिद्धान्तले यो विधाको विकासमा अरब गीतिपरम्पराको योगदान महत्वपूर्ण थियो, किनभने अरबहरूले आठौँ शताब्दीमा फ्रान्सको दक्षिणी भागमा पर्ने आईबेरियामाथि आक्रमण गरे र नवौँ शताब्दीसम्म त्यहाँ शासन गरी उनीहरूले यसको स्थायी रूपले प्रभाव छोडेका हुँदा त्यहाँको गीतको विकासको धार अरबी थियो। ल्याटिनी सिद्धान्तअनुसार गीतिपरम्परा ग्रीकबाट ल्याटिनमा सरेको र जनसाधारणले बोल्ने (Vulgar) रोमान्स भाषाहरू (इटालेली, स्पेनिस, फ्रान्सेली र रोमानियाली) नै त्यहाँको गीतिविधाका स्रोत थिए। यस विषयमा खोजकर्ताहरू ग्यास्टन प्यारिस (सन् 1890), बहुभाषाविद् विलियम केर (सन् 1904), अल्फ्रेड जेनरोय तथा पिटर ड्रिङ्क (सन् 1965-66) ले भने समन्वयात्मक विकसित भएको थियो। पहिले गीतहरूका मूल विषयहरू आध्यात्मिक र रहस्यवादी प्रेम थिए। भाटहरू नै पछि विशिष्ट 'दरबारी गायकहरू' बनेपछि उनीहरूको गीति-विषय सांसारिक प्रेम बन्यो। त्रिस्चियन चर्च-गायकहरूले यस्ता गीतहरूलाई व्यभिचारलाई बढाउने भनी हेय दृष्टिले हेरे। जे होस्,

भाटपरम्परा युरोपको मध्ययुगीन गीतिविधाको प्रबल स्रोत थियो र भनिन्छ कि यसैबाट प्रेम गरेको वस्तु अथवा व्यक्तिलाई सौन्दर्योपासना (Beautification) तथा देवत्वरोपण (Deitification) जस्ता अभ्यास सुरु भएका थिए। धेरै अङ्ग्रेजी दरबारी कविताहरू द्विभाषी ग्रन्थकारहरूले फ्रान्सेली तथा फ्रोभेङ्कल (Romance) भाषाका रचनाहरूका पुनर्लेखनहरू थिए। यही परम्पराबाट दाँते र पेट्रार्कका साथै पछिला मध्ययुगीन ल्याटिनका साहित्यकारहरू प्रभावित भएका थिए। यस प्रकार पश्चिमी साहित्यको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै बहुसाहित्यिक तथा तुलनात्मक दृष्टिकोण सुरु भएको कुरो बुझ्न पाइन्छ।

विश्वसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा युरोपेली इतिहासको विकासक्रममा पुनर्जागरण युग (सन् 1400-1516) ले विशेष महत्त्व राख्दछ। मध्ययुगीन अन्धकारमय समयको समाप्तिपछि मानिसहरूमा प्राचीनता (Vertical) का साथै क्षैतिज (Horizontal) सम्बन्धी ज्ञानको विस्तार भयो - इन्डो-युरोपेली प्रागैतिहासिक युगमा पर्सियनहरू र आर्यहरू एउटै जनता थिए र पर्सियाबाट पूर्व र पश्चिम फैलिएका थिए भन्ने प्रमाण वेदमा 'घाउस पितर' (Father Heaven), ग्रीकमा जेउस प्याटर (Zeus Pater) तथा ल्याटिनमा जुपिटर (Jupiter) जस्ता शब्दहरूको उत्पत्तिबाट यस कुराहरूको पुष्टि हुन्छ। यी तीन परम्परामा 'आकाश / स्वर्ग पिता र पृथ्वी माता' भन्ने वाक्यांश 'आदिम माता-पिता' का प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसबाट त्यस युगमा बस्नेहरू एउटै वंशका थिए र समय बित्दै जाँदा भौगोलिक दूरीका कारण फरक देखिएका थिए भन्ने कुरा तुलनात्मक पौराणिकी (Comparative Mythology) तथा तुलनात्मक भाषाशास्त्र (Comparative Philology) का अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यस किसिमको ज्ञानको साथै युरोपेली परिस्थितिमा ग्रीक-

रोमन-यहुदी-इसाई संस्कृतिहरूका तनावपूर्ण अवस्थामा यिनमा पाइने धार्मिक तथा दार्शनिक ग्रन्थहरूका आधारमा साहित्यिक कृतिहरूका तुलनात्मक अध्ययनहरू फ्रान्सिस मोरेस तथा फिलिप सिडनी (सन् 1554-86)ले गरेर यी विभिन्न समुदायहरूमा समझदारी बढाउन मदत गरेका थिए। भारतीय विद्वान् रवीन्द्रकुमार दास गुप्ताका अनुसार (सन् 1984) यिनका कृतिहरूले एलिजाबेथन युगमा पनि तुलनात्मक अध्ययनमा विद्वान्हरूको ध्यान गएको थियो भन्ने देखाउँदछ। मोरेसको कृतिको तुलनात्मक खण्ड ग्रेगरी स्मिथको एजाबेथियन त्रिटिकल एसेज (सन् 1904) अन्तर्गत 'द कम्पेरेटिभ डिस्कोर्स अफ आवर इङ्लिस पोएट्स विद द ग्रीक, ल्याटिन एन्ड इटालियन पोएट्स' शीर्षकमा पुनः मुद्रित पाइन्छ। हुन त मोरेको निबन्धले त्यति महत्त्व नराख्ला, तर आजभन्दा चार शताब्दीअगाडि पनि यस विषयमा खोज भएको थियो भन्ने कुराको महत्त्व यसले अवश्य दिन्छ। सर फिलिप सिडनीको एन अपोलजी फर पोएस (सन् 1595) मा 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' का काव्यगुणहरूको चर्चा गरिएको छ। सिडनी प्रोटेस्टेन्ट धर्मको अनुयायी थिए र युरोपका यो धर्म मान्ने राष्ट्रहरूलाई एकसूत्रमा बाँधी क्याथोलिकहरूका धर्मगुरु पोपका विरुद्ध शक्ति परिचालन गर्न चाहन्थे। हिब्रू भाषामा लेखिएका 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' तथा 'न्यु टेस्टामेन्ट' मध्ये पुरानो धार्मिक ग्रन्थप्रति सिडनीले चाख लिई लेखेको समीत्रालाई ऐतिहासिक दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ।

मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्त्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्। सत्रौं शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस त्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा पाइन्छ भने अठारौं शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर

अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा । यी दुवै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यहरूलाई प्राचीन र अर्वाचीन भनी विभक्त गरिएको भने पाइँदैन। लोथको उल्लिखित कृति उनले अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीमा काव्यको प्रोफेसर भएपछि दिएका भाषणहरूको सङ्कलन हो। के भनिन्छ भने लोथ पुरातनवादी थिए र उनले साहित्यमा प्रयोग हुने भाषा प्राचीन रूपको हुनुपर्नेमा जोड दिन्थे- उनको विचारमा त्यस समयको भाषा अगाडिको भाषाको विकृत रूप थियो। उल्लिखित कृति रोचक यस कारण पनि छ कि ती भाषाणहरू ल्याटिनमा सन् 1753 मा ' डी सेकरा पोयजी हेबेरम' शीर्षकमा छापिएको र पछि सन् 1787 मा अङ्ग्रेजी भाषामा जी. ग्रेगरीले अनुवाद गरेका थिए। यो युनानी तथा हिब्रू संस्कृतिहरू युरोपेली सभ्यताका स्रोत भएकाले अठारौँ अठारौँ शताब्दीको सुरुदेखि नै तुलनाशास्त्रीहरूका लागि विशेष रुचिका विषय बने। यी दुई संस्कृतिका साहित्यिक झलक एस. एच. बुचरको पुस्तक हावार्ड लेक्चर अन ग्रीक सब्जेक्ट (सन् 1904) को 'ग्रिस एन्ड इजराइल' भन्ने निबन्धमा पनि देख्न पाइन्छ। यो पुस्तकलाई यी दुई पश्चिमी प्राचीन साहित्यका शास्त्रीय विद्वान्को वक्तव्यका रूपमा लिइन्छ। उक्त पुस्तकमा बुचरले ' बुक अफ जब' र 'ग्रीक दुःखान्तिकी' को र लोथले 'हिब्रू कविता' र सोफोक्लिजको 'इडिपस नाटक' को तुलना गरे। यसरी लोथ र बुचरले 'इसाई मानवतावाद' को नारा दिएर युरोपका प्राचीनतम संस्कृतिकलाई दबाउन खोजिएको तनावलाई कम गराएका थिए। यी अध्ययनहरूमा अहिलेको तुलनात्मक अध्ययनका हिसाबले रूप तथा विषयगत भिन्नता भए पनि यिनको ऐतिहासिक महत्त्व आफ्नै ठाउँमा रहेको बुझिन्छ।

1.4 सार

Notes

- संस्कृत काव्यशास्त्रले तुलनात्मक भारतीय साहित्यको उद्भव या विकास परम्परामा कुनै प्रकारको योगदान दिएको पाइन्दैन,
- संस्कृतका सृजनशील कृतिकारहरूले देशी भाषामा लेखिएका साहित्यप्रति कुनै प्रकारको रुचि नदेखाएकाले नै यो साहित्य सांस्कृतिक पटभूमिका आदि विषयलाई समेटिएका कुनै प्रकारको रचना उपलब्ध पाइन्दैन ।
- सन् 1753 मा आफ्नो आक्सफोर्ड लेक्चर्स ऑफ पोयट्री - मा जब राबर्ट लाउथले हिब्रू यूनानी कविताको की तुलना गरेका थिए तब भारतवर्षमा भने यस्ता देवभाषा संस्कृतको कविताहरूसित देशी तथा विदेशी भाषाहरूमा रचित कविताहरूको तुलना एक प्रकारले अमानवीय व्यवहार मानिन्थ्यो ।
- यसैले १९ औं शताब्दीको अन्ततिर जब यहाँ आधुनिक साहित्य पांडित्यको प्रचार र प्रसारको कार्य सुरु भयो, तब हाम्रोतिर तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन परम्पराको कुनै सुरसार नै थिएन ।
- तुलनात्मक साहित्य (Comparative literature) त्यो विद्या शाखा-हो जहाँ दुई वया त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रीय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिन्छ ।
- 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ ।
- विश्वसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा युरोपेली इतिहासको विकासक्रममा पुनर्जागरण युग (सन् 1400-1516) ले विशेष महत्त्व राख्दछ।

- मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्त्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्।
- सन् 1753 मा ' डी सेकरा पोयजी हेबेरेम' शीर्षकमा छापिएको र पछि सन् 1787 मा अङ्ग्रेजी भाषामा जी. ग्रेगरीले अनुवाद गरेका थिए।
- अठारौं शताब्दीमा युरोपमा मध्ययुगीन विश्वव्यापी त्रिस्चियन मापदण्डहरूको बोलबाला रहेको समयमा साहित्यिक मापदण्डहरू स्थापित गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्देशीय स्तरमा प्राचीनतावादीहरू र आधुनिकतावादीहरूबीच वादविवाद हुने गर्थ्यो।
- पश्चिमी परम्परामार्फत सुरुवात भएर तुलनात्मक साहित्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको आधार मार्ग गठन भएपछि भने मात्रै वास्तवमा पश्चिमी विद्वानहरूद्वारा संस्कृत भाषाको जानकारी प्राप्त गरेपछि तुलनात्मक भाषाशास्त्रले विज्ञानको रूप लियो तथा तिनीहरूलाई वैदिक साहित्यको ज्ञान भएपछि तुलनात्मक पौराणिकी पनि विज्ञानकै रूपमा विकसित भएको जान्न पाइन्छ ।

1.5 अनुशीलनी

- (क) तुलनात्मक साहित्यको परिचय र आवधारणाबारे विवेचना गर्नुहोस्।
- (ख) तुलनात्मक साहित्यको स्वरूपगत विशेषताबारे विद्वानहरूले व्यक्त गरेका अवधारणाबारे समीक्षा गर्नुहोस् ।
- (ग) भारतीय साहित्यको सन्दर्भमा तुलनात्मक साहित्य लेखनको ऐतिहासिक पक्षहरूलाई विस्तार गर्नुहोस् ।

1.6 अतिरिक्त अध्ययन

Notes

१. इन्द्रनाथ चौधरी	तुलनात्मक साहित्य की भूमिका
२. इन्द्रविलास अधिकारी	तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय
३. दीनानाथ शरण	नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन
४. Amiya Dev	The Idea of Comparative Literature in India
५. Henry Gifford	Comparative Literature

1.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. तुलनात्मक साहित्यको परिचय र अर्थ ।

.....

.....

.....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. तुलनात्मक साहित्यको अवधारणा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १.३ कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. तुलनात्मक साहित्य र भारतीय साहित्य लेखन परम्परा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले १.३ कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ – 2, तुलनात्मक साहित्य अध्ययनका आधार र पद्धति ।

2.0 उद्देश्य

2.1 परिचय

2.2 तुलनात्मक साहित्य अध्ययनका आधार र पद्धति

2.3 उपसंहार

2.4 सार

2.5 अनुशीलनी

2.6 अतिरिक्त अध्ययन

2.7 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

2.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- तुलनात्मक साहित्यको सामान्य परिचय
- तुलनात्मक साहित्य अध्ययनका आधार र पद्धति

2.1 परिचय

‘तुलना’ विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । तुलनात्मक

साहित्य (Comparative literature) त्यो विद्या शाखा-हो जहाँ दुई वा त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रीय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिन्छ । तुलना यस अध्ययनका मुख्य अंग मानिन्छ । साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनले व्यापक दृष्टि प्रदान गर्दछ । संकीर्णताको विरोधमा उठेको व्यापकताको आवाज आजको विश्वका मानिसहरूको आवश्यकता हो भन्ने बुझिन्छ । नेपालका साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि। यसै पनि कम्प्यारेटिभ लिटेचर: हिस्टोरिकल नामक पुस्तकमा “कुनै प्रकारको उच्च ज्ञानको प्राप्ति तुलनाद्वारा हुँदछ अनि त्यो तुलनामै टिक्दछ” - भन्ने विचार पाश्चात्य विद्वान म्यक्स मुलरले व्यक्त गरेका कुराले यस कुरालाई पुष्टि दिएको बुझिन्छ । विश्व साहित्यमा तुलनात्मक साहित्यको सुरुवातको बारेमा खोजनुपर्दा जिराल्ड गिलेस्पीको निबन्ध ‘ओरिजिन्स अफ रोमान्स लिरीक्स: ए रिभ्यु अफ रिसर्च’ अनुसार पश्चिम युरोपेली गीति साहित्यको विकासमा घुमन्ते भाटहरू (Troubadours) को मध्यकालीन युग (सन् 800-1450) को सुरुदेखि नै योगदान रहयो। यस सम्बन्धमा रोमान्सवादी खोजकर्ताहरूले त्यहाँको गीतात्मक साहित्यको उत्पत्तिबारे दुई सिद्धान्तहरू प्रस्तुत गरेका पाइन्छन्- अरेबिक तथा ल्याटिनी। पहिलो सिद्धान्तले यो विधाको विकासमा अरब गीतिपरम्पराको योगदान महत्वपूर्ण थियो, किनभने अरबहरूले आठौँ शताब्दीमा फ्रान्सको दक्षिणी भागमा पर्ने आईबेरियामाथि आक्रमण गरे र नवौँ शताब्दीसम्म त्यहाँ शासन गरी उनीहरूले यसको स्थायी रूपले प्रभाव छोडेका हुँदा त्यहाँको गीतको

विकासको धार अरबी थियो। ल्याटिनी सिद्धान्तअनुसार गीतिपरम्परा ग्रीकबाट ल्याटिनमा सरेको र जनसाधारणले बोल्ने (Vulgar) रोमान्स भाषाहरू (इटालेली, स्पेनिस, फ्रान्सेली र रोमानियाली) नै त्यहाँको गीतिविधाका स्रोत थिए। यस विषयमा खोजकर्ताहरू ग्यास्टन प्यारिस (सन् 1890), बहुभाषाविद् विलियम केर (सन् 1904), अल्फ्रेड जेनरोय तथा पिटर ड्रङ्क (सन् 1965-66) ले भने समन्वयात्मक विकसित भएको थियो। पहिले गीतहरूका मूल विषयहरू आध्यात्मिक र रहस्यवादी प्रेम थिए। भाटहरू नै पछि विशिष्ट 'दरबारी गायकहरू' बनेपछि उनीहरूको गीति-विषय सांसारिक प्रेम बन्यो। त्रिस्चियन चर्च-गायकहरूले यस्ता गीतहरूलाई व्यभिचारलाई बढाउने भनी हेय दृष्टिले हेरे। जे होस्, भाटपरम्परा युरोपको मध्ययुगीन गीतिविधाको प्रबल स्रोत थियो र भनिन्छ कि यसैबाट प्रेम गरेको वस्तु अथवा व्यक्तिलाई सौन्दर्योपासना (Beautification) तथा देवत्वरोपण (Deitification) जस्ता अभ्यास सुरु भएका थिए। धेरै अङ्ग्रेजी दरबारी कविताहरू द्विभाषी ग्रन्थकारहरूले फ्रान्सेली तथा फ्रोभेङ्कल (Romance) भाषाका रचनाहरूका पुनर्लेखनहरू थिए। यही परम्पराबाट दाँते र पेट्रार्कका साथै पछिला मध्ययुगीन ल्याटिनका साहित्यकारहरू प्रभावित भएका थिए। यस प्रकार पश्चिमी साहित्यको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै बहुसाहित्यिक तथा तुलनात्मक दृष्टिकोण सुरु भएको कुरो बुझ्न पाइन्छ। तुलनात्मक अध्ययनले अहिले आएर तुलनात्मक अनुसन्धानको रूप लिएको छ। यहाँ तीन शब्दहरूको सम्बन्ध छ- अध्ययन, तुलना र अनुसन्धान। अध्ययन र अनुसन्धानले एउटै अर्थ दिँदैनन्- अध्ययन सकिएपछि अनुसन्धान सुरु हुन्छ। तुलनात्मक अध्ययनसम्बन्धी धेरै कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ। तर अनुसन्धान र शोधसम्बन्धी कृतिहरू थोरै प्रकाशित भएका छन्, किनकि यिनको सम्बन्ध वैज्ञानिक प्रक्रियासँग गाँसिन्छ।

2.2 तुलनात्मक साहित्य अध्ययनका आधार र पद्धति

विश्वसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा युरोपेली इतिहासको विकासक्रममा पुनर्जागरण युग (सन् 1400-1516) ले विशेष महत्व राख्दछ। मध्ययुगीन अन्धकारमय समयको समाप्तिपछि मानिसहरूमा प्राचीनता (Vertical) का साथै क्षैतिज (Horizontal) सम्बन्धी ज्ञानको विस्तार भयो - इन्डो-युरोपेली प्रागैतिहासिका युगमा पर्सियनहरू र आर्यहरू एउटै जनता थिए र पर्सियाबाट पूर्व र पश्चिम फैलिएका थिए भन्ने प्रमाण वेदमा 'घाउस पितर' (Father Heaven), ग्रीकमा जेउस प्याटर (Zeus Pater) तथा ल्याटिनमा जुपिटर (Jupiter) जस्ता शब्दहरूको उत्पत्तिबाट यस कुराहरूको पुष्टि हुन्छ। यी तीन परम्परामा 'आकाश / स्वर्ग पिता र पृथ्वी माता' भन्ने वाक्यांश 'आदिम माता-पिता' का प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसबाट त्यस युगमा बस्नेहरू एउटै वंशका थिए र समय बित्दै जाँदा भौगोलिक दूरीका कारण फरक देखिएका थिए भन्ने कुरा तुलनात्मक पौराणिकी (Comparative Mythology) तथा तुलनात्मक भाषाशास्त्र (Comparative Philology) का अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यस किसिमको ज्ञानको साथै युरोपेली परिस्थितिमा ग्रीक-रोमन-यहुदी-इसाई संस्कृतिहरूका तनावपूर्ण अवस्थामा यिनमा पाइने धार्मिक तथा दार्शनिक ग्रन्थहरूका आधारमा साहित्यिक कृतिहरूका तुलनात्मक अध्ययनहरू फ्रान्सिस मोरेस तथा फिलिप सिडनी (सन् 1554-86) ले गरेर यी विभिन्न समुदायहरूमा समझदारी बढाउन मदत गरेका थिए। भारतीय विद्वान् रवीन्द्रकुमार दास गुप्ताका अनुसार (सन् 1984) यिनका कृतिहरूले एलिजाबेथन युगमा पनि तुलनात्मक अध्ययनमा विद्वान्हरूको ध्यान गएको थियो भन्ने देखाउँदछ। मोरेसको कृतिको तुलनात्मक खण्ड ग्रेगरी स्मिथको एजाबेथियन त्रिटिकल एसेज (सन् 1904) अन्तर्गत 'द कम्पेरेटिभ डिस्कोर्स अफ आवर इङ्लिस

पोएट्स विद द ग्रीक, ल्याटिन एन्ड इटालियन पोएट्स' शीर्षकमा पुनः मुद्रित पाइन्छ।

मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्। सत्रौं शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस ट्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा पाइन्छ भने अठारौं शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा । यी दुवै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यहरूलाई प्राचीन र अर्वाचीन भनी विभक्त गरिएको भने पाइँदैन। लोथको उल्लिखित कृति उनले अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीमा काव्यको प्रोफेसर भएपछि दिएका भाषणहरूको सङ्कलन हो। के भनिन्छ भने लोथ पुरातनवादी थिए र उनले साहित्यमा प्रयोग हुने भाषा प्राचीन रूपको हुनुपर्नेमा जोड दिन्थे- उनको विचारमा त्यस समयको भाषा अगाडिको भाषाको विकृत रूप थियो। उल्लिखित कृति रोचक यस कारण पनि छ कि ती भाषाणहरू ल्याटिनमा सन् 1753 मा ' डी सेकरा पोयजी हेबेरम' शीर्षकमा छापिएको र पछि सन् 1787 मा अङ्ग्रेजी भाषामा जी. ग्रेगरीले अनुवाद गरेका थिए। यो युनानी तथा हिब्रू संस्कृतिहरू युरोपेली सभ्यताका स्रोत भएकाले अठारौं अठारौं शताब्दीको सुरुदेखि नै तुलनाशास्त्रीहरूका लागि विशेष रुचिका विषय बने। यी दुई संस्कृतिका साहित्यिक झलक एस. एच. बुचरको पुस्तक हावार्ड लेक्चर अन ग्रीक सब्जेक्ट (सन् 1904) को 'ग्रेस एन्ड इजराइल' भन्ने निबन्धमा पनि देख्न पाइन्छ। यो पुस्तकलाई यी दुई पश्चिमी प्राचीन साहित्यका शास्त्रीय विद्वान्को वक्तव्यका रूपमा लिइन्छ। उक्त पुस्तकमा बुचरले ' बुक अफ जब' र 'ग्रीक दुःखान्तिकी' को र लोथले 'हिब्रू कविता' र सोफोक्लिजको 'इडिपस नाटक' को तुलना गरे। यसरी लोथ र बुचरले 'इसाई मानवतावाद' को नारा दिएर युरोपका प्राचीनतम संस्कृतिकलाई दबाउन खोजिएको तनावलाई कम गराएका थिए। यी अध्ययनहरूमा अहिलेको तुलनात्मक अध्ययनका

हिसाबले रूप तथा विषयगत भिन्नता भए पनि यिनको ऐतिहासिक महत्व आफ्नै ठाउँमा रहेको बुझिन्छ।

उन्नाइसौँ शताब्दीमा आएर पश्चिमी साहित्य नयाँ आयाममा प्रवेश गर्‍यो - तुलनात्मक साहित्यलाई एक विधाका रूपमा लिइयो। यसको उत्तरार्द्धमा युरोपमा राष्ट्रिय राज्यहरू विकसित भएपछि मातृभाषाका साहित्यहरू अस्तित्वमा आए र तुलनात्मक साहित्यको अभ्युदय अनिवार्य भयो। यसै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यलाई प्राचीन, मध्य तथा आधुनिक युगमा वर्गीकरण गरियो। तुलनात्मक साहित्य यी विखण्डित युगहरूको सम्बन्धको साधन बन्यो। अब तुलनात्मक साहित्यमा चासो लिनेहरूले के अनुभव गरे भने यसले विधाको रूप लिनुभन्दा धेरै अगाडिदेखि नै साहित्यिक समीक्षकहरूले यसको प्रयोग गरेका थिए। यो कुरा हामी एच्. एम्. पोसनेटको पुस्तक कम्परेटिभ लिटरेचरमा चर्चा भएको पाउँछौं। यसमा के भनिएको छ भने तुलनात्मक साहित्यका अवयवहरूको विकास साहित्यको विकाससँगै भएका थिए- माथि उल्लेख गरिएजस्तै एक साहित्यकारको अर्कोसँग, एक साहित्यको अर्को साहित्यसँग, एक कालविशेषको अर्को कालविशेषसँग, एक विधाको अर्को विधासँग गरिने अध्ययनहरू नै यसका अवयवहरू थिए। यसरी नै पोसनेटले के देखाए भने यो विषय नयाँ होइन, यो त साहित्यजतिकै प्राचीन थियो- ग्रीसेली तथा इटालेली लेखकहरूदेखि युरोपेली राष्ट्रिय साहित्यहरूमा प्रयोग भएर आएको थियो। उदाहरणका लागि दाँते (सन् 1828-82)को दैवी सुखान्तिकी (Divina Comedia) को विषय, काल्पनिक सिर्जना तथा यसमा प्रयोग भएका छन्दहरूको राष्ट्रिय साहित्यहरूमा व्यापक प्रभाव परेको पाइन्छ। पोसनेटको भनाइअनुसार साहित्यिक सर्जकको विचार तथा भावनाको विस्तार र उसको विशिष्टीकरणको इच्छाबाट तुलनात्मक साहित्यको विकास भेको थियो। पोसनेटपछि अर्का अमेरिकी तुलनाशास्त्री एफ. डब्लू. चेन्डलर (सन् 1873-

1947) ले सन् 1910 मा सिनसिनाटी विश्वविधालयमा तुलनात्मक साहित्यको रोप्स (Ropes) प्रोफेसर नियुक्त भएपछि दिएको प्रथम व्याख्यानलाई यो नयाँ विधाको महत्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ। सिनसिनाटीमा आउनुभन्दा अगाडि चेन्डलर कोलम्बिया विश्वविधालयमा अङ्ग्रेजी साहित्य पढाउँथे। यो विश्वविधालय अङ्ग्रेजी साहित्यको गहन अध्ययन हुने विश्वविधालयहरूमध्ये एक थियो र यहाँ जी. ई. बुटबेरी, जे. बी. फ्लेचर तथा जे. ई. स्पिगर्नद्वारा सम्पादित जर्नल अफ कम्परेटिभ लिटरेचर नामको पत्रिका पनि चेन्डलरको जानकारीमा थियो। साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनमा दिइएको त्यो व्याख्यान सिनसिनाटी विश्वविधालयबाट प्रकाशित युनिभर्सिटी स्टडिजमा प्रकाशित भयो र फेरि सन् 1966 मा इयर बुक अफ कम्परेटिभ एन्ड जनरल लिटरेचरको पन्ध्रौं खण्डमा फेरि छापियो। यस विषयमा दिइएको चेन्डलरको त्यो व्याख्यान तुलनात्मक अध्ययन विषयको सीमाविस्तार तथा प्रविधिहरूमा प्रकाश पार्ने सर्वोत्तम व्याख्यानहरूमा लिइन्छ।

बेलायतका पुराना विश्वविधालयहरू अक्सफोर्ड तथा क्याम्ब्रिजमा सुरुदेकै नै ग्रीसेली तथा रोमेली शास्त्रीय ज्ञानसँग आबद्ध रहेको पाइन्छ। अङ्ग्रेजी बुझ्न प्राचीन साहित्यिक ग्रन्थहरू पढ्नु आवश्यक थियो। यस आवश्यकताको पूर्तिका लागि यी विषयका विद्वान्हरूलाई शिक्षणकार्यमा सम्मिलित गराउने चलन थियो। भने पछि उनीहरूले शास्त्रीय साहित्यसम्बन्धी कृतिहरू अङ्ग्रेजी भाषामा निकाले। यस्ता कृतिहरूमा जी. एस्. गोर्डनद्वारा सम्पादित निबन्धसङ्ग्रह इङ्लिस लिटरेचर एन्ड द क्लासिक्स, एडिनबरा विश्वविधालयका प्रोफेसर एच्. जे. सी. ग्रियर्सनको दी ब्याकग्राउन्ड अफ इङ्लिस लिटरेचर, म्याथ्यु आर्नोल्ड तथा बेन्जामिन जावट, गिलबर्ट मरेजस्ता शास्त्रीय साहित्यका विद्वान्हरूका कृतिहरू तथा व्याख्यानहरू विधार्थीहरूका लागि अमूल्य स्रोतहरू मानिन्थे। मरे त अक्सफोर्ड विश्वविधालयमा ग्रीसेली भाषाका प्रोफेसर थिए र उनले ग्रीसेली

भाषामा लेखिएका नाटकहरूका साथै त्यो भाषाका साहित्यिक कृतिहरूको अनुवाद गरी अङ्ग्रेजी र ग्रीसेली भाषाबीच घनिष्ठ सम्बन्ध स्थापित गरेका थिए। यति मात्र होइन मरेले उनको कृति दी क्लासिक ट्रेडिसन इन पोएट्री (सन् 1927) मा उनले हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा सन् 1925 मा दिएका 'चार्ल्स इलियट कार्टन भाषाणहरू' पनि सङ्कलित गरिनुबाट ग्रीसेली काव्यशास्त्र र अङ्ग्रेजी काव्यशास्त्रका बीच पनि सम्बन्ध स्थापित गरे। मरेका साथै जे. डब्लू.माइकेल पनि सन् 1906 देखि 1911 सम्म अक्सफोर्डमा नै काव्यका प्रोफेसर थिए र 'हवाट इज द गुड अफ ग्रीक' विषयमा उनले दिएको व्याख्यान अहिलेसम्म पनि पठनीय रहेको थाहा पाइन्छ।

म्याथ्यु आर्नोल्डको ग्रीसेली साहित्यिक चेतनाका सम्बन्धमा अगाडि उल्लेख भइसकेको छ। आर्नोल्ड नै 'कम्परेटिभ लिटरेचर' पद प्रयोग गर्ने पहिला अङ्ग्रेज समीक्षक थिए। आर्नोल्ड उन्नाइसौं शताब्दीका यस्ता साहित्यिक समीक्षक थिए जसले शास्त्रीय संस्कृतिक सादृश्यका आधारमा युरोपका साहित्यको कल्पनाको महत्त्वको अनुभव गरेका थिए। यस शताब्दीको अन्त्यमा ब्रिटेनका विश्वविद्यालयहरूमा अङ्ग्रेजी साहित्यमा उच्च अध्ययन गर्नेका लागि उनको विचारले उच्च स्थान पाएको कुरा चर्टन कलिन्सको कृति दी स्टडी अफ इङ्लिस लिटरेचर (सन् 1891) ले देखिउँछ। अङ्ग्रेजी साहित्यका यी नवशास्त्रीय युगका कविहरू ग्रीसेली तथा रोमेली कविहरूबाट प्रभावित भएका थिए। टमस ग्रेका कविताको पृष्ठभूमि खोज्ने क्रममा नक्कल तथा व्यङ्ग्यहरू लेख्ने पिन्डार तथा कविताले आनन्द तथा शिक्षा शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने हो-यासको भनाइसम्म पुग्नपर्ने हुन्छ। अठारौं शताब्दीकै शास्त्रीय कविद्वय ड्राइडन तथा पोप पनि उनीहरूको प्रकृति तथा विवेक (Nature and Reason) को सिद्धान्त उनीहरूले प्रतिपादन गरेका थिएनन्- यो धारणा अरिस्टोटलको ' प्राकृतिक नियम' बाँ प्रभावित थियो जसअनुसार प्रकृति सत्य तथा सुखको मूल स्रोतका रूपमा

लिङ्गन्थो। ग्रिसेली तथा रोमेली साहित्यिक परम्परा उनीहरूका लागि 'विश्वव्यापी परम्परा' थियो।

तुलनात्मक साहित्यको विकासका क्रममा विशिष्ट तुलनाशास्त्रीहरूले व्यक्त गरेका विचारहरूमाथि छोटो टिप्पणी दिनु आवश्यक देखिन्छ। यस्ता विचारहरू समूहगत हिसाबले विकसित भएका देखिन्छ। पेरिस-जर्मन स्कुल अनुसार तुलनात्मक साहित्यको पहिलो पत्रिका पेरिस विश्वविद्यालयका तर्फबाट निकालिएको रिभ्यु द लितरेत्युर कम्परी फ्रान्सेली भाषामा निकालिएको थियो। फ्रान्सेली विद्वानहरू साहित्यिक कृतिहरूमा तथ्यात्मक सम्पर्कहरू तथा लिखित प्रमाणहरूलाई आधार मानेर तुलना गर्दथे। जिन मेरी कारेले तुलनात्मक साहित्यलाई साहित्यिक इतिहासको एक भाग हो भनिन्। तुलनात्मक साहित्यको विकास युरोपमा आएको पुनर्जागरण तथा त्यहाँका राष्ट्रिय साहित्यहरूको विकाससँगै भएको हो। फ्रान्सेली पुनर्जागरण अवधिमा पश्चिमी साहित्य मात्र होइन, पूर्वीय ज्ञानको पनि अध्ययन हुन्थ्यो र 'सबै बाटाहरू पेरिसमा भेटिन्छन्' भन्ने सूक्ति अति प्रचलित थियो। सुरुदेकै नै फ्रान्समा तुलनात्मक साहित्यले प्रभाव अध्ययनमा जोड दिएको पाइन्छ। क्यारे अथवा एम्. एफ. गुयार्डले सेक्सपियर र रेसिनको तुलना गर्नु उत्तम समालेचना हो भने। उनीहरूका विचारमा तुलनाशास्त्रीले सेक्सपियरले मन्टेनबाट के कति सिके र उनका कृतिहरूमा मन्टेन कति थिए भन्ने जान्नुपर्ने थियो। यसो गर्दा उसले विचारहरू, बिम्बहरू दुवै ग्रन्थकारका कृतिहरूमा प्रयोग भएका वाक्यांशहरू, सेक्सपियरले फ्रान्सेली भाषा जानेका थिए-थिएनन्, यदि नजानेका भए उनले कुन अनूदित कृति कुन पुस्तकालयमा पढेका थिए, उनका समकालीनहरूले मन्टेनलाई कसरी हेर्दथे आदि कुराहरू जान्नुका साथै टिप्पणी उठाई निष्कर्ष निकाल्नुपर्ने थियो। यसरी तुलनात्मक

साहित्यिक अद्ययन गर्नेले सर्वप्रथम एक सूची तयार गर्नुपर्ने थियो। यो सूचीमा प्रभाव प्रसारण गर्ने किताबहरू, अनुवादहरू, पत्रपत्रिकाहरू, चिठीहरू, डायरीहरू, यात्राहरूका वार्तालापहरूजस्ता माध्यमहरू समावेस हुनु आवश्यक थियो। त्यहाँ विदेशी साहित्यकारको अध्ययन गर्दा यस्ता माध्यमहरू अपनाइए। यी माध्यमहरू प्रयोग गरी साहित्यिक कृतिहरूका स्रोतहरू खोजिए। यसरी स्रोत तथा प्रभाव द्ययन फ्रान्सेली तुलनाशास्त्रीहरूका मुख्य विषय बने। अङ्ग्रेज उपन्यासकार वाल्टर स्कटका उपन्यासहरू फ्रान्स र जर्मनीमा निकै प्रसिद्ध हुनुमा यस्ता माध्यमहरूले मद्दत पुऱ्याएको पाइयो। उन्नाइसौं शताब्दीको प्रथम चरणमा जर्मनीका गिथेले तुलनात्मक साहित्यको बीजरोपण गरेपछि प्रस्तुत गरेको ‘बेल्ट लिटरेचर’ को धारणा अनुसार मानवजातिको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बढेको सम्बन्धलाई ध्यान दिई साहित्य पनि यो अवस्थामा मात्र राष्ट्रिय स्तरमा सीमित रहन सक्दैन भनी प्रस्तुत गरेका थिए। त्यस्तै जर्मनीमा ‘साधारण तथा तुलनात्मक साहित्यिक द्ययन समाज’ भन्ने सङ्गठन बन्यो। ‘साधारण र तुलनात्मक’ विशेषणहरूको भेद के हो भन्ने स्पष्ट नपारीकनै दुवैलाई त्यहाँ विश्वविद्यालयहरूमा अद्ययन गरिए। साधारण साहित्यअन्तर्गत युरोपका सबै राष्ट्रिय साहित्यहरूमा समान किसिमले विकसित ‘रोमान्टिसिजम’ को अध्ययन गरिन्थ्यो र यसको द्ययन साहित्यको सैद्धान्तिक पक्षमा केन्द्रित रहयो जुन राष्ट्रिय साहित्यिक सीमाभित्र सीमित हुँदैन। त्यसो भए तुलनात्मक साहित्यको क्षेत्र कुन थियो त भन्ने प्रश्न उठ्छ। यसलाई अनुभवसिद्ध (Empirical) अनुशासनमा लिइयो- साहित्यका वास्तविक सामग्रीहरूलाई विश्लेषण गर्ने विधाविशेष, उदाहरणका लागि पाठ्यपुस्तक। यस प्रकार यसलाई भाषिक अनुशासन र साधारण साहित्यलाई सैद्धान्तिक अनुशासनमा लिइयो जसले सौन्दर्यशास्त्र (Aesthetics) मा जोड दियो। यी दुवैको उद्देश्य साहित्यिक

अध्ययनलाई पूर्णता दिई सन्तोषजनक निष्कर्ष निकाल्नुमा लिइयो । यस प्रकार राष्ट्रिय साहित्यको मात्र होइन, अन्तराष्ट्रिय साहित्यहरूको पनि साहित्यसम्बन्धी सैद्धान्तिक पक्षलाई साधारण साहित्यले र प्रत्रियागत पक्षलाई तुलनात्मक साहित्यले सम्बोधन गर्ने भए। यसरी नै जर्मन तुलनाशास्त्रीहरूले फ्रान्सेलीहरूले प्रयोगमा ल्याएको प्रभाव तथा स्रोत खोज्ने / पता लगाउने कुरालाई कसरी हेर्दथे भन्ने उत्सुकता उठ्न सक्छ। त्यहाँ पनि यी दुई विषय तुलनात्मक अध्ययनका मुख्य विषय बनेकाले त्यस्ता प्रवृत्तिप्रतिको प्रतिरोधमा गिथेले हृष्टपुष्ट मानिसलाई उसको मोटोपना गाई, भेडा अथवा सुँगुर कुनको मासुको परिणाम हो भनी सोध्नु जस्तै हो भन्ने र यसो गर्नु उठारौं र उन्नाइसौं शताब्दीको कविताशास्त्रले जोड दिएको मौलिकता धारणाको विपरीत थियो । त्यसो भए पनि कैयौं दशकहरूदेखि जर्मन साहित्यिक इतिहासमा ‘प्रभाव’, ‘असर’ तथा ‘ग्रहण’ जस्ता शब्दहरू प्रयोग भएका थिए, यद्धपि ‘जर्मन साहित्यको विश्वकोश’ मा यिनीहरूको कुनै उल्लेख पाइँदैन। यस्ता अध्ययनहरू प्राकृतिक विज्ञानहरूमा प्रयोग गरिने ‘कारण’ र ‘असर’ अर्थात् कारणत्वका आधारमा लेखिएका थिए। यसैगरी पेरिस-जर्मन स्कुलले यस प्रकार प्रमाणका आधारमा स्वदेशी तथा विदेशी साहित्यिक कृतिहरू, साहित्यकारहरू, साहित्यिक आन्दोलनहरू, विभिन्न विधाहरू आदिका आपसी सम्बन्धहरू, प्रभावसूत्रहरू, साहित्यिक आदान प्रदान तथा रूपान्तरणहरूको अध्ययन गरी समालोचनाशास्त्रको आयाम बढायो। अर्कातिर अमेरिकी साहित्यिक तुलनावादको आधुनिक स्वरूप निर्धारण गर्न युरोपेली आप्रवासीहरूले ठूलो योगदान गरे- चेकोस्लोभाकी रेने वेलेक, इटालेली रेनाटो पोगिओली, स्विस् बेर्नर प्रेडरिकका साथै ह्यारी लेभिन आदि। टी.एस. इलियटले तुलना र विश्लेषण आलोचनाका मुख्य औजार भन्दै मूल्याङ्कनपरक आलोचनालाई श्रेष्ठता दिन तुलनात्मक पद्धतिबाट लाभ लिने उल्लेख गरेर

तुलनात्मक अध्ययनको महत्त्व देखाए। बीसौं शताब्दीको सुरुका दशकहरूदेखि नै अमेरिकी विश्वविद्यालयहरूमा अध्यापन गर्ने माथि उल्लिखित व्यक्तित्वहरूको तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी समान धारणाबाट 'अमेरिकी स्कूल' बन्यो। यो समूह (स्कूल) को विचारधाराको विकासमा बेलेकको विशेष योगदान रह्यो। भनिन्छ कि सन् 1950 र 1965 बीचको अमेरिकी साहित्यिक सिद्धान्तको विकास र विस्तारमा यिनको ठूलो योगदान रह्यो। अब यहाँ पेरिस-जर्मन स्कूलको तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी धारणाप्रति अमेरिकी स्कूलको प्रतित्रिया कस्तो थियो भन्ने चर्चा गरिन्छ । पेरिस-जर्मन स्कूलले तुलनात्मक साहित्यलाई प्रभाव अध्ययन तथा स्रोतहरूको खोजी गर्नुलाई मुख्य विषय मानेकोमा अमेरिकी स्कूलले असन्तुष्टि प्रकट गर्‍यो। यस्तो हल्का विषयमा तुलनात्मक साहित्यलाई सीमित पार्ने कामलाई यो समूहले 'सङ्कट' मान्यो र यसबारे केही लेखहरू प्रकाशित भए। वेलेकले पेरिस-जर्मन स्कूलको धारणा 'अनुभवसिद्ध' (Empirical), कारणत्वको यान्त्रिकी र निर्धारित दृष्टिको' जस्ता शब्दहरू प्रयोग गर्दै स्वीकारयोग्य नभएका त्यो समूहले निर्धारण गरेका मूल विषयहरूलाई तुलनात्मक साहित्यका बाहिरी (Exterior) आवरण मात्र माने। जुनसुकै कलामा पनि एउटा साझा विशेषता हुन्छ भन्ने उनको धारणा थियो। इटेम्बलले पेरिस-जर्मन समूह फ्रान्सेली विद्वान्हरू बाल्डेनस्पगर, भान टिएगम, कारे, ए. एम. रूसो तथा उनीहरूका शिष्यहरूले प्रतिपादन गरेको धारणालाई तुलनात्मक साहित्यको नै मित्तिक सम्बन्धहरूमा आधारित भनी आफ्नो असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै यस्तो अर्काको अनुसरण गरिएको (Dogmatic) धारणाले तुलनात्मक साहित्यलाई साँघुरो पारेको र यसको क्षेत्र फराकिलो हुनुपर्नेमा जोड दिए। इटेम्बल चिनियाँ साहित्य तथा संस्कृतिका विशेषज्ञ थिए र तुलनात्मक साहित्यले ऐतिहासिक तथा समयहीन (Timeless) साहित्यिकताको अद्ययन गर्नुपर्छ भने। वेलेकको मान्यताजस्तै संसारका

जुनसुकै साहित्यमा पनि अपरिवर्तनीय साहित्यिकता (Invariants Litteraires) हुन्छ र यसको अध्ययन हुनुपर्छ भन्ने उनको मान्यता थियो। यसरी इटेम्बल तुलनात्मक साहित्यले युरोपबाहिरका अफ्रो-एसियाली साहित्यहरूलाई पनि अँगाल्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछन्। वेलेक तथा इटेम्बलको जस्तै दयारी लेभिनले पनि 'बाहिरी रिपोर्टहरू' मा सीमित लिखित प्रमाणमा आधारित प्रभाव धारणाको विरोध गरे र तुलनात्मक साहित्यले सैन्दर्यको अध्ययन गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरे। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा अमेरिकी स्कुलको सौन्दर्यवादी प्रस्तावको आधार साहित्यलाई लिखित दस्तावेज (Document) अथवा तथ्यको स्थिति राख्ने कुनै पनि दृष्टिकोणलाई अस्वीकृत गर्नु थियो। यहाँ उल्लिखित अमेरिकी स्कुलका विद्वान्हरू साहित्यिक विश्वबन्धुत्व (Cosmopolitanism) मा विश्वास राख्छन्। यिनीहरूका धारणामा देखिएका पेरिस-जर्मन स्कुलप्रतिका नकारात्मक प्रतित्रिया। समान देखिन्छन्। वेलेक जर्मन दार्शनिक कान्टका 'भित्रो विरोध बाहिरी', 'दस्तावेज विरोध कीर्तिस्तम्भ' (Internal V. External, Document V. Monument) जस्ता दार्शनिक अवधारणाबाट प्रभावित भएका थिए। यहाँ उल्लिखित अमेरिकी स्कुलका तुलनाशास्त्रीहरूले पेरिस-जर्मन स्कुलका प्रमाणहरू 'बाहिरी' र आफ्ना सौन्दर्यसम्बन्धी अवधारणाहरूलाई 'भित्रो' भने। यहाँ दिइएका दुवै स्कुलका अवधारणाहरूलाई साहित्यका आवश्यक त्वहरू हुन् भन्दै यी दुई स्कुलका बीच सामञ्जस्य हुनुपर्छ भन्ने हेनरी परेको विचार मननीय देखिन्छ। यस प्रकार अमेरिकी स्कुलअनुसार तुलनात्मक साहित्यले साहित्यको समग्र रूपलाई अन्तर्राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्यमा अध्ययन गर्ने र साहित्यिक सृजन तथा आस्वादनको चेतना जातीय, राजनीतिक तथा भौगोलिक सीमाहरूबाट मुक्त एकरस र अखण्ड हुन्छ। यस्ता सीमाहरू 'बनावटी बारहरू' हुन् भन्ने स्कुलको धारणा छ। यसको धारणालाई 'द अमेरिकन कम्परेटिभ लिटरेचर एसोसिएसन' को मुखपत्र इयर बुक अ' कम्परेटिभ एन्ड

जेनेरल लिट्चरले प्रचार-प्रसार गर्छ। यसरी नै रूसी स्कुल अनुसार तुलनात्मक साहित्यका सम्बन्धमा रूसी स्कुलको छुट्टै थवा जुनसुकै पनि देशको साहित्यले त्यहाँको सामाजिक जीवनको ऐतिहासिक विकासलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त गर्दछन्। त्यहाँ यस किसिमको धारणा कसरी विकास भयो भनी बुझ्न रूसको साहित्यिक विकासलाई जान्नु आवश्यक देखिन्छ। आधुनिक युरोपको साहित्यिक निर्माण चौधौँ शताब्दीको उत्तरार्धदेखि सोह्रौँ शताब्दीसम्म कायम रहेको पुनर्जागरणबाट भएको हो- पूर्वीय तथा पश्चिमी आदिमतापरक ज्ञान त्यहाँ प्रवेश हुनबाट रोकिनाले। यसपछि मात्र तुलना र वैषम्य सुरु भयो। यी प्रतिक्रियाहरूबाट साहित्यिक प्रसारण तथा विशिष्टीकरण बढेपछि रूसले पूर्व तथा पश्चिममा ज्ञानभण्डार फेला पार्‍यो। यही अवस्थालाई विचार गरी म्याथु आर्नोल्डले उनको लेखमा समालोचकको काम 'निष्पक्ष भएर विश्वमा सबैभन्दा राम्रा जानिएका र विचार गरिएका कुराहरू सिक्नु र प्रचार गर्नु हो' भनेका थिए। पुनर्जागरणकालमा ज्ञानका सबै बाटाहरू पेरिसमा मिल्दथे। यसै अवस्थामा रोम ग्रेसबाट साहित्यमा प्रभावित भएजस्तै मस्को पेरिसबाट प्रभावित भयो। जारकै समयावधिदेखि रूसमा ग्रामीण किसान सामुदायिक सङ्गठनहरू थिए र फ्रान्सेली प्रभाव दरबारिया र सामन्तवादीहरूमा पार्‍यो न कि ग्रामीण समुदायमा- रूसी सामन्तवादीहरू फ्रान्सको वैयक्तिक साहित्यबाट प्रभावित भए पनि तल्लो तहको रूसी जीवनको वास्तविक राष्ट्रिय साहित्यलाई यसले प्रभाव पार्न भने सकेन। यसैले दरबारिया तथा सामन्तहरूले मन पराएको फ्रान्सेली नमुनाको साहित्य र रसियाली कम्युनिष्ट र पारिवारिक- सामाजिक भावना अँगाल्ने साहित्यबीच सङ्घर्ष सुरु भयो। अन्त्यमा रूसी राष्ट्रिय जीवनको बढ्दो सामाजिक तथा ऐतिहासिक साहित्य नै रूसको सच्चा साहित्य बन्यो। यसैबाट बुझिन्छ कि किन त्यहाँका विद्वान् साहित्यकार झुरमनस्की समाज नै

साहित्यको आवश्यक आधार हो भने साहित्य उसको मुख्य सिर्जना हो भन्ने धारणा गर्दछन्। रूसी स्कुलको धारणालाई हङ्गेरियन विज्ञान एकेडेमी (सन् 1962) ले आयोजना गरेको तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी सम्मेलनमा रूसी प्रतिनिधि इरिना नेउपोकोभाद्वारा व्यक्त विचारले अझ स्पष्ट पार्दछ। उनले साहित्यिक प्रभाव, स्रोत अध्ययन, ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई महत्त्व नदिने रूपवाद, साहित्यिक विश्वबन्धुत्वजस्ता धारणालाई आत्रामक आलोचना गर्दै तुलनात्मकताप्रति रोष प्रकट गरिन्। साहित्यहरूमा मात्र 'अन्तर्सम्बन्धहरू तथा अन्तर्त्रियाहरू' हुनुपर्ने विचार व्यक्त गरिन्। नेउपोकोभा तत्कालीन 'विश्वसाहित्यको सोभियत इतिहास' शीर्षकको परियोजनामा संलग्न थिइन्। तर उनले भनेका यी सम्बन्धहरू फ्रान्सेली तुलनात्मक साहित्यशास्त्रीहरू गुयार्ड तथा टेङ्गमका साहित्यिक इतिहाससम्बन्धी धारणाभन्दा फरक नभएको विचार ह्यारी लेभिन व्यक्त गर्दछन्। जे होस्, रूसी स्कुलले साहित्यलाई सामाजिक तथा ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यका आधारमा हेर्नुपर्ने धारणा प्रस्तुत गरेको छ र यो उसको राष्ट्रियतासँग आबद्ध धारणा हो।

यसरी उपर्युक्त विभिन्न स्कुलहरूका अवधारणाहरूबाट हामी लाभान्वित हुन सक्दछौं- हामी तिनलाई हाम्रा अवस्थाअनुसार प्रयोग गर्न सक्दछौं। पेरिस-जर्मन स्कुल तुलनात्मक साहित्यले शैक्षिक अनुशासनको रूप लिँदाको सुरुको अवस्थामा भएकोले साहित्यका बाहिरी पक्षहरूमा केन्द्रित हुनु स्वाभाविकै थियो। अझ त्यो विज्ञानको विकासमा कारण तथा असरका प्रक्रियाहरूबाट प्रभावित थियो। पछि यो अनुशासनमा सौन्दर्यलाई समावेस गर्ने काम अमेरिकी स्कुलले गर्‍यो। जुनसुकै तुलनात्मक शोधकर्ताले अनुभव गर्छ कि यी दुवै पक्ष, 'बाहिरी' तथा 'भित्री', उसलाई आवश्यक पर्दछन्। अतः यी दुवै स्कुलका धारणा गैर मिलनसारका रूपमा नलिई परिपूरकका रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ। अझ साहित्यिक अनुसन्धानका अनेक पद्धतिहरूमध्ये तुलनात्मक पद्धति एक हो

भन्ने उल्लेख गरिन्दा केही वर्ष यता अरू पद्धतिभन्दा यसका केही फाइदाहरू
औँल्याइएका छन्। ती हुन्-

१. तुलनात्मक अध्ययनहरूद्वारा यस्ता विशेषताहरू थाहा हुन्छन् जुन अरू
पद्धतिबाट सम्भव हुँदैन । २. नयाँ सन्दर्भ नयाँ रूपमा प्रकट हुन्छन् ।

३. भाषा र साहित्यको गहिरो सम्बन्ध यसै पद्धतिबाट थाहा हुन्छ ।

४. यस पद्धतिबाट मसिन अनुवाद सजिलो हुन्छ ।

५. पारस्परिक आदानप्रदानद्वारा भाषा तथा साहित्यका क्षितिजहरू विस्तृत
हुन्छन् ।

६. तुलनात्मक अध्ययनले पूर्वाग्रहहरूबाट मुक्ति दिन्छ ।

७. एउटै देशका भिन्न भिन्न साहित्यहरूलाई एकअर्काको नजिक ल्याउन
प्रोत्साहन मिल्दछ, आदि।

यसरी उल्लिखित तुलनात्मक साहित्य अध्ययन पद्धतिका फाइदाहरूबाट
'नेपाली सार्वभौम साहित्य' मा उल्लेख भएका लिखित परम्परा भएका र मात्र
बोलीमा रहेका हाम्रा भाषा तथा साहित्यहरूको विकासमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

2.3 उपसंहार

विश्व साहित्यमा तुलनात्मक साहित्यको सुरुवातको बारेमा खोज्नुपर्दा
जिराल्ड गिलेस्पीको निबन्ध 'ओरिजिन्स अफ रोमान्स लिरिक्स: ए रिभ्यु
अफ रिसर्च' अनुसार पश्चिम युरोपेली गीति साहित्यको विकासमा
घुमन्ते भाटहरू (Troubadours) को मध्यकालीन युग (सन् 800-1450)
को सुरुदेखि नै योगदान रह्यो। यस सम्बन्धमा रोमान्सवादी
खोजकर्ताहरूले त्यहाँको गीतात्मक साहित्यको उत्पत्तिबारे दुई सिद्धान्तहरू

प्रस्तुत गरेका पाइन्छन्- अरेबिक तथा ल्याटिनी। पहिलो सिद्धान्तले यो विधाको विकासमा अरब गीतिपरम्पराको योगदान महत्वपूर्ण थियो, किनभने अरबहरूले आठौँ शताब्दीमा फ्रान्सको दक्षिणी भागमा पर्ने आईबेरियामाथि आक्रमण गरे र नवौँ शताब्दीसम्म त्यहाँ शासन गरी उनीहरूले यसको स्थायी रूपले प्रभाव छोडेका हुँदा त्यहाँको गीतको विकासको धार अरबी थियो। ल्याटिनी सिद्धान्तअनुसार गीतिपरम्परा ग्रीकबाट ल्याटिनमा सरेको र जनसाधारणले बोल्ने (Vulgar) रोमान्स भाषाहरू (इटालेली, स्पेनिस, फ्रान्सेली र रोमानियाली) नै त्यहाँको गीतिविधाका स्रोत थिए। यस विषयमा खोजकर्ताहरू ग्यास्टन प्यारिस (सन् 1890), बहुभाषाविद् विलियम केर (सन् 1904), अल्फ्रेड जेनरोय तथा पिटर ड्रङ्क (सन् 1965-66) ले भने समन्वयात्मक विकसित भएको थियो। पहिले गीतहरूका मूल विषयहरू आध्यात्मिक र रहस्यवादी प्रेम थिए। भाटहरू नै पछि विशिष्ट 'दरबारी गायकहरू' बनेपछि उनीहरूको गीति-विषय सांसारिक प्रेम बन्यो। त्रिस्चियन चर्च-गायकहरूले यस्ता गीतहरूलाई व्यभिचारलाई बढाउने भनी हेय दृष्टिले हेरे। जे होस्, भाटपरम्परा युरोपको मध्ययुगीन गीतिविधाको प्रबल स्रोत थियो र भनिन्छ कि यसैबाट प्रेम गरेको वस्तु अथवा व्यक्तिलाई सौन्दर्योपासना (Beautification) तथा देवत्वरोपण (Deitification) जस्ता अभ्यास सुरु भएका थिए। धेरै अङ्ग्रेजी दरबारी कविताहरू द्विभाषी ग्रन्थकारहरूले फ्रान्सेली तथा फ्रोभेङ्कल (Romance) भाषाका रचनाहरूका पुनर्लेखनहरू थिए। यही परम्पराबाट दाँते र पेट्रार्कका साथै पछिला मध्ययुगीन ल्याटिनका साहित्यकारहरू प्रभावित भएका थिए। यस प्रकार पश्चिमी साहित्यको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै बहुसाहित्यिक तथा तुलनात्मक दृष्टिकोण सुरु भएको कुरो बुझ्न पाइन्छ। तुलनात्मक अध्ययनले अहिले

आएर तुलनात्मक अनुसन्धानको रूप लिएको छ। यहाँ तीन शब्दहरूको सम्बन्ध छ- अध्ययन, तुलना र अनुसन्धान। अध्ययन र अनुसन्धानले एउटै अर्थ दिँदैनन्- अध्ययन सकिएपछि अनुसन्धान सुरु हुन्छ। तुलनात्मक अध्ययनसम्बन्धी धेरै कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ। तर अनुसन्धान र शोधसम्बन्धी कृतिहरू थोरै प्रकाशित भएका छन्, किनकि यिनको सम्बन्ध वैज्ञानिक प्रक्रियासँग गाँसिन्छ।

सत्रौँ शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस त्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा पाइन्छ भने अठारौँ शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा । यी दुवै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यहरूलाई प्राचीन र अर्वाचीन भनी विभक्त गरिएको भने पाइँदैन। लोथको उल्लिखित कृति उनले अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीमा काव्यको प्रोफेसर भएपछि दिएका भाषणहरूको सङ्कलन हो। के भनिन्छ भने लोथ पुरातनवादी थिए र उनले साहित्यमा प्रयोग हुने भाषा प्राचीन रूपको हुनुपर्नेमा जोड दिन्थे- उनको विचारमा त्यस समयको भाषा अगाडिको भाषाको विकृत रूप थियो। उल्लिखित कृति रोचक यस कारण पनि छ कि ती भाषाणहरू ल्याटिनमा सन् 1753 मा 'डी सेकरा पोयजी हेबेरम' शीर्षकमा छापिएको र पछि सन् 1787 मा अङ्ग्रेजी भाषामा जी. ग्रेगरीले अनुवाद गरेका थिए।

उन्नाइसौँ शताब्दीमा आएर पश्चिमी साहित्य नयाँ आयाममा प्रवेश गर्‍यो - तुलनात्मक साहित्यलाई एक विधाका रूपमा लिइयो। यसको उत्तरार्द्धमा युरोपमा राष्ट्रिय राज्यहरू विकसित भएपछि मातृभाषाका साहित्यहरू अस्तित्वमा आए र तुलनात्मक साहित्यको अभ्युदय अनिवार्य भयो। यसै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यलाई प्राचीन, मध्य तथा आधुनिक युगमा वर्गीकरण गरियो। तुलनात्मक साहित्य यी विखण्डित युगहरूको

सम्बन्धको साधन बन्यो। अब तुलनात्मक साहित्यमा चासो लिनेहरूले के अनुभव गरे भने यसले विधाको रूप लिनुभन्दा धेरै अगाडिदेखि नै साहित्यिक समीक्षकहरूले यसको प्रयोग गरेका थिए। यो कुरा हामी एच्. एम्. पोसनेटको पुस्तक कम्परेटिभ लिटरेचरमा चर्चा भएको पाउँछौं । यसमा के भनिएको छ भने तुलनात्मक साहित्यका अवयवहरूको विकास साहित्यको विकाससँगै भएका थिए- माथि उल्लेख गरिएजस्तै एक साहित्यकारको अर्कोसँग, एक साहित्यको अर्को साहित्यसँग, एक कालविशेषको अर्को कालविशेषसँग, एक विधाको अर्को विधासँग गरिने अध्ययनहरू नै यसका अवयवहरू थिए । यसरी नै पोसनेटले के देखाए भने यो विषय नयाँ होइन, यो त साहित्यजतिकै प्राचीन थियो- ग्रीसेली तथा इटालेली लेखकहरूदेखि युरोपेली राष्ट्रिय साहित्यहरूमा प्रयोग भएर आएको थियो। उदाहरणका लागि दाँते (सन् 1828-82)को दैवी सुखान्तिकी (Divina Comedia) को विषय, काल्पनिक सिर्जना तथा यसमा प्रयोग भएका छन्दहरूको राष्ट्रिय साहित्यहरूमा व्यापक प्रभाव परेको पाइन्छ। पोसनेटको भनाइअनुसार साहित्यिक सर्जकको विचार तथा भावनाको विस्तार र उसको विशिष्टीकरणको इच्छाबाट तुलनात्मक साहित्यको विकास भएको थियो। पोसनेटपछि अर्का अमेरिकी तुलनाशास्त्री एफ. डब्लू. चेन्डलर (सन् 1873-1947) ले सन् 1910 मा सिनसिनाटी विश्वविधालयमा तुलनात्मक साहित्यको रोप्स (Ropes) प्रोफेसर नियुक्त भएपछि दिएको प्रथम व्याख्यानलाई यो नयाँ विधाको महत्त्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ। सिनसिनाटीमा आउनुभन्दा अगाडि चेन्डलर कोलम्बिया विश्वविधालयमा अङ्ग्रेजी साहित्य पढाउँथे। यो विश्वविधालय अङ्ग्रेजी साहित्यको गहन अध्ययन हुने विश्वविधालयहरूमध्ये एक थियो र यहाँ जी. ई. बुटबेरी, जे. बी. फ्लेचर तथा जे. ई. स्पिगर्नद्वारा

सम्पादित जर्नल अफ कम्परेटिभ लिटरेचर नामको पत्रिका पनि चेन्डलरको जानकारीमा थियो। साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनमा दिइएको त्यो व्याख्यान सिनसिनाटी विश्वविधालयबाट प्रकाशित युनिभर्सिटी स्टडिजमा प्रकाशित भयो र फेरि सन् 1966 मा इयर बुक अफ कम्परेटिभ एन्ड जनरल लिटरेचरको पन्ध्रौं खण्डमा फेरि छापियो। यस विषयमा दिइएको चेन्डलरको त्यो व्याख्यान तुलनात्मक अध्ययन विषयको सीमाविस्तार तथा प्रविधिहरूमा प्रकाश पार्ने सर्वोत्तम व्याख्यानहरूमा लिइन्छ।

मरे त अक्सफोर्ड विश्वविधालयमा ग्रीसेली भाषाका प्रोफेसर थिए र उनले ग्रीसेली भाषामा लेखिएका नाटकहरूका साथै त्यो भाषाका साहित्यिक कृतिहरूको अनुवाद गरी अङ्ग्रेजी र ग्रीसेली भाषाबीच घनिष्ठ सम्बन्ध स्थापित गरेका थिए। यति मात्र होइन मरेले उनको कृति दी क्लासिक ट्रेडिसन इन पोएट्री (सन् 1927) मा उनले हार्वर्ड विश्वविधालयमा सन् 1925 मा दिएका 'चार्ल्स इलियट कार्टन भाषाणहरू' पनि सङ्कलित गरिनुबाट ग्रीसेली काव्यशास्त्र र अङ्ग्रेजी काव्यशास्त्रका बीच पनि सम्बन्ध स्थापित गरे। मरेका साथै जे. डब्लू. माइकेल पनि सन् 1906 देखि 1911 सम्म अक्सफोर्डमा नै काव्यका प्रोफेसर थिए र 'हवाट इज द गुड अफ ग्रीक' विषयमा उनले दिएको व्याख्यान अहिलेसम्म पनि पठनीय रहेको थाहा पाइन्छ।

तुलनात्मक साहित्यको विकासका क्रममा विशिष्ट तुलनाशास्त्रीहरूले व्यक्त गरेका विचारहरूमाथि छोटो टिप्पणी दिनु आवश्यक देखिन्छ। यस्ता विचारहरू समूहगत हिसाबले विकसित भएका देखिन्छ। पेरिस-जर्मन स्कुल अनुसार तुलनात्मक साहित्यको पहिलो पत्रिका पेरिस विश्वविधालयका तर्फबाट निकालिएको रिभ्यु द लिटरेचर कम्परी फ्रान्सेली

भाषामा निक्लएको थियो। फ्रान्सेली विद्वान्हरू साहित्यक कृतिहरूमा तथ्यात्मक सम्पर्कहरू तथा लिखित प्रमाणहरूलाई आधार मानेर तुलना गर्दथे। जिन मेरी कारेले तुलनात्मक साहित्यलाई साहित्यिक इतिहासको एक भाग हो भनिन्। तुलनात्मक साहित्यको विकास युरोपमा आएको पुनर्जागरण तथा त्यहाँका राष्ट्रिय साहित्यहरूको विकाससँगै भएको हो। फ्रान्सेली पुनर्जागरण अवधिमा पश्चिमी साहित्य मात्र होइन, पूर्वीय ज्ञानको पनि अध्ययन हुन्थ्यो र 'सबै बाटाहरू पेरिसमा भेटिन्छन्' भन्ने सूक्ति अति प्रचलित थियो। सुरुदेकै नै फ्रान्समा तुलनात्मक साहित्यले प्रभाव अध्ययनमा जोड दिएको पाइन्छ। क्यारे अथवा एम्. एफ. गुयार्डले सेक्सपियर र रेसिनको तुलना गर्नु उत्तम समालेचना हो भने। उनीहरूका विचारमा तुलनाशास्त्रीले सेक्सपियरले मन्टेनबाट के कति सिके र उनका कृतिहरूमा मन्टेन कति थिए भन्ने जान्नुपर्ने थियो। यसो गर्दा उसले विचारहरू, बिम्बहरू दुवै ग्रन्थकारका कृतिहरूमा प्रयोग भएका वाक्यांशहरू, सेक्सपियरले फ्रान्सेली भाषा जानेका थिए-थिएनन्, यदि नजानेका भए उनले कुन अनूदित कृति कुन पुस्तकालयमा पढेका थिए, उनका समकालीनहरूले मन्टेनलाई कसरी हेर्दथे आदि कुराहरू जान्नुका साथै टिप्पणी उठाई निष्कर्ष निकाल्नुपर्ने तियो। यसरी तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन गर्नेले सर्वप्रथम एक सूची तयार गर्नुपर्ने थियो। यो सूचीमा प्रभाव प्रसारण गर्ने किताबहरू, अनुवादहरू, पत्रपत्रिकाहरू, चिठीहरू, डायरीहरू, यात्राहरूका वार्तालापहरूजस्ता माध्यमहरू समावेश हुनु आवश्यक थियो। त्यहाँ विदेशी साहित्यकारको अध्ययन गर्दा यस्ता माध्यमहरू अपनाइए। यी माध्यमहरू प्रयोग गरी साहित्यिक कृतिहरूका स्रोतहरू खोजिए।

पेरिस-जर्मन स्कूलले तुलनात्मक साहित्यलाई प्रभाव अध्ययन तथा स्रोतहरूको खोजी गर्नुलाई मुख्य विषय मानेकोमा अमेरिकी स्कूलले असन्तुष्टि प्रकट गर्‍यो। यस्तो हल्का विषयमा तुलनात्मक साहित्यलाई सीमित पार्ने कामलाई यो समूहले 'सङ्कट' मान्यो र यसबारे केही लेखहरू प्रकाशित भए। वेलेकले पेरिस-जर्मन स्कूलको धारणा 'अनुभवसिद्ध' (Empirical), कारणत्वको यान्त्रिकी र निर्धारित दृष्टिको' जस्ता शब्दहरू प्रयोग गर्दै स्वीकारयोग्य नभएका त्यो समूहले निर्धारण गरेका मूल विषयहरूलाई तुलनात्मक साहित्यका बाहिरी (Exterior) आवरण मात्र माने। जुनसुकै कलामा पनि एउटा साझा विशेषता हुन्छ भन्ने उनको धारणा थियो। इटेम्बलले पेरिस-जर्मन समूह फ्रान्सेली विद्वान्हरू बाल्डेनस्पगर, भान टिएगम, कारे, ए. एम. रूसो तथा उनीहरूका शिष्यहरूले प्रतिपादन गरेको धारणालाई तुलनात्मक साहित्यको नै मितिक सम्बन्धहरूमा आधारित भनी आफ्नो असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै यस्तो अर्काको अनुसरण गरिएको (Dogmatic) धारणाले तुलनात्मक साहित्यलाई साँघुरो पारेको र यसको क्षेत्र फराकिलो हुनुपर्नेमा जोड दिए। इटेम्बल चिनियाँ साहित्य तथा संस्कृतिका विशेषज्ञ थिए र तुलनात्मक साहित्यले ऐतिहासिक तथा समयहीन (Timeless) साहित्यिकताको अद्ययन गर्नुपर्छ भने। वेलेकको मान्यताजस्तै संसारका जुनसुकै साहित्यमा पनि अपरिवर्तनीय साहित्यिकता (Invariants Litteraires) हुन्छ र यसको अध्ययन हुनुपर्छ भन्ने उनको मान्यता थियो। यसरी इटेम्बल तुलनात्मक साहित्यले युरोपबाहिरका अफ्रो-एसियाली साहित्यहरूलाई पनि अँगाल्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछन्। वेलेक तथा इटेम्बलको जस्तै ह्यारी लेभिनले पनि 'बाहिरी रिपोर्टहरू' मा सीमित

लिखित प्रमाणमा आधारित प्रभाव धारणाको विरोध गरे र तुलनात्मक साहित्यले सैन्दर्यको अध्ययन गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरे।

यसरी उपर्युक्त विभिन्न स्कुलहरूका अवधारणाहरूबाट हामी लाभान्वित हुन सक्दछौं- हामी तिनलाई हाम्रा अवस्थाअनुसार प्रयोग गर्न सक्दछौं। पेरिस-जर्मन स्कुल तुलनात्मक साहित्यले शैक्षिक अनुशासनको रूप लिँदाको सुरुको अवस्थामा भएकोले साहित्यका बाहिरी पक्षहरूमा केन्द्रित हुनु स्वाभाविकै थियो। अझ त्यो विज्ञानको विकासमा कारण तथा असरका प्रक्रियाहरूबाट प्रभावित थियो। पछि यो अनुशासनमा सौन्दर्यलाई समावेस गर्ने काम अमेरिकी स्कुलले गर्‍यो। जुनसुकै तुलनात्मक शोधकर्ताले अनुभव गर्छ कि यी दुवै पक्ष, 'बाहिरी' तथा 'भित्री', उसलाई आवश्यक पर्दछन्। अतः यी दुवै स्कुलका धारणा गैर मिलनसारका रूपमा नलिई परिपूरकका रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ।

2.4 सार

- सन 1753 मा आफ्नो आक्सफोर्ड लेक्चर्स ऑफ पोयट्री - मा जब राबर्ट लाउथले हिब्रू यूनानी कविताको की तुलना गरेका थिए
- अंग्रेजी साहित्यको प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि आदिको वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ ।
- नेपालका साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई डाइडेन अथवा पोपसँग, समलाई सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि।

● मध्ययुगीन अन्धकारमय समयको समाप्तिपछि मानिसहरूमा प्राचीनता (Vertical) का साथै क्षैतिज (Horizontal) सम्बन्धी ज्ञानको विस्तार भयो

● भारतीय विद्वान् रवीन्द्रकुमार दास गुप्ताका अनुसार (सन् 1984) यिनका कृतिहरूले एलिजाबेथन युगमा पनि तुलनात्मक अध्ययनमा विद्वान्हरूको ध्यान गएको थियो भन्ने देखाउँदछ।

● साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनमा दिइएको त्यो व्याख्यान सिनसिनाटी विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित युनिभर्सिटी स्टडिजमा प्रकाशित भयो र फेरि सन् 1966 मा इयर बुक अफ कम्परेटिभ एन्ड जनरल लिटरेचरको पन्ध्रौं खण्डमा फेरि छापियो।

● हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा सन् 1925 मा दिएका 'चार्ल्स इलियट कार्टन भाषाणहरू' पनि सङ्कलित गरिनुबाट ग्रिसेली काव्यशास्त्र र अङ्ग्रेजी काव्यशास्त्रका बीच पनि सम्बन्ध स्थापित गरे।

● म्याथ्यु आर्नेल्डको ग्रिसेली साहित्यिक चेतनाका सम्बन्धमा अगाडि उल्लेख भइसकेको छ। आर्नेल्ड नै 'कम्परेटिभ लिटरेचर' पद प्रयोग गर्ने पहिला अङ्ग्रेज समीक्षक थिए।

● पेरिस-जर्मन स्कूलले तुलनात्मक साहित्यलाई प्रभाव अध्ययन तथा स्रोतहरूको खोजी गर्नुलाई मुख्य विषय मानेकोमा अमेरिकी स्कूलले असन्तुष्टि प्रकट गर्‍यो।

● कम्परेटिभ लिटरेचर एसोसिएसन' को मुखपत्र इयर बुक अ' कम्परेटिभ एन्ड जेनेरल लिटरेचरले प्रचार-प्रसार गर्छ।

● अझ साहित्यिक अनुसन्धानका अनेक पद्धतिहरूमध्ये तुलनात्मक पद्धति एक हो भन्ने उल्लेख गरिन्दा केही वर्ष यता अरु पद्धतिभन्दा यसका केही फाइदाहरू औँल्याइएका छन्। ती हुन्-

● तुलनात्मक अध्ययनहरूद्वारा यस्ता विशेषताहरू थाहा हुन्छन् जुन अरु पद्धतिबाट सम्भव हुँदैन । नयाँ सन्दर्भ नयाँ रूपमा प्रकट हुन्छन् । भाषा र साहित्यको गहिरो सम्बन्ध यसै पद्धतिबाट थाहा हुन्छ । यस

पद्धतिबाट मसिन अनुवाद सजिलो हुन्छ । पारस्परिक आदानप्रदानद्वारा भाषा तथा साहित्यका क्षितिजहरू विस्तृत हुन्छन् । तुलनात्मक अध्ययनले पूर्वाग्रहहरूबाट मुक्ति दिन्छ । र एउटै देशका भिन्न भिन्न साहित्यहरूलाई एकअर्काको नजिक ल्याउन प्रोत्साहन मिल्दछ, आदि।

2.5 अनुशीलनी

(क) तुलनात्मक साहित्यको परिचय दिंदै यसका अध्ययन र पद्धतिबारे विवेचना गर्नुहोस् ।

(ख) तुलनात्मक साहित्यको अध्ययन पद्धतिबारे विद्वानहरूका धारणाहरू प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

2.6 अतिरिक्त अध्ययन

१. इन्द्रनाथ चौधरी	तुलनात्मक साहित्य की भूमिका
२. इन्द्रविलास अधिकारी	तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय
३. दीनानाथ शरण	विश्वविद्यालय नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन
४. Amiya Dev	The Idea of Comparative Literature in India
५. Henry Gifford	Comparative Literature
६. W.B Federic (ed.)	Comparative Literature
७. K. Ay appa Panikar	Spotlight on comparative literature
८. David Damrosch	What is world Literature

2.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. तुलनात्मक साहित्यको परिचय र अर्थ ।

.....

.....

.....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले १.२ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. तुलनात्मक साहित्यको आधार र पद्धति ।

.....

.....

.....

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले २.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. तुलनात्मक साहित्यको अध्ययन र पद्धतिबारे विद्वानहरू तथा विविध स्कूलहरूका धारणा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले २.३ कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 3, तुलनात्मक साहित्यको परम्परा, प्रयोजन र महत्व ।

3.0 उद्देश्य

3.1 परिचय

3.2 तुलनात्मक साहित्यको प्रयोजन परम्परा र महत्व

3.3 उपसंहार

3.4 सार

3.5 अनुशीलनी

3.6 अतिरिक्त अध्ययन

3.7 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

3.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- तुलनात्मक साहित्यको सामान्य परिचय
- तुलनात्मक साहित्यको परम्परा, प्रयोजन र महत्व

3.1 परिचय

दुई वया त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रिय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिने विद्याको शाखा विशेषलाई तुलनात्मक साहित्य (Comparative literature) भनेर बुझिन्छ । तुलना यस अध्ययनका मुख्य अंग मानिन्छ । साहित्य को तुलनात्मक अध्ययनले व्यापक दृष्टि प्रदान गर्दछ । संकीर्णताको विरोधमा उठेको व्यापकताको आवाज आजको

विश्वका मानिसहरूको आवश्यकता हो भन्ने बुझिन्छ । ‘तुलना’ विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यसैले १९ औं शताब्दीको अन्ततिर जब यहाँ आधुनिक साहित्य पांडित्यको प्रचार र प्रसारको कार्य सुरु भयो, तब हाम्रोतिर तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन परम्पराको कुनै सुरसार नै थिएन । अन्य विविध कार्यहरूका लागि अरबी, फारसी भाषाको ज्ञानको आवश्यकता त थियो नै तर अर्कोतिर एशियाली भाषाहरूमा रचित साहित्य आदिका ज्ञानको हामीलाई कुनै आवश्यकता रहेको बोध गरिएन । यसरी एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मको प्रभाव विषयक कुरोहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरे । पछि अंग्रेजी साहित्यको प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि आदिको वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ । भारतीय विद्वान् रवीन्द्रकुमार दास गुप्ताका अनुसार (सन् १९८४) यिनका कृतिहरूले एलिजाबेथन युगमा पनि तुलनात्मक अध्ययनमा विद्वानहरूको ध्यान गएको थियो भन्ने देखाउँदछ । मोरेसको कृतिको तुलनात्मक खण्ड ग्रेगरी स्मिथको एजाबेथियन त्रिटिकल एसेज (सन् १९०४) अन्तर्गत ‘द कम्पेरेटिभ डिस्कोर्स अफ आवर इङ्लिस पोएट्स विद द ग्रीक, ल्याटिन एन्ड इटालियन पोएट्स’ शीर्षकमा पुनः मुद्रित पाइन्छ । हुन त मोरेको निबन्धले त्यति महत्त्व नराखला, तर आजभन्दा चार शताब्दीअगाडि पनि यस विषयमा खोज भएको थियो भन्ने कुराको महत्त्व यसले अवश्य दिन्छ । सर फिलिप सिडनीको एन अपोलजी फर पोएस (सन् १५९५) मा ‘ओल्ड टेस्टामेन्ट’ का काव्यगुणहरूको चर्चा गरिएको छ । सिडनी प्रोटेस्टेन्ट धर्मको अनुयायी थिए र युरोपका यो धर्म मान्ने राष्ट्रहरूलाई एकसूत्रमा बाँधी

क्याथोलिकहरूका धर्मगुरु पोपका विरुद्ध शक्ति परिचालन गर्न चाहन्थे। हिब्रू भाषामा लेखिएका 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' तथा 'न्यु टेस्टामेन्ट' मध्ये पुरानो धार्मिक ग्रन्थप्रति सिडनीले चाख लिई लेखेको समीत्रालाई ऐतिहासिक दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ।

मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्। सत्रौं शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस ट्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा पाइन्छ भने अठारौं शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा । यी दुवै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यहरूलाई प्राचीन र अर्वाचीन भनी विभक्त गरिएको भने पाइँदैन। लोथको उल्लिखित कृति उनले अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीमा काव्यको प्रोफेसर भएपछि दिएका भाषणहरूको सङ्कलन हो। के भनिन्छ भने लोथ पुरातनवादी थिए र उनले साहित्यमा प्रयोग हुने भाषा प्राचीन रूपको हुनुपर्नेमा जोड दिन्थे- उनको विचारमा त्यस समयको भाषा अगाडिको भाषाको विकृत रूप थियो। उल्लिखित कृति रोचक यस कारण पनि छ कि ती भाषाणहरू ल्याटिनमा सन् 1753 मा ' डी सेकरा पोयजी हेबेरम' शीर्षकमा छापिएको र पछि सन् 1787 मा अङ्ग्रेजी भाषामा जी. ग्रेगरीले अनुवाद गरेका थिए। यो युनानी तथा हिब्रू संस्कृतिहरू युरोपेली सभ्यताका स्रोत भएकाले अठारौं अठारौं शताब्दीको सुरुदेखि नै तुलनाशास्त्रीहरूका लागि विशेष रुचिका विषय बने। यी दुई संस्कृतिका साहित्यिक झलक एस. एच. बुचरको पुस्तक हावार्ड लेक्चर अन ग्रीक सब्जेक्ट (सन् 1904) को 'ग्रिस एन्ड इजराइल' भन्ने निबन्धमा पनि देख्न पाइन्छ। यो पुस्तकलाई यी दुई पश्चिमी प्राचीन साहित्यका शास्त्रीय विद्वान्को वक्तव्यका रूपमा लिइन्छ। उक्त पुस्तकमा बुचरले ' बुक अफ जब' र 'ग्रीक दुःखान्तिकी' को र लोथले 'हिब्रू कविता' र सोफोक्लिजको 'इडिपस नाटक' को तुलना गरे। यसरी लोथ र बुचरले 'इसाई मानवतावाद' को

नारा दिएर युरोपका प्राचीनतम संस्कृतिकलाई दबाउन खोजिएको तनावलाई कम गराएका थिए। यी अध्ययनहरूमा अहिलेको तुलनात्मक अध्ययनका हिसाबले रूप तथा विषयगत भिन्नता भए पनि यिनको ऐतिहासिक महत्व आफ्नै ठाउँमा रहेको बुझिन्छ।

3.2 तुलनात्मक साहित्यको परम्परा, प्रयोजन र महत्व

एउटै संस्कृतिका साहित्यकारको तुलनात्मक अध्ययनमा जाति विशेषले फरक भए पनि केही न केही मात्रामा सांस्कृतिक आदान प्रदान भएकै हुन्छ। तर यी दुई साहित्यकार समकालीन हुन् अथवा होइनन् भन्ने कुरा विचारणीय हुन्छ। यसो नभएमा अगाडिको साहित्यकार पछिकाको सामाजिक परिवेश कति बदलिएको छ, सोच्नुपर्ने हुन्छ किनभने साहित्य स्थानीय स्थितिहरूको उपज हुन्छ। यस कुरालाई हामी एउटा उदाहरणबाट स्पष्ट पारौं- लेखनाथको त्रतुविचारलाई कालिदासको त्रतुसंहारसँग तुलनात्मक अध्ययन गर्नेले उस समयको र यस समयको स्थितिले ल्याउने भिन्नता देखाउन सक्नुपर्छ। हो, प्राकृतिक परिवेशमा समानताहरू होलान् तर सामाजिक स्थितिमा धेरै फरकहरू अवश्य आएका हुन्छन्। समकालीन स्रष्टाकै तुलना गर्दा पनि धेरै सोचविचार गर्नुपर्ने हुन्छ - जीवनी पक्ष, सामाजिक परिवेश, उनीहरूका दार्शनिक मान्यता, विदेशी प्रभाव आदि। यी समकालीन स्रष्टा भिन्न - भिन्न भाषा बोल्ने रहेछन् भने अध्ययनकर्ताले आफूले नजान्ने भाषाको स्रष्टालाई कसरी अध्ययन गर्ने भन्ने प्रश्न उठ्दछ। दोभासेको सहयोगले ? अथवा अनुवादबाट ? दोभासे अथवा अनुवादकर्ताको साहित्य-बुझाइको गहनता कति छ त्यो पनि बुझ्नुपर्ने हुन्छ। स्थानीय यथार्थताले जुनसुकै साहित्यमा महत्वपूर्ण स्थान पाएको हुन्छ भने लोकसाहित्यमा यसले अझ बढी प्रभाव पारेको हुन्छ। साहित्यिक यथार्थतालाई

अभिव्यक्ति दिन स्रष्टाले साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्छ जसलाई बुझ्न सतही पठनबाट सकिँदैन, कृतिको समग्रताको ज्ञान हुनु आवश्यक पर्दछ। यो सब भन्नुको मतलब के हो भने तुलनात्मक अध्ययन मात्र प्रभाववादी अध्ययन हिन, यो एक आलोचनात्मक प्रक्रिया हो-कुनै पनि प्रकारको सरलीकरणबाट यो बाँच्नुपर्दछ। सरलीकरण गर्ने प्रवृत्तिका साथै अक्सर धेरै उद्धरणहरू दिने प्रवृत्ति आजका तुलनात्मक अध्ययनहरूमा पाइने गरेको गुनासो समालोचकहरूले गरेका छन्।

तुलनात्मक साहित्य अनि सामान्य साहित्यमाझ विभाजन गर्ने पद्धतिदेखि हामीलाई बाँच्नु पर्ने हुन्छ । वास्तवमा यो विभाजन बनावटी हुन्छ । आज तुलनात्मक साहित्य एक स्वतंत्र अनुशासन हो। है राष्ट्रियता सीमाहरूदेखि पर गएर साहित्यको अध्ययन गर्नु नै यसको मुख्य लक्ष्य हुन्छ । साँचो साहित्यिक आलोचक त्यही हुन्छ जसले साहित्यलाई मृत तथ्यहरूको आधारदेखि जोगाउँछ । यस प्रकारको मृत तथ्यहरूका स्थापना गर्नु कुनै पाण्डित्य होइन् । आलोचक त्यो हो जो साहित्यका मूल्य अनि गुणहरूका उद्घाटन गर्दछ । साहित्यिक इतिहास अनि आलोचनामा कुनै भिन्नता हुँदैन । साहित्यिक इतिहासको सरलतम समस्यालाई बताउनका लागि मूल्यांकन आवश्यक हुन्छ। कुनै लेखकले अर्को लेखकलाई प्रभावित पार्दछ भने त्यहाँ लेखकको विशेषताहरूको ज्ञान आवश्यक हुन्छ। यसैले उनको परम्परासित सम्बन्धित ज्ञान अनि निरंतर तुलना गर्ने, विश्लेषण गर्ने क्रियाहरू आवश्यक हुन्छ । अनि यी सबै कार्यव्यपारहरू आलोचनात्मक हुन्छ । आलोचनाको बिना इतिहास लेख्न सकिँदैन । इतिहास लेख्दा हुँदो समयको चयन, इतिहास चित्रण र मूल्याङ्कनको जरूरत पर्दछ । तुलनात्मक साहित्यले इतिहास र आलोचनालाई अस्वीकार गरेको बुझिन्छ । यसले आफैलाई तथ्यात्मक

संबंधहरू, स्रोतहरू, प्रभावहरू, मध्यस्थहरू अनि ख्यातिहरूमाझ सीमित रख्दछ।

नेपालमा प्राचीन धर्मग्रन्थहरू र यिनका आधारमा लेखिएका आधुनिक कृतिहरूका साथै संस्कृत तथा नेपाली साहित्यिक कृतिहरूका तुलनात्मक अध्ययनहरू फाटफुट निकलने गरेका पाइन्छन् । यस्ता अध्ययनहरूमा सान्दर्भिक, पात्रगत, पाठकीय आदि पक्षहरूमा समानता तथा असमानताहरू उल्लेख गरिन्छन्। तर यस्ता अध्ययनहरूमा हुनुपर्ने लक्षणा, व्यञ्जनाजस्ता आलङ्कारिक तत्त्वहरूसम्म वर्णनमा पुगेको कमै पाइन्छ। कुनै पनि स्रष्टाले आफ्ना विचारहरू जसले लामो ऐतिहासिक यात्रा गरेका हुन्छन् कृतिद्वारा पाठकहरूलाई सम्प्रेषण गर्छ। यिनलाई उसले के कस्ता साधनहरू प्रयोग गरी सम्प्रेषण गरेको छ देखाउनुपर्छ। जे होस्, तुलनात्मक अध्ययन रस सिद्धान्त अथवा अरिस्टोटलको काव्यशास्त्र, संस्कृत काव्यशास्त्रका आधारमा अध्ययन गरिएको हुनुपर्छ, बाहिरी साहित्यिक आवरणमा मात्र होइन।

तुलनात्मक अध्ययन एकल साहित्यको भन्दा बढी साहित्यहरूसँग सम्बन्धित हुन्छ, किनभने यसमा एकल साहित्यिक भन्दा धेरैको अध्ययन हुन्छ। सामाजिक सामग्रीहरूबाट कृतिकारले सौन्दर्यपरक कृति सिर्जना गर्छ। यस प्रकार समाजशास्त्र र सौन्दर्यशास्त्रको सही मिलनबाट राम्रो कृतिले जन्म लिन्छ। यसरी अन्तर्साहित्यिक प्रविधि प्रयोग गर्दा सावधानीपूर्वक अगाडि बढ्नुपर्छ, किनभने यी दुई अनुशासनहरूका विभिन्न समाजमा भिन्नभिन्न अवधारण हुन्छन्। फेरि कुनै पनि देशको निश्चित चरित्र हुन्छ जसलाई साहित्यमा चित्रण गरिन्छ। यस्ता चरित्र बुझ्न साहित्यका साथै समाजशास्त्रको पनि गहन अध्ययन हुनुपर्छ। कुनै पनि विचारधारा जहाँ सुकैबाट सुरु भएको भए पनि स्थानीय परिस्थितिले त्यसलाई नयाँ रूप दिन्छ। उदाहरणका लागि मार्क्सवादलाई विभिन्न देशमा त्यहाँको सामाजिक परिवेशअनुसार भिन्नभिन्न

किसिमले चित्रण गरिन्छ। यसरी विचार गर्दा तुलनात्मक अध्ययन जटिल
 अध्ययन हो र अध्ययन गर्नेले यो जटिलताको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ। समाजको
 विकास भिन्नभिन्न देशमा एकै किसिमले नहुनु, सांस्कृतिक भिन्नता हुनुले
 पनि अन्तर्विषयक प्रविधिको प्रयोगमा बाधाव्यवधान आउँदछ। यो कुरालाई
 एउटा उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ- हाम्रो नेपाली साहित्यका
 साहित्यकारहरूका उपन्यास, कविता, कहानीका आफ्नो पृष्ठभूमि छन्। यी
 विधाहरूमा तुलनात्मक अध्ययन आजसम्म भएका छैनन्। यी अवस्थामा यो
 आलोचनात्मक प्रविधि प्रयोग गर्दा कठिनाइ आउनु स्वाभाविकै हो। तर पृष्ठभूमि
 बिस्तारै बन्दछ र आइपर्ने कठिनाइ हट्दै जान्छन् भन्ने कुरा अहिले हाम्रो
 परम्परागत समालोचनात्मक प्रविधिले चर्चा पनि नपाएको अवस्थामा खूब
 चर्चामा आएको विनिर्माणिक आलोचनालाई नेपाली साहित्यमा प्रयोग गरिनुले
 देखाएको छ। युरोपको परिवेशमा रूपवाद, संरचनावाद, अत्याधुनिकता,
 उत्तरसंरचनावाद जस्ता धेरै वादहरूको मन्थनपछि त्यहाँ मानवीय अस्तित्व नै
 खतरामा परेको अवस्थामा प्रस्तावित 'विनिर्माण' ले हाम्रो यता विभिन्न
 प्रस्तावहरूको विचारविनिमयसम्म पनि नभएको नेपाली साहित्यको सुरुकै
 अवस्थाको कथा 'परालको आगो मा प्रवेश गरी अहिले निकै चर्चामा आएको छ।
 यसरी विदेशमा हुर्किएको र हाम्रा साहित्यहरूमा विनिर्माणिक धारणाका
 पृष्ठभूमिका रूपमा रहेका यहाँ उल्लिखित वादहरूका अभावका अवस्थामा
 यसको प्रयोगले विश्वविद्यालयका उच्च तहका शिक्षकहरू तथा विधार्थीबाहेकका
 साहित्यप्रेमीहरूमा यसको प्रभाव पर्छ- पर्दैन, अथवा यो पाच्य हुन्छ - हुँदैन
 भन्ने कुरा भविष्यको गर्भमा छ। यसरी हेर्दा हाम्रो आवश्यकता देखिएको
 तुलनात्मक अध्ययनले साहित्यिक पृष्ठभूमिसहितका अध्ययनहरू हुने
 भएकाले राम्रो प्रयोग पाइने कुरामा भने कुनै शङ्का छैन। आजको अवस्थामा
 मास-मिडियाले हाम्रो संस्कृतिलाई उपभोग्य वस्तुमा बदलिदिएको छ। साहित्य

पनि यसबाट अछूत छैन। मानवीय संवेदनशीलताबाट नभई राजनीतिक उद्देश्यबाट साहित्य सिर्जना भएको पाइन्छ। राजनीतिका सातै क्षेत्रीयता, वर्गीयता, जातीयताका आधारमा लेखिएका प्रचारमुखी कृतिहरूको बहुलताले गर्दा उच्चतर साहित्य सृष्टिमा खडेरी पर्दै गएको आभास मिल्दछ। अतः नेपाली साहित्यकारले मतवादी प्रतिबद्धताबाट मुक्त भई मानवतावादी सौन्दर्यशील साहित्य सिर्जनामा लाग्नुपरेको छ, किनकि पक्षधरताबाट यस्तो साहित्यसृजन हुँदैन।

नेपाली साहित्यजगत्मा वर्तमान समयमा दलितवर्ग, नारीवर्ग, अछूतवर्ग आदिका उत्पीडनलाई लिएर धेरै मात्रामा कृतिहरू प्रकाशित भएका भेटिन्छन्। विशेष गरी अडिलेको युवा पिँढीले यस्ता वर्गको उत्पीडनको प्रतिरोधमा बढी हिंसात्मक प्रतिशोध व्यक्त कृतिहरूमा मानवीय मूल्यहरू जस्तै सहानुभूति, संवेदनशीलता, परस्पर मैत्री, सहयोग आदि अविच्छिन्न रूपले राख्नुपर्ने देखिन्छ। यस्ता कृतिहरूका बीच तुलनात्मक अद्ययन अन्तर्गत तिनीहरूमा भएका समानताहरू तथा असमानताहरूलाई मात्र देखाउने होइन, तिनमा कमजोरीका रूपमा रहेका मानवीय आशयका प्रसङ्गहरू पनि उजागर गर्न तुलनात्मक समालोचना अवश्य पनि फलदायी हुनेछ। नेपाली भएका भाषाहरूमध्ये लेखप्रणाली भएका भाषाका साहित्यमा विविधताहरू हुनु स्वाभाविक छ, किनभने हाम्रो संस्कृतिका साथै भौगोलिक स्थिति एकै किसिमको छैन। फेरि बसाइँ सराइले यिनलाई झन् बढाएको छ। नेपालमा लेखिएको लिम्बू भाषाको उपन्यास र यसैमा सिक्किमवासीले लेखेको उपन्यासमा भाषिक प्रयोगका साथै साहित्यिक आलङ्कारिकतामा पनि भिन्नताहरू पाइन्छन्। त्यस्तै नेपाली भाषामा सुदूर पश्चिमद्वारा लेखिएको कहानी र दार्जीलिङवासीले लेखेकोमा भिन्नता हुन्छ भने अझ यीभन्दा हडकडवासीले लेखेको नेपाली कहानीमा छुट्टै किसिमका भिन्नता पाइन्छन्।

यस्ता भिन्नता स्थानीय स्थिति साहित्यका आधार हुने हुनाले आएका हुन्। यस्ता कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्नेले कृतिहरूका समानता तथा असमानता देखाउनुका साथै यी दुवैका कारण देखाउने सक्नुपर्छ, अर्थात् समानता र भिन्नता ल्याउने कारणहरूको खोजी गर्नुपर्छ। समानता ल्याउनमा मिल्ने किसिमका संस्कारहरू, नैतिक मूल्यहरू, भाषिक प्रतिमानहरू, ऐतिहासिक परम्परा आदि कारण हुन्छन् भने प्रादेशिक पृष्ठभूमि, भिन्न किसिमका प्रभावहरू, त्यहाँको सामाजिक परिवेश, धार्मिक तथा वैयक्तिक प्रवृत्ति आदिले असमानता ल्याउँछन्। यहाँ उल्लिखित कुराहरूलाई ध्यान दिई लन्डन युनिभर्सिटीमा प्राध्यापन गराउने माइकल हटजस्ता भाषाविद्ले नेपाली भाषा तथा साहित्यको सेवा गरेका छन्। यस्ता विद्वान्द्वारा इतिहास र कथासाहित्यको सङ्गमका आदारमा लेखिएको भी. एस्. नइपोउलको आगमनको रहस्य (The Enigma of Arrival) र जगदीशमशेर राणाको माण्डूक्योपनिषद्को वैचारिक धारा बोकेको पौराणिक कथा सेतो ख्याकको आख्यानको तुलना गरेमा यी सबै कुरा स्पष्ट हुनेछन्, किनभने यी दुवै आफ्नो इतिहासका पुनर्सृजन भएकाले साम्य-वैषम्यका दृष्टिले तुलनायोग्य छन् र दुवै साहित्यकारले साहित्यलाई इतिहाससम्बद्ध गरी सीमा बढाएका छन्। यहाँ हटको नाम उल्लेख गर्नुमा केही कारण छ- उनी नेपालीका विद्वान् हुनुका साथै नेपाली साहित्यका मर्मज्ञ छन् भन्ने कुरा उनले नेपालीलाई अनुवाद गरी अङ्ग्रेजीमा प्रकाशिता उनका कैयौं कृति तथा लेखहरूले देखाएका छन् र नइपुलको कृति त अङ्ग्रेजीमा छँदै छ। सम्झनुपर्ने कुरा के छ भने तुलनात्मक अध्ययनअन्तर्गत धेरै अनुशासनहरूको अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ। यहाँ उल्लिखित राणा तथा नइपोउलका कृतिका वैचारिक बुनोट थाहा पाउन यी दुवैका दार्शनिक पक्षहरू थाहा पाउनु आवश्यक पर्छ।

तुलनात्मक अध्ययनका लागि नेपाली भाषिक तथा साहित्यिक परिवेश प्रेरणादायी छ। तर यसमा कठिनाइहरू पनि प्रशस्त छन्। यहाँ बोलिने चार भाषा परिवारहरू (इन्डो-युरोपेली, चीन-टिबेटन, अस्ट्रो-एसियाली र द्राविडियन) का आ आफ्नै स्रोतहरू छन् भने प्रभावहरू समान पनि छन्। यस कारण यिनीहरूमा समानताहरू हुनु स्वाभाविक छ। उदाहरणका लागि समान संस्कृति तथा परम्परा, समान लोक स्वभावबाट विकसित नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, अवधी वैदिक युगदेखि आजसम्म समान किसिमले विकसित भएका छन्। त्यसो भए पनि समय तथा स्थानको भिन्नताले यिनमा अनेक किसिमका विविधता पनि विकसित भए। यस्तै किसिमका समानता तथा असमानता गुरुङ, थकाली र मगरका साथै अर्को चीन- भोट हाँगो लिम्बू, किरात बान्तवामा पनि पाइन्छ। यस्ता भाषिक विविधता हाम्रा सांस्कृतिक तथा भाषिक सम्पत्ति हुन् र तुलनात्मक अध्ययनले यिनलाई उजागर गर्नुपर्दछ। यी सबै भाषाका साहित्यहरूले समान किसिमका कठिनाइको सामना गर्नुपरेको हुँदा यी सबैको मूल आत्मा एकै किसिमको छ। यो मूलभूत वास्तविकतालाई अस्वीकार गरी लेखिएको साहित्यले नेपालको माटोमा स्वीकृति पाउँदैन। साहित्यमा पाइने प्रादेशिक या जातीय विशिष्टताहरूले विशेष किसिमको सौन्दर्य लिएर आएका हुन्छन्। यस अवस्थामा तुलनात्मक अध्ययनले भिन्नतामा अभिन्नताको खोजी गर्दै अभिन्नतामा विशिष्टता खोज्न अगाडि बढ्नुपर्दछ। नेपालको परिप्रेक्ष्यमा यस प्रकारको अनुसन्धानले ल्याएको समानताको उपलब्धि भावनात्मक एकता वृद्धिमा सहयोगी हुने कुरा निर्विवाद छ। वास्तवमा तुलनात्मक दृष्टिले हेरेमा साहित्यिक रचनाहरूको सापेक्षिक महत्त्व उजागर हुन्छ, विशिष्टताको गहिरो जानकारी हुन्छ तथा मूल्याङ्कनमा व्यवस्थित क्रम कायम हुन्छ। अहिले हाम्रा साहित्यहरूमा हुने गरेका एकलकाँटे छुट्टाछुट्टै मूल्याङ्कनको साटो एक समग्र मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी बस्नेछ। यस्तो स्थिति बस्यो भने साहित्यिक

विशिष्टताका साथै सार्वकालिक गुणहरू भई सहअस्तित्व अवगत गर्न मद्दत
मिल्ने छ। यस प्रकारको तुलनात्मक अध्ययनको अन्तिम परिणतिले देखाउनेछ
कि सम्पूर्ण साहित्यको आलोचना र तुलनात्मक साहित्य आलोचनाको उद्देश्य
एकै हो। यसरी नै नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा तुलनात्मक अध्ययन गर्दा
तत्कालै आइपर्ने केही स्पष्ट अनुभव गर्ने समस्या छन्। तिनको लेखाजोखा गर्नु
यहाँ आवश्यक बुझिन्छ-

यहाँ आइपर्ने पहिलो समस्या के हो भने तुलनात्मक अध्ययनलाई नेपाली
वैदिक मानसिकताले सहज रूपले ग्रहण गर्नुपर्‍यो। यहाँको बौद्धिक समाज
जातीय, वर्गीय, क्षेत्रीय आदि समूहमा विभाजित छ। भाषिक तथा साहित्यिक
क्षेत्र पनि यस्ता समूहबाट अछूत रहन सकेनन्। नेपालमा त्यस्तो कुनै सङ्घ-
संस्था छैन जसले नेपालका सम्पूर्ण साहित्यहरूलाई 'आफ्नै' हुन् भन्ने सोच
राखोस्। यहाँसम्म कि 'एकेडेमी' जस्तो राष्ट्रको ढुकुटीबाट चल्ने संस्था पनि
गुट र उपगुटको जालबाट अछूत नरहेको कुरा यसको इतिहासले देखाउँदछ।
अहिलेको लोकतान्त्रिक परिवेशमा सिङ्गो नेपाली मानसिकतालाई अँगाल्न
सक्ने साहित्य, कला तथा सङ्गीत त्रिपक्षीय तीनवटा एकेडेमीको नेपालमा
स्थापना गर्ने सुझाव दिइएको कुरा थाहा भएको छ। यो ज्यादै सराहनीय सुझाव
छ। यस्ता संस्थामा कमसेकम नेपालको बहुभाषिक स्थितिलाई यी तीन
एकेडेमीद्वारा प्रतिनिधित्व हुनुपर्दछ। यसो भएमा हाम्रा साहित्य, कला तथा
सङ्गीतका साथै गायनले उचित स्थान पाई विकासपथमा लाग्ने अवसर पाउने
थिए। हाम्रा सबै भाषा तथा साहित्य समान किसिमले विकसित भएका छैनन्,
तर यस स्थितिले तुलनात्मक अध्ययनमा कुनै असर पर्दैन- अविकसित
भाषामा पनि नाटक नभए कविता होला अथवा यी दुवै नभए पुराकथा/ मिथक
होलान्। तिनमा जे छन्, विकसित भाषाका तिनै विधामा तुलना गर्न सकिन्छ।
परिणामस्वरूप अविकसित भाषा भाषीमा आफ्नो भाषाप्रति अभिमान पैदा

हुन्छ र यसलाई विकसित भाषाको समकक्षमा लिने बानी पर्छ। यसपछि हाम्रा भाषा तथा साहित्यहरूमा आदानप्रदानको गति सुरु हुनेछ। यस्तो आदानप्रदानको वातावरण तब बन्दछ जब यहाँका स्रष्टा, पाठक, समालोचक आदिमा पूर्वाग्रहरहित भएर नेपालका सम्पूर्ण भाषा र यिनका साहित्य मेरा आफ्नै सम्पत्ति हुन् भन्ने भावना विकसित हुन्छ।

तुलनात्मक अध्येताका लागि अर्को गम्भीर समस्या भाषा हो, किनभने तुलनाको आधार नै यही हो। नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा यो समस्याहल गर्ने तीन उपाय छन्- (क) तुलनाको माध्यम नेपाली भाषालाई बनाउने किनभने यो देशको Lingua Franca भएकाले बहुसङ्ख्यक जनताले बुझ्दछन्, (ख) यसको माध्यम नेपाली साहित्यहरूका आ-आफ्नै भाषाहरूमा गर्ने र (ग) तुलनात्मक अध्ययन अङ्ग्रेजी भाषामा गर्ने। अहिलेको हाम्रो भाषिक स्थिति र आवश्यकतालाई विचार गर्दा यी तीनवटै छनोटहरूलाई प्रयोगका लागि खुला राख्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। सबैलाई खुला राख्नुको कारण स्पष्ट पार्नुपर्दा माथि भनिएजस्तै नेपाली साहित्य नेपालभित्र र विदेशमा पनि धेरैले बुझ्ने र विकसित पनि हो। दोस्रो उपायमा नेपालका भाषाका राष्ट्रिय, क्षेत्रीय वा जातीय भाषा र साहित्यलाई एकआपसमा तुलना गर्ने उद्देश्य नै तुलनात्मक अध्ययनको मूल उद्देश्य हो। यस कार्यबाट यिनका भाषा तथा साहित्यलाई तुलना गरेर सिर्जित नयाँ नेपाली साहित्य बन्नेछ। यस प्रकार नेपाली भाषाको प्रयोगबिना नै राष्ट्रिय भाषा तथा साहित्यहरूलाई एकआपसमा तुलना गर्नाले आजसम्म अपरिचित साहित्यहरूमा आदानप्रदानका ढोका खुल्नेछन् र एकअर्को साहित्यको रसास्वादन गर्ने मौका मिल्नेछ। यस्ता अध्ययनले हाम्रो साहित्य भण्डारमा नौलो साहित्यिक सम्पत्ति बढ्दै जानेछ। हाम्रो तेस्रो विकल्प तुलनात्मक अध्ययन अङ्ग्रेजी भाषामा गर्ने भन्ने सम्बन्धमा अहिलेसम्म धेरै अङ्ग्रेजीका विद्वानहरूले नेपालीमा त्यति उत्साहपूर्वक कलम चलाएको

पाइँदैन- केही विद्वान्हरूलाई छोडेर। त्यसो भन्दैमा उनीहरू लेख्दैनन् भन्ने होइन्, नेपालीमा भन्दा अङ्ग्रेजी माध्यम उनीहरूलाई सजिलो लाग्ने अवस्था सिर्जना भएको छ, किनभने अङ्ग्रेजी हाम्रो शैक्षिक सत्रमा मात्र सीमित नभएर सामाजित जीवनको पनि अभिन्न भाषिक आदान प्रदानको माध्यम बनेको छ। आज हामी हाम्रा परिवार, सार्वजनिक यातायातका साधन, सञ्चार माध्यम आदिमा प्रयोग हुने भाषामा अङ्ग्रेजी भरमार प्रयोग भएको पाउँछौं। यति मात्र कहाँ हो र, हाम्रा साहित्यकारहरूमा आफ्ना कृतिहरूमा अङ्ग्रेजीको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ। अझ लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले सुरु गरेको अङ्ग्रेजी भाषामा सिर्जित साहित्यको आयाम यति बढेको छ कि हामीले लेखाजोखा गरेका छैनौं- अङ्ग्रेजीमा लेख्ने यी श्रष्टाले नेपाली साहित्यलाई विश्वमा फैलाएका छन्- स्व. यदुनाथ खनाल, अभि सुवेदी, कमल तुलाधर, हृषीकेश उपाध्याय, सम्राट् उपाध्याय, मञ्जुश्री थापा, वसन्त लोहनी, डी. बी. गुरुङ, खेल अर्याल, लक्ष्मी राजभण्डारी आदि। नेपालीहरूबाट अङ्ग्रेजीमा हुने सिर्जना बढ्दो क्रम छ। यीमध्ये कतिपय स्रष्टहरूले हाम्रा साहित्यहरूमा पनि परिचय तथा सम्मान पाउनुपर्ने अवस्था पनि नभएको होइन।

यसरी माथि दिइएका तीन विकल्पहरूका लाभ तथा कठिनाइहरू छन्। सम्पर्क भाषा भएकाले नेपाली साहित्यहरूको तुलना नेपालीद्वारा गर्दा अद्ययन गर्न चाहिने मानवशक्ति र सामग्री जुटाउन सजिलो हुनुका साथै पाठकसङ्ख्या धेरै हुने कुरा स्पष्टै छ। तर यही काम गुरुङ र लिम्बूमा गर्ने हो भने यी दुवै भाषा चाहिँदो क्षमतामा जान्ने विद्वान् पाउन कठिनाइ हुन्छ र दोभासेको सहयोग लिनुपर्ने आवश्यकता पर्दछ। दोभासे पनि साहित्यको पारखी हुनु आवश्यक हुन्छ। यी दुवै विकल्पपछि यदि हामीले हाम्रा साहित्यको तुलना अङ्ग्रेजी माध्यमद्वारा गर्नु भन्ने र त्यसलाई प्रकाशित पनि गर्नु भन्ने त्यसले कति बजार लिन सक्ला भन्न सकिँदैन। अङ्ग्रेजीमा लेखिएका पुस्तक छापन

प्रकाशकहरू त्यति उत्साही देखिँदैनन्, किनभने हाम्रो यहाँ यसको बजार ज्यादै सीमित छ। अतः नेपालमा तुलनात्मक साहित्यको विकासका निमित्त नेपाली भाषी क्षेत्रमा अनेपाली भाषाहरू पढ्ने र लेख्ने प्रवृत्तिलाई बढावा दिने र त्यसै गरी अनेपाली भाषी क्षेत्र र जातिमा नेपाली भाषा र साहित्य पढ्न र लेख्न लगाउनु नै सर्वोत्तम विकल्प देखिन्छ। यहाँ ख्याल गर्नुपर्ने कुरा के छ भने साहित्यको स्वरूप विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन ठीक किसिमले गर्न सक्ने सीपको विकास गर्ने क्षमतामा ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ। हामी तब मात्र आदर्श परिस्थितिमा पुग्न सक्दछौं जब कुनै सम्पर्कभाषाको प्रयोगबिना नै हाम्रा भाषा तथा साहित्यहरू एकअर्काको सम्पर्कमा आउन सक्ने स्थिति हामी विकास गर्न सफल होऊं। यसका लागि हामीमा हाम्रा सम्पूर्ण भाषा तथा साहित्यहरू पढ्ने प्रवृत्तिको विकास होस्। यस्तो लक्ष्य प्राप्त गर्न हाम्रा शिक्षण संस्थाहरूले महत्त्वपूर्ण योगदान दिन सक्दछन्- सुरुदेखि नै मातृभाषाबाहेक अर्को एक भाषा सिक्न उत्साहित गर्ने। यहाँ दिइएका सुझावहरूलाई कार्यान्वयन गर्न एउटा महत्त्वपूर्ण समस्याको समाधान गर्नुपर्ने हुन्छ- अनुवाद गर्ने समस्या। अनुवाद तुलनात्मक अध्ययनको आधार नै हो। यदि जुन दुई अथवा बढी भाषाहरूका साहित्यहरूको तुलना गर्नु छ तिनको अनुसन्धानकर्तालाई प्रत्यक्ष र आवश्यक ज्ञान छ भने सुनमा सुगन्ध भए जस्तै हुन्छ। आजको बढ्दो सूचनाप्रवाहको विश्वग्रामको अवधारण वास्तविकता बदलिएको समयमा हामी विश्वको जुनसुकै भागमा भएका घटनाहरूबारे सजिलै सुसूचित हुन सक्ने अवस्थामा पनि हाम्रा आफ्नै भाषा तथा साहित्यप्रति अनभिज्ञ रहनु ज्यादै अशोभनीय कुरा हो। अतः अहिलेका सूचना तथा विधुतीय प्रविधिका माध्यमहरू प्रयोग गरी अनुवादप्रक्रियालाई तीव्र पारी हाम्रा अन्धकारमा गुम्सिएका भाषिक तथा साहित्यिक सम्पत्तिलाई प्रकाशमा ल्याउनपरेको छ। अतः हाम्रा सबै साहित्यका महान् ग्रन्थहरूलाई हाम्रा कुन भाषामा अनुवाद गर्दा नेपाली जनताका लागि धेरै

उपयोगी हुन्छन् भन्ने कुरा सोची व्यवहारमा उतार्नुपरेको छ। यस्ता अनूदित ग्रन्थ त्यस भाषामा गरिने तुलनात्मक अध्ययनका लागि आधारशिला बन्नुपर्दछ। यस प्रकार अनूदित भाषाका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूको सूची तयार गर्नु अति आवश्यक छ। यी ग्रन्थहरू ती भाषाका पृष्ठभूमि बन्नेछन्। हाम्रा विभिन्न भाषाका यस्ता आधारभूत ग्रन्थहरू अरु भाषाहरूमा अनुवाद गर्ने दीर्घकालीन योजना हुनुपर्दछ। अनुवाद प्रक्रियाबाट धेरै फाइदा लिन सकिने कुरा एउटा उदाहरणबाट स्पष्ट पार्नु आवश्यक ठानिन्छ। हाम्रा भाषाहरूमध्ये एक भाषामा विशेष किसिमका बृहत् शब्दकोश अथवा पारिभाषिक शब्दकोश तयार भए र यिनको उपयोगिता अरु भाषाहरूमा पनि देखिएमा ती भाषाहरूमा छुट्टाछुट्टै त्यस्तै कोशहरू तयार गर्नुभन्दा तिनलाई हाम्रा अरु भाषाहरूमा अनुवाद गर्नु पुँजी तथा श्रमका हिसाबले धेरै किफायती हुन्छ। हाम्रा भाषाका नयाँ कृतिहरू अनुवाद गर्न प्रोत्साहन दिन पुरस्कार हुनुका साथै अनूदित कृतिहरूको व्यापक प्रचार हुनु, समीक्षात्मक लेखहरू प्रकाशित हुनुका साथै त्यस्ता ग्रन्थहरूको राम्रो बिक्रीको व्यवस्था हुनु आवश्यक छ। यसो भएमा हाम्रो बौद्धिक समाजको मानसिकतामा एकअर्काका भाषाहरूप्रति सकारात्मक प्रवृत्तिको विकास हुन मद्दत मिल्नेछ। यदाकदा हाम्रा पत्रपत्रिकाहरूमा विदेशी साहित्यमा लेखिएका कृतिहरूका समीक्षात्मक लेखहरू छापिएका पाइन्छन्, तर हाम्रा आफ्नै भाषाहरूमा प्रकाशित कतिपय कृतिहरूका सम्बन्धमा हामी अनभिज्ञ भएका हुन्छौं। यस्तो स्थिति हुनमा हामी हाम्रा भाषा तथा साहित्यप्रति उदासीन रहनु हो। यस्तो उदासीनता हटाउन अनुवाद-आन्दोलन सशक्त हुनुपर्ने आवश्यकता छ। नुवादले नै तुलनात्मक अध्ययनको पृष्ठभूमि तयार गर्छ भन्ने कुरा निर्विवाद भइसकेको छ। हाम्रा भाषाहरूका साहित्यिक कृतिहरूका साथै अन्य भाषाहरूबाट यिनमा पनि धेरै कृतिहरू अनूदित भएका छन्। यो काममा स्वदेशीका साथै विदेशी विद्वानहरूको सहयोग मिलेको छ। हाम्रा सम्पूर्ण

साहित्यहरूका यस्ता अनूदित कृतिहरूको सूची तयार गर्न पाए हामीलाई साहित्यहरूका सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण सूचना उपलब्ध हुने थियो।

माथि जे भनिएको छ त्यसबाट तुलनात्मक अध्येतालाई गहन अध्ययन गर्ने अवसर मिल्नेछ। हुन त आजकाल गहनभन्दा साधारण किसिमले अध्ययन गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको देखिन्छ। त्यसो भएर तुलनात्मक अध्ययन हल्का किसिमको अनुसन्धान तथा मूल्याङ्कन गरी उपाधि प्राप्त गर्ने साधन बन्दछ कि भन्ने आशङ्का भएको छ। हुनुपर्ने त तुलनात्मक अध्ययनका लागि स्रोत तथा लक्षित साहित्य दुवैमा गहन ज्ञान सर्त नै मानिन्छ। यसो भएन भने अध्ययन हल्का र अपूरो हुन्छ। तुलनात्मक अनुशीलनका लागि दुवै साहित्यका सांस्कृतिक सन्दर्भ, सामाजिक- राजनीतिक परिवेश, धार्मिक प्रवृत्ति, साहित्यिक इतिहासका मोडहरू, भाषिक सञ्चारका सूक्ष्मताहरू आदि आवश्यक तत्वहरू हुन्। यी सबैमा मजबुत तयारी नगरी तुलनात्मक अध्ययनमा लाग्नु फलदायी हुँदैन। यस अध्ययनमा लाग्नेले अर्को विचार गर्नुपर्ने कुरा के छ भने हाम्रो साहित्यिक परम्परा र यसको पश्चिमी परम्पराबीच गहिरो सम्पर्क, टकराव तथा समन्वय भएको छ- हाम्रा परम्परादेखि आएका विधाहरूमा परिवर्तनहरू आएका छन्। विश्व सानो गाउँको आकारमा परिणत भएको अहिलेको अवस्थामा हाम्रा स्रष्टाहरू परम्पराको घेराहरूमा सीमित भएर लेख्दैनन्। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण शमशेर, गोपालप्रसाद रिमाल आदिबाट प्रवेश गरेको पश्चिमी साहित्यले हाम्रो स्वदेशी साहित्यिक परम्परालाई नाघिसकेको छ र हाम्रा अहिलेका स्रष्टा पश्चिमी विषय तथा शैलीलाई मुक्त हस्तले प्रयोग गर्दछन्। अझ पश्चिमी मात्र होइन केही वर्ष यता चीन तथा जापानी साहित्यिक परम्परा पनि नेपाली साहित्यिक क्षेत्रमा जबर्जस्ती देखा परेको छ- खानाका साथ अचारको स्वाद लिएजस्तो अथवा आकाशमा देखिने बिजुली झल्केजस्तै अभिव्यक्ति सम्प्रेषण गर्ने छोटो रूपका ताङ्का तथा हाइकु

कविता। हाम्रो युवा पिँढीका केही साहित्यकार यस्ता कविताप्रति आकर्षित भएका छन् कि हामी प्रत्येक महिनाजसो नयाँ प्रकाश पढ्न पाउँछौं। अभि सुवेदीद्वारा लिखित जापानी हाइकु: हिजो र आज (2044) तथा क्षेत्रप्रताप अधिकारीको हिम जून फूलपछि चीन तथा जापानका छोटो सूत्रबद्ध शास्त्रीय परम्पराका हाइकु तथा ताइका कविताले नेपाली युवा साहित्यकारहरूलाई धेरै आकर्षित गरेको पाइन्छ। चीनबाट जापानले ग्रहण गरेको हाइकु 17 अक्षर प्रयोग गरी 3 पङ्क्ति (5-7-5) मा लेखिन्छ भने ताइका 31 अक्षर (5-7-5-7-7) मा। दुई वर्षदेखि वरिष्ठ साहित्यकारहरूको सल्लाहमा अन्तरिक्ष (राष्ट्र हाइकु मासिक प्रकाशित हुँदै आएको छ र यसमा दिइएका यसका लक्षणहरू यस्ता छन्- यो पधमा गीति गुण भएको, प्राकृतिक तथा बिम्बहरू प्रयोग भएको, प्रत्येक हरफले ठोस अर्थ दिने र अन्तिम हरफले विस्मय-भाव उत्पन्न गर्ने हुनुपर्छ। पाँच हरफमा लेखिने ताइका बाह्र-तेह्र सय वर्षदेखि विशेष गरी जापानी राजदरबारमा पहिला तीन हरफले विषयवस्तुका रूपमा समस्या उठाउने र बाँकी दुई हरफ त्यो समस्या हल गर्न प्रतियोगिता गराउने प्रचलन भएको उल्लेख छ। यी दुई किसिमका चिनियाँ तथा जापानी साहित्यिक शास्त्रीय कविता नेपालीमा प्रयोग गर्ने माथा उल्लिखित सुवेदी तथा दिकारीका साथै रत्नशमशेर थापा, चन्द्रकला शाह, विष्णुबहादुर सिंह, मोहनबहादुर कायस्थ, शाशी भण्डारी, कलाधर कापले आदि हुनुहुन्छ। हालसालै कायस्थका तरेली (हाइकु) र बिस्कुन (ताइका) तथा सिंहका मौन बतास (हाइकु) र फूलको बर्षा (ताइका)ले नेपाली साहित्यकाशमा नयाँ सुवास फैलाएका छन्। यी विदेशी रूपहरूको प्रयोगमा तिनका प्राचीन कालदेखि कायम रहेका विशेषता कति कायम गरी कस्तो नेपालीपन दिइएका छन् भन्ने कुरा पछि चर्चामा आउने नै छ। यो प्रवृत्तिले हाम्रो साहित्यिक भण्डारमा नवीन विविधता आएको छ। यस्ता अङ्गीकृत रूपहरू सिर्जनामा मात्र होइन, विविध किसिमका पुनर्लेखनहरू जस्तै समालोचना, पुनरावलोकन,

अनुवाद, टिप्पणी आदि पढ्न पाइन्छ। यस्ता साहित्यिक रूपहरूलाई अनेक माध्यमहरू जस्तै चलचित्र, प्रहसन टेलिभिजन सोजस्ता रूपान्तरणहरूमा बराबर देख्न पाइन्छन्। यिनबाट नेपालका साहित्यहरू अवश्य पनि समृद्ध भएका छन्। तर यो समृद्धि के हाम्रा आम साहित्यहरूले पचाउन सक्लान् ? हामी अहिले हाम्रा पत्र पत्रिकाहरूमा अनेक किसिमका शब्द चित्रहरूद्वारा चित्रित विनिर्माणवादकै कुरा गरौं। यो पश्चिमी साहित्यमा धेरै विचार-मन्थनपछि आएको एउटा प्रस्ताव हो। यससँग सम्बद्धमा नित्सेको शक्तिसिद्धान्त, फ्रीको सामाजिक सन्दर्भमा साहित्यको समग्र रूप, कुलरको संरचनावाद र साहित्य, व्यक्तिको औपन्यासिक सङ्कथनको प्राक्-इतिहास, डेरिडाको संरचना, चिह्न र खेल, ड म्याको लक्षणविज्ञान तथा फिसको व्याख्यासम्बन्धी धारणाहरूलाई पनि एकैसाथ लिनुपर्ने हुन्छ, किनभने कुनै पनि वैचारिक प्रस्ताव एक व्यक्तिबाट मात्र आएको हुँदैन, त्यसका जरा धेरै पछाडि गडेका हुन्छन्। अझ युरोपमा भन्दा पनि अमेरिकामा समालोचनात्मक धारणाहरू जस्तै आदिमता, संरचनावाद, अत्याधुनिकता तथा उत्तरसंरचनावादका धेरै वादविवादपछि यी विचारधारा ऐतिहासिक क्रमले विशेष परिवेशमा विकसित भएपछि मात्र विनिर्माण त्यहाँ विकसित भयो। यिनको हामीकहाँ क्रमिक आगमन भएन। अतः यी सबैले हाम्रा साहित्यहरूमा विशेष प्रवेश नै नगराई विनिर्माण हामीकहाँ निकै चर्चामा उनलाई जराविहीन रूखजस्तो हुने त होइन भन्ने सङ्का उठ्दछ। यसै कारण हाम्रा यससम्बन्धी व्याख्याहरू कति तथ्यपरक तथा विश्वासयोग्य छन् भनी तुलनात्मक अध्ययनले विश्लेषण गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस प्रकारका बाहिरी सरोकारहरूले गर्दा हाम्रा परम्परागत विधाहरू ओझेलमा पर्दै गएका छन्। यसको परिणाम के भएको छ भने हाम्रा साहित्यहरूका एकल अध्ययनमा पनि बाहिरबाट आएका विषय तथा शैलीको वर्णन गर्दा तुलनात्मक किसिमले गर्नुपर्ने अवस्था आएको

चातुलनात्मक अध्येताले एक अर्को होसियारी के लिनुपर्ने हुन्छ भने यस्तो अध्ययनमा कतिको छुट्टै विशिष्टताको पहिचान उपेक्षित हुन्छ कि भन्ने डर रहन्छ- कृतिको संरचनात्मक दृष्टिकोणबाट अध्ययन हुँदैन कि भन्ने सम्भावना रहन्छ। यसो भएमा अध्ययन गरिने विशिष्ट कृतिका सम्बन्धमा असङ्गत प्रश्नहरू उठाइन सक्दछन् र हुन सक्दछ कि साधारण कृतिले पनि धेरै महत्त्व पाओस्। साहित्यको सजग अध्ययनमा कृतिका प्रमुख गुणहरू सौन्दर्य तथा सत्यलाई अन्तर्ज्ञान गर्नुमा हुन्छ। यस कुरामा एकल तथा तुलनात्मक अध्ययनका लक्ष्यमा कुनै भिन्नता रहँदैन। यस प्रकार तुलनात्मक अध्ययन एकल अध्ययनभन्दा मात्र प्रक्रियामा भिन्न हुन्छ। नकि लक्ष्यमा। साहित्यिक कृतिका यहाँ उल्लिखित गुणहरू (सत्य तथा सौन्दर्य) बाहेक अरु गुणहरू पनि हुन सक्दछन्। तिनलाई पनि यिनैसँग समन्वय गरेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। यसै कारण तुलनात्मक अध्येताले कतिपय साहित्यिक कृतिहरूमा पाइने मनोरञ्जनात्मक अथवा शिक्षात्मक गुणहरूलाई गौण ठानी उपर्युक्त वास्तविक गुणहरू चुट्याउन सक्ने क्षमताको विकास गर्नुपर्छ। यसका साथै कृतिको रूप, शैली तथा त्यसलाई स्वतन्त्र अस्तित्व दिने विशेषताहरूको विश्लेषण गर्ने क्षमताको उसले विकास गरेको हुनुपर्छ। कृतिको सहज जानकारी मात्र हासिल गरेर प्रस्तुत गरिने अध्ययनबाट साहित्यिक हिसाबले खास लाभ हुने देखिँदैन।

नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा तुलनात्मक अध्ययन गर्ने समयमा एउटा अर्को कठिनाइ आउने देखिन्छ। माथि उल्लेख भइसकेको छ कि पश्चिमी देशहरूमा साहित्यिक आन्दोलनहरूले क्रमिक विकास पाइन्छ, तर ती आन्दोलनको प्रभाव हाम्रा साहित्यहरूमा एकैसाथ पर्नाले तिनको छुट्टाछुट्टै कालक्रम देखाउन सजिलो हुँदैन। माथि उल्लेख भइसकेको छ कि पश्चिमी प्रभाव नेपाली साहित्यमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा तथा गोपालप्रसाद रिमालजस्ता साहित्यकारमा पहिले प्यो तर यी दुवैका लेखकीय जीवनका उत्तरार्द्धमा

यथार्थवादका लक्षणहरू पनि पाइन्छन्। त्यस्तै बालकृष्ण सममा हामी शास्त्रीयतावादका साथै स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति पनि पाउँछौं। यिनीहरूमा मात्रै यस किसिमका द्वैत लक्षणहरू पाइएका होइनन्, अहिले आएर संस्कृत साहित्यका कालिदासलाई शास्त्रीयतावादी अथवा स्वच्छन्दतावादी कुन वर्गमा राख्ने भन्ने वादविवाद भएको पाइन्छ। अतः पश्चिमी साहित्यिक वर्गीय लक्षणहरूलाई हाम्रा साहित्यकारहरूमा प्रयोग गर्दा सावधानीपूर्वक गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तै समालोचनाशास्त्रमा 'अन्तर्मुखी' तथा 'बहिर्मुखी' शब्दहरूको प्रयोग गर्दा होसियार हुनुपर्ने देखिन्छ। जुनसुकै ठूला साहित्यकारमा यी दुवै शब्दहरू लागू हुन्छन्, किनभने अन्तर्मुखी नभईकन साहित्यिक गहनता आउँदैन।

यसरी माथि विदेशी साहित्यको प्रभावको जटिलताका सम्बन्धमा बुझियो भने हाम्रा साहित्यहरूमा हाम्रै परम्पराका धार्मिक तथा सांस्कृतिक प्रभावहरू पनि यिनमा कम जटिल छैनन्। हाम्रा विभिन्न वाङ्मयका साहित्यमा सुरुको अवस्थादेकै नै वेद, उपनिषद्, रामायण, महाभारत, पुराण, बौद्ध चिन्तन, स्लाम विचार आदिको समाष्टि प्रभाव अविरल रूपले आधुनिक साहित्यसँग परेको छ। यी प्रभावहरूलाई विश्लेषणमात्मक किसिमले देखाएर ग्रन्थकारमा प्रकाशिता गर्न पाए नेपाली साहित्यिक इतिहासमा एउटा गहकिलो सामग्री उपलब्ध हुने सम्भावना देखिने थियो। यसो गर्नाले हाम्रा विधि धार्मिक सम्प्रदायहरूमा नाट्य-साङ्गीतिक प्रस्तुतिहरू, पौराणिक कथाहरू, लोक साहित्यहरू, नीतिकथाहरू हाम्रा साझा साहित्यिक सम्पत्ति बन्ने थिए। यस्तै सामग्री कुनै पनि साहित्यिक परम्पराका स्रोतहरू हुन् र यिनैबाट प्रेरणा पाएर ठूला ग्रन्थहरू सिर्जना भएका हामी पाउँदछौं। नेपाली समाजमा अति लोकप्रिय लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको मुनामदनको बीजारोपण नेवारी गीतिकथा (Ballad) 'जी वया ला लछी मदुनी (म आएको महिना दिन पनि त भेको छौं) सुनाएपछि भएको थियो भन्ने सम्झँदा नेपालका विभिन्न जातजातिका संस्कृतिहरूमा

भएका यस्ता लोकगाथा सुनेर कति अमूल्य ग्रन्थ सिर्जना हुँदा हुन् भन्ने कुरा मनमा उठ्दछ। आधुनिक नेपाली साहित्यलाई हेर्दा परम्परादेखि आएको संस्कृतमा लेखिने कृतिहरूमा शिथिलता आएको पाइन्छ। यसका साथै अब शास्त्रीय छन्दहरूमा आबद्ध कविताहरू पढ्न पाउने सम्भावना पनि कम भएर गएको छ। यसो हुनुमा संस्कृत अध्ययन तथा विकासप्रति सचेत हुनु आवश्यक भएको छ, किनभने संस्कृत यहाँ बोलिने नेपाली, अवधी मैथिली, बोजपुरी, राजवंशीजस्ता भाषाहरूको स्रोत हो र यिनमा लेखिएका प्राचीन ग्रन्थहरू संस्कृत काव्यशास्त्रका आधारमा लेखिए। अहिले पनि पश्चिमी देशमा संस्कृत भाषा तथा साहित्यलाई बहुमूल्य पुरातात्विक ज्ञानभण्डारका रूपमा हेरिन्छ र त्यहाँका विश्वविद्यालयहरूमा संस्कृत विभाग नभएको विरलै पाइन्छ भने हाम्रो देशमा भएको एउटा संस्कृत विश्वविद्यालय पश्चिमका संस्कृत विभागहरूसरह विकसित नहुनु ज्यादै दुःख लाग्ने कुरा हो। यहाँ संस्कृतको विकास गर्ने भन्यो भने यसलाई विद्यालयहरूमा अनिवार्य विषयका रूपमा पढाउने कुरा गरी अरु भाषा बोल्नेहरूमाथि जबरजस्ती लादिन्छ। त्यसपछि संस्कृतको विरोध सुरु हुन्छ। यस्तो किसिमले संस्कृतको विकास हुँदैन। यसको विकास गर्न भएका संस्कृतका कक्षाहरूमा स्तरीय पढाइ हुनुपर्‍यो। यसको पढाइले विदेशी छात्रछात्रालाई आकर्षित गर्न सक्ने हुनुपर्‍यो। हाम्रो एक मात्र संस्कृत विश्वविद्यालयका स्नातकोत्तर कक्षाहरूमा छात्रवृत्तिको प्रलोभनले विधार्थी भर्ना हुँदा रहेछन्। यदि स्तरीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी भाषा-साहित्यका साथ दर्शनको स्तरीय किसिमको अध्ययन गराउने हो भने संस्कृत सिक्न इच्छुक विदेशी विधार्थी यहाँ पढ्न आउने सम्भावना छ। यसका उच्च पदाधिकारी अन्तर्राष्ट्रिय मिडियामा विज्ञापन गरी योग्य व्यक्तित्वहरू राखे पनि हुन्छ-विश्वविद्यालय विश्वस्तरीय हुनुपर्छ। यसरी नै तुलनात्मक साहित्यमा भिन्न किसिमका परम्पराका साहित्यको तुलना गरिएको पाइन्छ। यस प्रसङ्गमा संस्कृत तथा

पश्चमी साहित्यका सम्बन्धमा छोटो टिप्पणी अप्रसङ्गिक नहोला। संस्कृत साहित्यमा लेखिएका नाटकहरूले युरोपको पुनर्जागरणकालपछि अर्थात् सोह्रौं शताब्दीयता पश्चिमी साहित्यमा राम्रो स्थान पाएको कुरा कालिदासको अभिज्ञान शाकुन्तलले जर्मन महाकवि गोयथेलाई प्रभाव पारेबाट थाहा हुन्छ। युनानी नाटकहरूदेखि सेक्सपियरका नाटकहरूमा दुःखान्तिकी नाटकहरूको परम्परा पाइन्छ भने संस्कृत नाटकहरू सुखान्तिक पाइनुमा के कारण छ भन्ने चर्चा पनि चलेको छ। हिन्दू दर्शनले मृत्युलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति दिने ढोका मान्नुमा यसको प्रभाव छ भन्ने तर्क दिइन्छ। यी आमधारमाहरू भए पनि भवभूतिको मालतीमाधव र सेक्सपियरको रोमियो एन्ड जुलियटका मालती र माधव तथा रोमियो र जुलियटको स्थिति र वस्थालाई तुलना गरिएको छ। त्यस्तै गरी भवभूतिकै रामायण महाकाव्यमा धारित महावीरचरितमा लङ्का विजयपछि राम र सीताको अयोध्या फर्कदाको यात्रा र सेक्सपियरको सिम्बेलिनका राजकुमारहरू गुड्डरियस तथा आर्भिरसको निर्वासनपछिको राजदरबार फर्कदाको यात्राको पनि तुलना गरिएको छ। अङ्ग्रेजी भाषा तथा साहित्य र बङ्गाली साहित्यमा भएका अध्ययनका सम्बन्धमा ‘तुलनात्मक साहित्यको स्वरूप’ मा नाटकविधाको चोटो चर्चा भएको छ। काव्यविधामा पनि यस्ता अध्ययन भएको जानकारीमा आएको छैन। तर नाटकविधामा जस्तै काव्यमा पनि भास, माघ, श्रीहर्षजस्ता शास्त्रीय धाराका कविहरूको बैदधिकता, काव्यशिल्पता, शब्द र अर्थको सामञ्जस्य, अर्थगौरव आदिको विवरण पढ्दा यिनलाई अङ्ग्रेजी उस्तै धाराका ड्रिडन, पोपजस्ता कविहरूसँग तुलना गर्न सकिने देखिन्छ। नेपाली साहित्यहरूको अवस्था पनि आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रहरूको जस्तै अविकसित तथा सहगठित छ। हाम्रा भाषा तथा साहित्यका विभागहरू/ संस्थानहरूमा सैद्धान्तिक चर्चा धेरै गरिन्छन्, तर तिनलाई व्यवहारमा उतारिँदैन। यस्ता गोष्ठी, सभा र सम्मेलनमा गरिएको

खर्चलाई हाम्रा विभिन्न परम्पराका जातीय तथा क्षेत्रीय तहका पुराना वा नयाँ साहित्यिक कृतिहरूलाई एकअर्काका भा.हरूमा अनुवाद तथा आजसम्म यिनको नुवाद नभएका कारणहरूका सम्बन्धमा छलफल गर्न लगाए केही वर्षबित्र अनुभव गर्न सकिने किसिमको विकास हुने थियो भन्ने कुरो बुझिन्छ।

3.3 उपसंहार

दुई वया त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रिय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिने विद्याको शाखा विशेषलाई तुलनात्मक साहित्य (Comparative literature) भनेर बुझिन्छ । तुलना यस अध्ययनका मुख्य अंग मानिन्छ । साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनले व्यापक दृष्टि प्रदान गर्दछ । संकीर्णताको विरोधमा उठेको व्यापकताको आवाज आजको विश्वका मानिसहरूको आवश्यकता हो भन्ने बुझिन्छ । 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौँ तथा अठारौँ शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्। सत्रौँ शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस त्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा पाइन्छ भने अठारौँ शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा । यी दुवै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यहरूलाई प्राचीन र अर्वाचीन भनी विभक्त गरिएको भने पाइँदैन। एउटै सांस्कृतिक साहित्यकारको तुलनात्मक अध्ययनमा जाति विशेषले फरक भए पनि केही न केही मात्रामा सांस्कृतिक आदान प्रदान भएकै हुन्छ। तर यी दुई साहित्यकार समकालीन हुन् अथवा होइनन् भन्ने कुरा विचारणीय हुन्छ। यसो नभएमा

अगाडिको साहित्यकार पछिकाको सामाजिक परिवेश कति बदलिएको छ, सोच्नुपर्ने हुन्छ किनभने साहित्य स्थानीय स्थितिहरूको उपज हुन्छ। यस कुरालाई हामी एउटा उदाहरणबाट स्पष्ट पारौं- लेखनाथको त्रुविचारलाई कालिदासको त्रुसंहारसँग तुलनात्मक अध्ययन गर्नेले उस समयको र यस समयको स्थितिले ल्याउने भिन्नता देखाउन सक्नुपर्छ। हो, प्राकृतिक परिवेशमा समानताहरू होलान् तर सामाजिक स्थितिमा धेरै फरकहरू अवश्य आएका हुन्छन्। समकालीन स्रष्टाकै तुलना गर्दा पनि धेरै सोचविचार गर्नुपर्ने हुन्छ - जीवनी पक्ष, सामाजिक परिवेश, उनीहरूका दार्शनिक मान्यता, विदेशी प्रभाव आदि । यी समकालीन स्रष्टा भिन्न - भिन्न भाषा बोल्ने रहेछन् भने अध्ययनकर्ताले आफूले नजान्ने भाषाको स्रष्टालाई कसरी अध्ययन गर्ने भन्ने प्रश्न उठ्दछ। दोभासेको सहयोगले ? अथवा अनुवादबाट ? दोभासे अथवा अनुवादकर्ताको साहित्य-बुझाइको गहनता कति छ त्यो पनि बुझ्नुपर्ने हुन्छ। स्थानीय यथार्थताले जुनसुकै साहित्यमा महत्त्वपूर्ण स्थान पाएको हुन्छ भने लोकसाहित्यमा यसले अझ बढी प्रभाव पारेको हुन्छ। साहित्यिक यथार्थतालाई अभिव्यक्ति दिन स्रष्टाले साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्छ जसलाई बुझ्न सतही पठनबाट सकिँदैन, कृतिको समग्रताको ज्ञान हुनु आवश्यक पर्दछ। यो सब भन्नुको मतलब के हो भने तुलनात्मक अध्ययन मात्र प्रभाववादी अध्ययन हिन, यो एक आलोचनात्मक प्रक्रिया हो-कुनै पनि प्रकारको सरलीकरणबाट यो बाँच्नुपर्दछ। सरलीकरण गर्ने प्रवृत्तिका साथै अक्सर धेरै उद्धरणहरू दिने प्रवृत्ति आजका तुलनात्मक अध्ययनहरूमा पाइने गरेको गुनासो समालोचकहरूले गरेका छन्।

तुलनात्मक साहित्य अनि सामान्य साहित्यमाझ विभाजन गर्ने पद्धतिदेखि हामीलाई बाँच्नु पर्ने हुन्छ । वास्तवमा यो विभाजन बनावटी

हुन्छ । आज तुलनात्मक साहित्य एक स्वतंत्र अनुशासन हो। है राष्ट्रीयता सीमाहरूदेखि पर गएर साहित्यको अध्ययन गर्नु नै यसको मुख्य लक्ष्य हुन्छ । साँचो साहित्यिक आलोचक त्यही हुन्छ जसले साहित्यलाई मृत तथ्यहरूको आधारदेखि जोगाउँछ । यस प्रकारको मृत तथ्यहरूका स्थापना गर्नु कुनै पाण्डित्य होइन् । आलोचक त्यो हो जो साहित्यका मूल्य अनि गुणहरूका उद्घाटन गर्दछ । साहित्यिक इतिहास अनि आलोचनामा कुनै भिन्नता हुँदैन । साहित्यिक इतिहासको सरलतम समस्यालाई बताउनका लागि मूल्यांकन आवश्यक हुन्छ। कुनै लेखकले अर्को लेखकलाई प्रभावित पार्दछ भने त्यहाँ लेखकको विशेषताहरूको ज्ञान आवश्यक हुन्छ। यसैले उनको परम्परासित सम्बन्धित ज्ञान अनि निरंतर तुलना गर्ने, विश्लेषण गर्ने क्रियाहरू आवश्यक हुन्छ । अनि यी सबै कार्यव्यपारहरू आलोचनात्मक हुन्छ । आलोचनाको बिना इतिहास लेख्न सकिन्दैन । इतिहास लेख्दा हुँदो समयको चयन, इतिहास चित्रण र मूल्याङ्कनको जरूरत पर्दछ । तुलनात्मक साहित्यले इतिहास र आलोचनालाई अस्वीकार गरेको बुझिन्छ । यसले आफैलाई तथ्यात्मक संबंधहरू, स्रोतहरू, प्रभावहरू, मध्यस्थहरू अनि ख्यातिहरूमाझ सीमित राख्दछ। अङ्ग्रेजी भाषा तथा साहित्य र बङ्गाली साहित्यमा भएका अद्ययनका सम्बन्धमा ' तुलनात्मक साहित्यको स्वरूप' मा नाटकविधाको चोटो चर्चा भएको छ। काव्यविधामा पनि यस्ता अध्ययन भएको जानकारीमा आएको छैन। तर नाटकविधामा जस्तै काव्यमा पनि भास, माघ, श्रीहर्षजस्ता शास्त्रीय धाराका कविहरूको बैदधिकता, काव्यशिल्पता, शृब्द र अर्थको सामञ्जस्य, अर्थगौरव आदिको विवरण पढ्दा यिनलाई अङ्ग्रेजी उस्तै धाराका ड्रिडन, पोपजस्ता कविहरूसँग तुलना गर्न सकिने देखिन्छ। नेपाली साहित्यहरूको अवस्था पनि आर्थिक, सामाजिक तथा

सांस्कृतिक क्षेत्रहरूको जस्तै अविकसित तथा सहगठित छ। हाम्रा भाषा तथा साहित्यका विभागहरू/ संस्थानहरूमा सैद्धन्तिक चर्चा धेरै गरिन्छन्, तर तिनलाई व्यवहारमा उतारिँदैन। यस्ता गोष्ठी, सभा र सम्मेलनमा गरिएको खर्चलाई हाम्रा विभिन्न परम्पराका जातीय तथा क्षेत्रीय तहका पुराना वा नयाँ साहित्यिक कृतिहरूलाई एकअर्काका भा,हरूमा अनुवाद तथा आजसम्म यिनको नुवाद नभएका कारणहरूका सम्बन्धमा छलफल गर्न लगाए केही वर्षबित्र अनुभव गर्न सकिने किसिमको विकास हुने थियो भन्ने कुरो बुझिन्छ।

3.4 सार

- 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ ।
- तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरे ।
- मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्त्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौँ तथा अठारौँ शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्।
- संस्कृतिका साहित्यिक झलक एस. एच. बुचरको पुस्तक हावार्ड लेक्चर अन ग्रीक सब्जेक्ट (सन् 1904) को 'ग्रिस एन्ड इजराइल' भन्ने निबन्धमा पनि देख्न पाइन्छ। यो पुस्तकलाई यी दुई पश्चिमी प्राचीन साहित्यका शास्त्रीय विद्वान्को वक्तव्यका रूपमा लिइन्छ।
- एउटै संस्कृतिका साहित्यकारको तुलनात्मक अध्ययनमा जाति विशेषले फरक भए पनि केही न केही मात्रामा सांस्कृतिक आदान प्रदान भएकै हुन्छ।

- समकालीन स्रष्टाकै तुलना गर्दा पनि धेरै सोचविचार गर्नुपर्ने हुन्छ - जीवनी पक्ष, सामाजिक परिवेश, उनीहरूका दार्शनिक मान्यता, विदेशी प्रभाव आदि ।
- स्थानीय यथार्थताले जुनसुकै साहित्यमा महत्त्वपूर्ण स्थान पाएको हुन्छ भने लोकसाहित्यमा यसले अझ बढी प्रभाव पारेको हुन्छ।
- तुलनात्मक साहित्य अनि सामान्य साहित्यमाझ विभाजन गर्ने पद्धतिदेखि हामीलाई बाँच्नु पर्ने हुन्छ ।
- साहित्यिक इतिहासको सरलतम समस्यालाई बताउनका लागि मूल्यांकन आवश्यक हुन्छ। कुनै लेखकले अर्को लेखकलाई प्रभावित पार्दछ भने त्यहाँ लेखकको विशेषताहरूको ज्ञान आवश्यक हुन्छ।
- आलोचनाको बिना इतिहास लेख्न सकिन्दैन ।
- तुलनात्मक अध्ययन एकल साहित्यको भन्दा बढी साहित्यहरूसँग सम्बन्धित हुन्छ, किनभने यसमा एकल साहित्यिक भन्दा धेरैको अध्ययन हुन्छ।
- युरोपको परिवेशमा रूपवाद, संरचनावाद, अत्याधुनिकता, उत्तरसंरचनावाद जस्ता धेरै वादहरूको मन्थनपछि त्यहाँ मानवीय अस्तित्व नै खतरामा परेको अवस्थामा प्रस्तावित 'विनिर्माण' ले हाम्रो यता विभिन्न प्रस्तावहरूको विचारविनिमयसम्म पनि नभएको नेपाली साहित्यको सुरुकै अवस्थाको कथा 'परालको आगो मा प्रवेश गरी अहिले निकै चर्चामा आएको छ।
- आजको अवस्थामा मास-मिडियाले हाम्रो संस्कृतिलाई उपभोग्य वस्तुमा बदलिदिएको छ। साहित्य पनि यसबाट अछूत छैन। मानवीय

संवेदनशीलताबाट नभई राजनीतिक उद्देश्यबाट साहित्य सिर्जना भएको पाइन्छ।

- नेपाली साहित्यजगत्मा वर्तमान समयमा दलितवर्ग, नारीवर्ग, अछूतवर्ग आदिका उत्पीडनलाई लिएर धेरै मात्रामा कृतिहरू प्रकाशित भएका भेटिन्छन्।

- तुलनात्मक अध्ययनका लागि नेपाली भाषिक तथा साहित्यिक परिवेश प्रेरणादायी छ। तर यसमा कठिनाइहरू पनि प्रशस्त छन्। यहाँ बोलिने चार भाषा परिवारहरू (इन्डो-युरोपेली, चीन-टिबेटन, अस्ट्रो-एसियाली र द्राविडियन) का आ-आफ्नै स्रोतहरू छन् भने प्रभावहरू समान पनि छन्। यस कारण यिनीहरूमा समानताहरू हुनु स्वाभाविक छ।

- नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा यो समस्याहल गर्ने तीन उपाय छन्- (क) तुलनाको माध्यम नेपाली भाषालाई बनाउने किनभने यो देशको Lingua Franca भएकाले बहुसङ्ख्यक जनताले बुझ्दछन्, (ख) यसको माध्यम नेपाली साहित्यहरूका आ-आफ्नै भाषाहरूमा गर्ने र (ग) तुलनात्मक अध्ययन अङ्ग्रेजी भाषामा गर्ने।

- आज हामी हाम्रा परिवार, सार्वजनिक यातायातका साधन, सञ्चार माध्यम आदिमा प्रयोग हुने भाषामा अङ्ग्रेजी भरमार प्रयोग भएको पाउँछौं। यति मात्र कहाँ हो र, हाम्रा साहित्यकारहरूमा आफ्ना कृतिहरूमा अङ्ग्रेजीको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ।

- यदि जुन दुई अथवा बढी भाषाहरूका साहित्यहरूको तुलना गर्नु छ तिनको अनुसन्धानकर्तालाई प्रत्यक्ष र आवश्यक ज्ञान छ भने सुनमा सुगन्ध भए जस्तै हुन्छ।

- हाम्रा भाषाका नयाँ कृतिहरू अनुवाद गर्न प्रोत्साहन दिन पुरस्कार हुनुका साथै अनूदित कृतिहरूको व्यापक प्रचार हुनु, समीक्षात्मक लेखहरू प्रकाशित हुनुका साथै त्यस्ता ग्रन्थहरूको राम्रो बिक्रीको व्यवस्था हुनु आवश्यक छ।
- तुलना विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ ।
- तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरे ।
- मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्।
- संस्कृतिका साहित्यिक झलक एस. एच. बुचरको पुस्तक हावाई लेक्चर अन ग्रीक सब्जेक्ट (सन् 1904) को 'ग्रिस एन्ड इजराइल' भन्ने निबन्धमा पनि देख्न पाइन्छ। यो पुस्तकलाई यी दुई पश्चिमी प्राचीन साहित्यका शास्त्रीय विद्वान्को वक्तव्यका रूपमा लिइन्छ।
- एउटै संस्कृतिका साहित्यकारको तुलनात्मक अध्ययनमा जाति विशेषले फरक भए पनि केही न केही मात्रामा सांस्कृतिक आदान प्रदान भएकै हुन्छ।
- समकालीन स्रष्टाकै तुलना गर्दा पनि धेरै सोचविचार गर्नुपर्ने हुन्छ - जीवनी पक्ष, सामाजिक परिवेश, उनीहरूका दार्शनिक मान्यता, विदेशी प्रभाव आदि ।
- स्थानीय यथार्थताले जुनसुकै साहित्यमा महत्वपूर्ण स्थान पाएको हुन्छ भने लोकसाहित्यमा यसले अझ बढी प्रभाव पारेको हुन्छ।

- तुलनात्मक साहित्य अनि सामान्य साहित्यमाझ विभाजन गर्ने पद्धतिदेखि हामीलाई बाँच्नु पर्ने हुन्छ ।
- साहित्यिक इतिहासको सरलतम समस्यालाई बताउनका लागि मूल्यांकन आवश्यक हुन्छ। कुनै लेखकले अर्को लेखकलाई प्रभावित पार्दछ भने त्यहाँ लेखकको विशेषताहरूको ज्ञान आवश्यक हुन्छ।
- आलोचनाको बिना इतिहास लेख्न सकिन्दैन ।
- तुलनात्मक अध्ययन एकल साहित्यको भन्दा बढी साहित्यहरूसँग सम्बन्धित हुन्छ, किनभने यसमा एकल साहित्यिक भन्दा धेरैको अध्ययन हुन्छ।
- युरोपको परिवेशमा रूपवाद, संरचनावाद, अत्याधुनिकता, उत्तरसंरचनावाद जस्ता धेरै वादहरूको मन्थनपछि त्यहाँ मानवीय अस्तित्व नै खतरामा परेको अवस्थामा प्रस्तावित 'विनिर्माण' ले हाम्रो यता विभिन्न प्रस्तावहरूको विचारविनिमयसम्म पनि नभएको नेपाली साहित्यको सुरुकै अवस्थाको कथा 'परालको आगो मा प्रवेश गरी अहिले निकै चर्चामा आएको छ।
- आजको अवस्थामा मास-मिडियाले हाम्रो संस्कृतिलाई उपभोग्य वस्तुमा बदलिदिएको छ। साहित्य पनि यसबाट अछूत छैन। मानवीय संवेदनशीलताबाट नभई राजनीतिक उद्देश्यबाट साहित्य सिर्जना भएको पाइन्छ।
- नेपाली साहित्यजगत्मा वर्तमान समयमा दलितवर्ग, नारीवर्ग, अछूतवर्ग आदिका उत्पीडनलाई लिएर धेरै मात्रामा कृतिहरू प्रकाशित भएका भेटिन्छन्।

- तुलनात्मक अध्ययनका लागि नेपाली भाषिक तथा साहित्यिक परिवेश प्रेरणादायी छ। तर यसमा कठिनाइहरू पनि प्रशस्त छन्। यहाँ बोलिने चार भाषा परिवारहरू (इन्डो-युरोपेली, चीन-टिबेटन, अस्ट्रो-एसियाली र द्राविडियन) का आ आफ्नै स्रोतहरू छन् भने प्रभावहरू समान पनि छन्। यस कारण यिनीहरूमा समानताहरू हुनु स्वाभाविक छ।
- नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा यो समस्याहल गर्ने तीन उपाय छन्- (क) तुलनाको माध्यम नेपाली भाषालाई बनाउने किनभने यो देशको Lingua Franca भएकाले बहुसङ्ख्यक जनताले बुझ्दछन्, (ख) यसको माध्यम नेपाली साहित्यहरूका आ-आफ्नै भाषाहरूमा गर्ने र (ग) तुलनात्मक अध्ययन अङ्ग्रेजी भाषामा गर्ने।
- आज हामी हाम्रा परिवार, सार्वजनिक यातायातका साधन, सञ्चार माध्यम आदिमा प्रयोग हुने भाषामा अङ्ग्रेजी भरमार प्रयोग भएको पाउँछौं। यति मात्र कहाँ हो र, हाम्रा साहित्यकारहरूमा आफ्ना कृतिहरूमा अङ्ग्रेजीको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ।
- यदि जुन दुई अथवा बढी भाषाहरूका साहित्यहरूको तुलना गर्नु छ तिनको अनुसन्धानकर्तालाई प्रत्यक्ष र आवश्यक ज्ञान छ भने सुनमा सुगन्ध भए जस्तै हुन्छ।
- हाम्रा भाषाका नयाँ कृतिहरू अनुवाद गर्न प्रोत्साहन दिन पुरस्कार हुनुका साथै अनूदित कृतिहरूको व्यापक प्रचार हुनु, समीक्षात्मक लेखहरू प्रकाशित हुनुका साथै त्यस्ता ग्रन्थहरूको राम्रो बिक्रीको व्यवस्था हुनु आवश्यक छ।

3.5 अनुशीलनी

(क) तुलनात्मक साहित्यले परम्परा, प्रयोजनबारे एउटा गहकिलो टिप्पणी लेख्नुहोस् ।

(ख) नेपाली साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा तुलनात्मक साहित्यको महत्वबारे खुलस्त पार्नुहोस् ।

(ग) वर्तमान वैश्विक साहित्यिक लेखनको दृष्टिमा तुलनात्मक साहित्य लेखनको भूमिकाबारे समीक्षा गर्नुहोस् ।

3.6 अतिरिक्त अध्ययन

१. दीनानाथ शरण नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका

तुलनात्मक अध्ययन

२. इन्द्रनाथ चौधरी तुलनात्मक साहित्य की भूमिका

३. इन्द्रविलास अधिकारी तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त

परिचय

४. Amiya Dev The Idea of Comparative Literature in India

५. Henry Gifford Comparative Literature

६. W.B Federic (ed.) Comparative Literature

७. K. Ayappa Panikar Spotlight on comparative

literature

८. David Damrosch What is world Literature

3.7 मूल्यबृद्धिका निमित्त उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. तुलनात्मक साहित्य लेखनको परिचय र परम्परा ।

.....

.....
.....
(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ३.२ को खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

२. तुलनात्मक साहित्य लेखनको महत्व ।

.....
.....
(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ३.३ को खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

३. नेपाली साहित्य लेखनको सन्दर्भमा तुलनात्मक साहित्य लेखनको
चर्चा।

.....
.....
ENLIGHTENMENT TO PERFECTION

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ३.३ कै खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 4, तुलनात्मक भारतेली साहित्यको प्रयोजन र महत्व ।

4.0 उद्देश्य

4.1 परिचय

4.2 तुलनात्मक भारतेली साहित्यको प्रयोजन र महत्व

4.3 उपसंहार

4.4 सार

4.5 अनुशीलनी

4.6 अतिरिक्त अध्ययन

4.7 मुख्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

4.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- भारतेली साहित्यको परिचय
- तुलनात्मक भारतेली साहित्यको प्रयोजन र महत्त्व
- राष्ट्रिय साहित्यको सामान्य स्वरूप

4.1 परिचय

तुलनात्मक भारतीय साहित्यको उद्भव या विकास परम्परामा संस्कृत काव्यशास्त्रको योगदान शोचनीय रहेको पाइन्छ । अर्कोतिर जहाँ हाम्रो पारम्परिक संस्कृति विद्वानहरूका संस्कृति पांडित्य जस्ता कतिपय अद्भुत विशेषताहरूका कारणले पनि संस्कृत साहित्यको इतिहासमा

यसबारे कुनै प्रकारको जागरूकता नरहेको बुझिन्छ । संस्कृतका सृजनशील कृतिकारहरूले देशी भाषामा लेखिएका साहित्यप्रति कुनै प्रकारको रुचि नदेखाएकाले नै यो साहित्य संस्कृत पटभूमिका आदि विषयलाई समेटिएका कुनै प्रकारको रचना उपलब्ध पाइन्दैन । हाम्रो आधुनिक भाषाहरूको उद्भव साथ साथै यो दिशामा तुलनात्मक अध्ययन परम्पराको पनि संभावनाहरू देखिन थाल्यो, तर फेरी ब्राह्मणवादसित जडित हाम्रा संस्कृतका पंडितहरूले यसको अध्ययनको दिशातिर कुनै पाइला चालेनन् । सन 1753 मा आफ्नो आक्सफोर्ड लेक्चर्स ऑफ पोयट्री - मा जब राबर्ट लाउथले हिब्रू यूनानी कविताको की तुलना गरेका थिए तब भारतवर्षमा भने यस्ता देवभाषा संस्कृतको कविताहरूसित देशी तथा विदेशी भाषाहरूमा रचित कविताहरूको तुलना एक प्रकारले अमानवीय व्यवहार मानिन्थ्यो । यसैले भारतवर्षमा भारतीय, फ़ारसी तथा अरबी कविताहरूका तुलनात्मक अध्ययनका परम्पराको पृष्ठभूमि बनिएको थिएन जहाँ १८ औं शताब्दी तिर नै संस्कृत, देशी भाषा अथवा अरबी, फ़ारसी जान्ने र बुझ्ने विद्वानहरू यो देशमा उपस्थित थिए । यसैले १९ औं शताब्दीको अन्ततिर जब यहाँ आधुनिक साहित्य पांडित्यको प्रचार र प्रसारको कार्य सुरु भयो, तब हाम्रोतिर तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन परम्पराको कुनै सुरसार नै थिएन । अन्य विविध कार्यहरूका लागि अरबी, फ़ारसी भाषाको ज्ञानको आवश्यकता त थियो नै तर अर्कोतिर एशियाली भाषाहरूमा रचित साहित्य आदिका ज्ञानको हामीलाई कुनै आवश्यकता रहेको बोध गरिएन । यसरी एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मको प्रभाव विषयक कुरोहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरे । पछि अंग्रेजी साहित्यको

प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि आदिको वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ ।

4.2 तुलनात्मक भारतेली साहित्यको प्रयोजन र महत्व

‘तुलना’ विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ । पहिलोको उदाहरण संस्कृत साहित्यका चार ठूला साहित्यकारहरूलाई तुलना गरेको पाइन्छ- उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयोगुणाः॥ आदि । यहाँ ‘उपमा राम्रो दिनेमा कालिदास, अर्थमा भारवि र भिव्यक्तिमा नैषध तर यी तीनै गुणहरूमा माघले उछिन्छन्’ भनी तुलना गरिएको छ। अहिले आएर एक परम्पराका साहित्यकारलाई अर्को साहित्यिक परम्पराको साहित्यकारहरूसँग तुलना गर्नु सामान्य प्रक्रिया भएको छ। नेपालका साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई

सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि। यसै पनि कम्प्यारेटिभ लिटरेचर: हिस्टोरिकल नामक पुस्तकमा “कुनै प्रकारको उच्च ज्ञानको प्राप्ति तुलनाद्वारा हुँदछ अनि त्यो तुलनामै टिक्दछ” - (A higher knowledge is gained by comparison and rests on comparison.) भन्ने विचार पाश्चात्य विद्वान म्यक्स मुलरले व्यक्त गरेका कुराले यस कुरालाई पुष्टि दिएको बुझिन्छ। विश्व साहित्यमा तुलनात्मक साहित्यको सुरुवातको बारेमा खोजनुपर्दा जिराल्ड गिलेस्पीको निबन्ध ‘ओरिजिन्स अफ रोमान्स लिरीक्स: ए रिभ्यु अफ रिसर्च’ अनुसार पश्चिम युरोपेली गीति साहित्यको विकासमा घुमन्ते भाटहरू (Troubadours) को मध्यकालीन युग (सन् 800-1450) को सुरुदेखि नै योगदान रहयो। यस सम्बन्धमा रोमान्सवादी खोजकर्ताहरूले त्यहाँको गीतात्मक साहित्यको उत्पत्तिबारे दुई सिद्धान्तहरू प्रस्तुत गरेका पाइन्छन्- अरेबिक तथा ल्याटिनी। पहिलो सिद्धान्तले यो विधाको विकासमा अरब गीतिपरम्पराको योगदान महत्वपूर्ण थियो, किनभने अरबहरूले आठौँ शताब्दीमा फ्रान्सको दक्षिणी भागमा पर्ने आईबेरियामाथि आक्रमण गरे र नवौँ शताब्दीसम्म त्यहाँ शासन गरी उनीहरूले यसको स्थायी रूपले प्रभाव छोडेका हुँदा त्यहाँको गीतको विकासको धार अरबी थियो। ल्याटिनी सिद्धान्तअनुसार गीतिपरम्परा ग्रीकबाट ल्याटिनमा सरेको र जनसाधारणले बोल्ने (Vulgar) रोमान्स भाषाहरू (इटालेली, स्पेनिस, फ्रान्सेली र रोमानियाली) नै त्यहाँको गीतिविधाका स्रोत थिए। यस विषयमा खोजकर्ताहरू ग्यास्टन प्यारिस (सन् 1890), बहुभाषाविद् विलियम केर (सन् 1904), अल्फ्रेड जेनरोय तथा पिटर ड्रिङ्क (सन् 1965-66) ले भने समन्वयात्मक विकसित भएको

थियो। पहिले गीतहरूका मूल विषयहरू आध्यात्मिक र रहस्यवादी प्रेम थिए। भाटहरू नै पछि विशिष्ट 'दरबारी गायकहरू' बनेपछि उनीहरूको गीति-विषय सांसारिक प्रेम बन्यो। त्रिस्चियन चर्च-गायकहरूले यस्ता गीतहरूलाई व्यभिचारलाई बढाउने भनी हेय दृष्टिले हेरे। जे होस्, भाटपरम्परा युरोपको मध्ययुगीन गीतिविधाको प्रबल स्रोत थियो र भनिन्छ कि यसैबाट प्रेम गरेको वस्तु अथवा व्यक्तिलाई सौन्दर्योपासना (Beautification) तथा देवत्वरोपण (Deitification) जस्ता अभ्यास सुरु भएका थिए। धेरै अङ्ग्रेजी दरबारी कविताहरू द्विभाषी ग्रन्थकारहरूले फ्रान्सेली तथा फ्रोभेङ्कल (Romance) भाषाका रचनाहरूका पुनर्लेखनहरू थिए। यही परम्पराबाट दाँते र पेट्रार्कका साथै पछिला मध्ययुगीन ल्याटिनका साहित्यकारहरू प्रभावित भएका थिए। यस प्रकार पश्चिमी साहित्यको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै बहुसाहित्यिक तथा तुलनात्मक दृष्टिकोण सुरु भएको कुरो बुझ्न पाइन्छ। विश्वसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा युरोपेली इतिहासको विकासक्रममा पुनर्जागरण युग (सन् 1400-1516) ले विशेष महत्त्व राख्दछ। मध्ययुगीन अन्धकारमय समयको समाप्तिपछि मानिसहरूमा प्राचीनता (Vertical) का साथै क्षैतिज (Horizontal) सम्बन्धी ज्ञानको विस्तार भयो - इन्डो-युरोपेली प्रागैतिहासिका युगमा पर्सियनहरू र आर्यहरू एउटै जनता थिए र पर्सियाबाट पूर्व र पश्चिम फैलिएका थिए भन्ने प्रमाण वेदमा 'घाउस पितर' (Father Heaven), ग्रीकमा जेउस प्याटर (Zeus Pater) तथा ल्याटिनमा जुपिटर (Jupiter) जस्ता शब्दहरूको उत्पत्तिबाट यस कुराहरूको पुष्टि हुन्छ। यी तीन परम्परामा 'आकाश / स्वर्ग पिता र पृथ्वी माता' भन्ने वाक्यांश 'आदिम माता-पिता' का प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसबाट त्यस युगमा बस्नेहरू एउटै वंशका थिए र समय बित्दै जाँदा भौगोलिक दूरीका कारण फरक

देखिएका थिए भन्ने कुरा तुलनात्मक पौराणिकी (Comparative Mythology) तथा तुलनात्मक भाषाशास्त्र (Comparative Philology) का अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यस किसिमको ज्ञानको साथै युरोपेली परिस्थितिमा ग्रीक-रोमन-यहुदी-इसाई संस्कृतिहरूका तनावपूर्ण अवस्थामा यिनमा पाइने धार्मिक तथा दार्शनिक ग्रन्थहरूका आधारमा साहित्यिक कृतिहरूका तुलनात्मक अध्ययनहरू फ्रान्सिस मोरेस तथा फिलिप सिडनी (सन् 1554-86)ले गरेर यी विभिन्न समुदायहरूमा समझदारी बढाउन मदत गरेका थिए। भारतीय विद्वान् रवीन्द्रकुमार दास गुप्ताका अनुसार (सन् 1984) यिनका कृतिहरूले एलिजाबेथन युगमा पनि तुलनात्मक अध्ययनमा विद्वान्हरूको ध्यान गएको थियो भन्ने देखाउँदछ। मोरेसको कृतिको तुलनात्मक खण्ड ग्रेगरी स्मिथको एजाबेथियन त्रिटिकल एसेज (सन् 1904) अन्तर्गत 'द कम्पेरेटिभ डिस्कोर्स अफ आवर इङ्लिस पोएट्स विद द ग्रीक, ल्याटिन एन्ड इटालियन पोएट्स' शीर्षकमा पुनः मुद्रित पाइन्छ। हुन त मोरेको निबन्धले त्यति महत्त्व नराख्ला, तर आजभन्दा चार शताब्दीअगाडि पनि यस विषयमा खोज भएको थियो भन्ने कुराको महत्त्व यसले अवश्य दिन्छ। सर फिलिप सिडनीको एन अपोलजी फर पोएस (सन् 1595) मा 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' का काव्यगुणहरूको चर्चा गरिएको छ। सिडनी प्रोटेस्टेन्ट धर्मको अनुयायी थिए र युरोपका यो धर्म मान्ने राष्ट्रहरूलाई एकसूत्रमा बाँधी क्याथोलिकहरूका धर्मगुरु पोपका विरुद्ध शक्ति परिचालन गर्न चाहन्थे। हिब्रू भाषामा लेखिएका 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' तथा 'न्यु टेस्टामेन्ट' मध्ये पुरानो धार्मिक ग्रन्थप्रति सिडनीले चाख लिई लेखेको समीत्रालाई ऐतिहासिक दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ।

मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्। सत्रौं शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस ट्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा पाइन्छ भने अठारौं शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा । यी दुवै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यहरूलाई प्राचीन र अर्वाचीन भनी विभक्त गरिएको भने पाइँदैन। लोथको उल्लिखित कृति उनले अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीमा काव्यको प्रोफेसर भएपछि दिएका भाषणहरूको सङ्कलन हो। के भनिन्छ भने लोथ पुरातनवादी थिए र उनले साहित्यमा प्रयोग हुने भाषा प्राचीन रूपको हुनुपर्नेमा जोड दिन्थे- उनको विचारमा त्यस समयको भाषा अगाडिको भाषाको विकृत रूप थियो। उल्लिखित कृति रोचक यस कारण पनि छ कि ती भाषाणहरू ल्याटिनमा सन् 1753 मा ' डी सेकरा पोयजी हेबेरम' शीर्षकमा छापिएको र पछि सन् 1787 मा अङ्ग्रेजी भाषामा जी. ग्रेगरीले अनुवाद गरेका थिए। यो युनानी तथा हिब्रू संस्कृतिहरू युरोपेली सभ्यताका स्रोत भएकाले अठारौं अठारौं शताब्दीको सुरुदेखि नै तुलनाशास्त्रीहरूका लागि विशेष रुचिका विषय बने। यी दुई संस्कृतिका साहित्यिक झलक एस. एच. बुचरको पुस्तक हावार्ड लेक्चर अन ग्रीक सब्जेक्ट (सन् 1904) को 'ग्रेस एन्ड इजराइल' भन्ने निबन्धमा पनि देख्न पाइन्छ। यो पुस्तकलाई यी दुई पश्चिमी प्राचीन साहित्यका शास्त्रीय विद्वान्को वक्तव्यका रूपमा लिइन्छ। उक्त पुस्तकमा बुचरले ' बुक अफ जब' र 'ग्रीक दुःखान्तिकी' को र लोथले 'हिब्रू कविता' र सोफोक्लिजको 'इडिपस नाटक' को तुलना गरे। यसरी लोथ र बुचरले 'इसाई मानवतावाद' को नारा दिएर युरोपका प्राचीनतम संस्कृतिकलाई दबाउन खोजिएको तनावलाई कम गराएका थिए। यी अध्ययनहरूमा अहिलेको तुलनात्मक

अध्ययनका हिसाबले रूप तथा विषयगत भिन्नता भए पनि यिनको ऐतिहासिक महत्व आफ्नै ठाउँमा रहेको बुझिन्छ।

तुलनात्मक साहित्यक अध्ययन गर्दा तीन परस्पर निकटस्थ अवधारणाहरूसित झुङ्नु पर्दछ । जसमा क्रमैले १. राष्ट्रिय साहित्य (National Literature), २. विश्व साहित्य (World Literature) अनि ३. सामान्य साहित्य (General Literature). प्रो. इन्द्रनाथ चौधुरीले 'तुलनात्मक साहित्य की भूमिका' मा यसै तीनवटा अवधारणाहरूलाई बारेमा स्पष्ट गर्दै तुलनात्मक साहित्य अनि सामान्य साहित्यको संबंधबिच सम्यक प्रकाश पारेको पाइन्छ । साधारण रूपमा सामान्य साहित्यको अर्थ हामी कुनै पनि साहित्यको प्रचलित स्वरूपबाट लगाउन सक्छौ । तर यहाँ यह एक पारिभाषिक पदको रूपमा व्यावहारिक हुन्छ जसको अलग अलग विद्वानहरूले अलग अलग परिभाषाहरू दिएका देखिन्छ - जस्तै - सामान्य साहित्यको प्रारंभिक अर्थ था काव्यशास्त्र या साहित्य सिद्धांत का अध्ययन. जेम्स मांटुगमरी ने 1833 में सामान्य साहित्यमाथि भाषण दिंदै यसअंतर्गत काव्यशास्त्र अथवा सामान्य सिद्धांतमाथि नै चर्चा गरेका थिए। यसरी नै इरविन कोपेनले झन् स्पष्टरूपमा भनेका पाइन्छ कि सामान्य साहित्य मूलतः साहित्य सिद्धांत नै हो । यसै कुरोलाई अघि बढाउदै हार्स्ट फ्रेंज़ ले के भनेका पाइन्छ भने - सामान्य साहित्य भन्दा यसको तात्पर्य साहित्यिक प्रवृत्ति, समस्याहरू एवं सिद्धांतहरूका सामान्य अध्ययन अथवा सौंदर्यशास्त्रका अध्ययन । यहाँ एउटा कुरो स्मरणीय देखिन्छ कि तुलनात्मक साहित्यले पनि साहित्य सिद्धांत अथवा काव्यशास्त्र आदिका अध्ययन गर्दछ । तर त्यसको अध्ययनको पद्धति तुलनात्मक हुन्छ जबकि सामान्य साहित्यले यस प्रकारका कुनै पद्धति आदिलाई निर्धारण गर्दैन । वास्तवमा 'सामान्य साहित्य' पदको प्रयोग कुनै पाठ्यक्रममा परस्पर अंतरलाई दर्शाउनको निम्ति गरिएको हुन्छ ।

जस्तै कि, अमेरिकामा सामान्य साहित्यको प्रयोग ती विदेशी साहित्य का पाठ्यक्रमहरू वा प्रकाशनीय कार्यहरूको लागि गरिन्छ जो कि त अंग्रेजी अनुवादहरूमा उपलब्ध हुन्छ या राष्ट्रीय साहित्यका पाठ्यक्रमहरूका माझ स्वतंत्र अध्ययनको विषय हुन्छ । कहिले कहिले धेरै साहित्यहरूका लिखित कृतिहरूको संग्रह, आलोचनात्मक अध्ययन तथा विवरणहरूलाई पनि यस वर्गमा स्थान दिइन्छ, तथापि यस्तै विषयहरूका लागि अलग अलग संदर्भमा तुलनात्मक साहित्य अनि विश्व साहित्य जस्ता नामकरण पनि कम्तीरूपमा लिइन्छ । अतः भन्न सकिन्छ सामान्य साहित्यको अवधारणा त्यति स्पष्ट छैन । रेनेवेलकले पनि यसलाई अयुक्तियुक्त और अव्यावहारिक मानेका छन् । वान्टिग्हेमले तुलनात्मक और सामान्य साहित्यका अंतरलाई स्पष्ट गर्दै के भनेका छन् भने - तुलनात्मक साहित्य दुइवटा साहित्यहरूका आपसी संबंधोंहरूमाझको अध्ययन तक सीमित हुन्छ जबकि सामान्य साहित्यका संबंध ती आंदोलनहरू अनि फैशनहरूसित हुन्छ जो अनेक साहित्यहरूमा विद्यमान भएको देखिन्छ । यसमा संदेह हुँदैन कि यो अंतर पनि अति सूक्ष्म अंतर हुन्छ अनि यी दुवै प्रकारका साहित्यहरूका क्षेत्र र सीमाले जन्माएका प्रतिछाँयाको प्रभाव एका-अर्कामा भने अवश्य होमेका हुन्छ । अंततः क्रेगले भनेका निम्नलिखित विचारलाई यहाँ उद्धृत युक्तिसङ्गत हुन्छ कि – “राष्ट्रीय साहित्यको चारदीवारीभिन्न जुन अध्ययन हुन्छ त्यो राष्ट्रीय साहित्य हो अनि यो चारदीवारीको बाहिरको अन्य साहित्यका अध्ययन चाहिँ तुलनात्मक साहित्य हो तथा दीवारमाथि जो साहित्यिक अध्ययन हुन्छ त्यो सामान्य साहित्य हो ।” यसैपनि प्रो .चौधुरीले भने अनुसार किन कसरी हो यस प्रकारका सीमा आदिको निर्धारणले यसमा भिन्नता निश्चित गर्दछ तर परंतु यसका पारस्परिक संबंध भने आफै-आफमा धेरै स्पष्ट हुन्छ ।

राष्ट्रीय साहित्य - मानिसहरूमात्रका भावनाहरू, राग-विराग तथा संवेदनशीलतासित सम्बन्धित समानताको आधारमा यो मानिन्छ कि मनुष्य जातिको एउटा समासिक संस्कृति हुन्छ । यो समासिक संस्कृतिको निर्माण गर्नलाई अलग-अलग देशकालमा मनुष्य जातिको समूहहरूले जुन भिन्न-भिन्न प्रयास गरे, साधनाहरू गरे, त्यसैको समासिक रूप नै 'विश्व संस्कृति' हो अनि यही ती मानव समूहहरूका आफ्ना साहित्यहरूका माध्यम व्यक्त भएको हुन्छ । स्मरणीय कुरो के हो भने भिन्न भिन्न देशकाल तथा जाति-समूहसित संबन्धित हुँदा हुँदै पनि आफ्नो मूल संवेदनाभिन्न यी सबै साहित्य परस्पर अविरोधी नै हुन्छ किनभने यो संबन्धित जातिहरूका, मनुष्यहरूका सांस्कृतिक प्रचेष्टा निहित हुन्छ । यसरी नै कुनै पनि राष्ट्रका अलग अलग भाषा-भाषी समुदायहरूद्वारा आफ्नो संस्कृतिको उत्थान तथा त्यसको अभिव्यक्तिकरणको क्रममा रचना गरिएका भिन्न भिन्न भाषाहरूका साहित्यका समासिक रूप उक्त देशको 'राष्ट्रीय साहित्य' हुन्छ । हामी यो पनि भन्न सक्छौं राष्ट्रिय साहित्य भिन्न भिन्न भाषाहरूमा रचिए पनि उक्त राष्ट्रको सामासिक परिचयलाई नै त्यसले व्यक्त गर्दछ एवम विश्व साहित्य अलग अलग राष्ट्रहरूका साहित्यिक अभिव्यक्तिभिन्न निहित समग्र मानव चेतनाका सम्पुंजन हुन्छ । यसरी नै राष्ट्रियता अनि वैश्विकता यहाँ परस्पर पूरक भावले जोडिएका पाइन्छ भने एका-अर्कामा अविरोधी हुन्छ । अतः विश्व साहित्यले, साहित्यको क्षेत्रमा अंतरराष्ट्रीय लोकतंत्रलाई संभव गरेर देखाउने कार्य गर्न सक्षम हुन्छ, जहाँ विभिन्न राष्ट्रिय अस्मिताहरू विश्व नागरिककै सरह एका अर्कामाझ अस्तित्व लिएर स्थापित भएका हुन्छ ।

यहाँ प्रो. रवींद्रनाथ श्रीवास्तवका कथन सन्दर्भित देखिन्छ कि “भारत एक बहुभाषी देश हो, यहाँ न केवल 1652 मातृभाषाहरू छन् अपितु अनेक समुन्नत साहित्यिक भाषाहरू पनि छन्, तर जुन प्रकार अनेक वर्षहरूका आपसी संपर्क तथा सामाजिक द्विभाषिकताको कारण भारतीय भाषाहरू आफ्नो स्वरूपगत संरचनामा भिन्न हुँदै भएपनि आर्थी संरचनाभिन्न समरूप हुन्छ, त्यसरी नै यो पनि भन्न सकिन्छ कि आफ्नो जातीय इतिहास, सामाजिक चेतना, सांस्कृतिक मूल्य एवं साहित्यिक संरचनाका संदर्भमा भारतीय साहित्य एउटै हो । यद्यपि त्यो विभिन्न भाषाहरूका अभिव्यक्तिमाध्यमद्वारा व्यक्त भएको किन न होस् ।” यदि यो संकल्पनालाई अगाडि विस्तार गरिन्छ अनि भाषा भेदको सीमालाई भत्काएर मनुष्य जातिको इतिहास तथा विकासलाई हेर्ने प्रचेष्टा गरिए भने मात्रै विश्व साहित्यका वास्तविक अवधारणा अधि आउँछ । वास्तवमा प्रत्येक भाषा साहित्यका विषय वस्तु एवम् रूप अभिव्यक्ति तथा त्यसको मूल्य चेतना अनि विधा निरूपण आदिको इतिहासका राष्ट्रीय अनि अंतरराष्ट्रीय संदर्भ पनि हुन सक्छ जो त्यसलाई क्रमशः राष्ट्रीय साहित्य और विश्व साहित्य के रूपमा प्रतिष्ठित गराउँदछ ।

वस्तुतः राष्ट्रीय साहित्यद्वारा नै तुलनात्मक साहित्यका आधार तैयार हुन्छ । यसलाई यसरी पनि भन्न सकिन्छ कि तुलनात्मक अध्ययनको माध्यम नै राष्ट्रीय साहित्य अनि त्यसमा निहित राष्ट्रीय तत्वहरूलाई चिन्न सकिन्छ । यसप्रकार आर. ए. साइसीले तुलनात्मक साहित्यलाई ‘विभिन्न राष्ट्रीय साहित्यहरूका एका अर्कासित आश्रितले बनिएको तुलनात्मक संबंधका अध्ययन’ हो भनेका पाइन्छ । यसरी नै गोयतेले विश्व साहित्यको संदर्भमा आफ्नो साहित्यिक परंपराहरू बाहेक दोस्रो परंपराहरूका बोधलाई अनिवार्य माना छन् । यसो गर्दा विभिन्न राष्ट्रहरूले एका अर्कालाई चिन्न तथा बुझ्न सक्छन् तथा यदी एका अर्कामाझ स्नेह

भाव नरहे पनि कम-से-कम एका अर्कोलाई झेलनु पर्ने शिक्षा पाउन सक्छ । वास्तवमा आपसी पहचान आदान-प्रदानद्वारा नै राष्ट्रिय साहित्यले आफ्नो विलक्षणतालाई यथावत बनाएर राख्न सक्छन् भन्न सकिन्छ ।

जस्तो कि, पहले पनि भनियो कि भारत जस्तो बहुभाषी देशमा राष्ट्रिय साहित्यका अर्थ हुन्छ- विभिन्न भाषाहरूमा राष्ट्रिय संस्कृति अनि मूल्यहरूका अभिव्यक्ति । यसको लागि तुलनात्मक पद्धतिको सहायता लिइन्छ, अनि यो हेरिन्छ कि कुनै साहित्यिक कृतिलाई दोस्रो भाषा भाषीहरूद्वारा कुन प्रकारले गरिन्छ या कुनै एउटा साहित्यले अर्को साहित्यमाथि कुन प्रकारले प्रभाव पार्दछ । उदाहरणको निम्ति हामी बंगला अनि तेलुगु भाषामाझ रहेको संबन्धलाई लिएर चर्चा गर्न सक्छौ । बंगलाको कथा साहित्यलाई तेलुगुमा यति सहजतासित ग्रहण गरिएको छ धेरै जना पाठकहरूले त शरतलाई बंगलाको नभएर तेलुगु भाषाकै साहित्यकार हो भनेर सम्झिन्छन् । रवीन्द्रनाथ ठाकुरको साहित्यले जसरी विभिन्न भारतीय भाषाहरूका साहित्यमा जुन प्रभाव पारेका छन् त्यो पनि भारतको राष्ट्रिय साहित्यो एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसरी नै बाबा साहेब डॉ. भीमराव अम्बेडकरको चिंतनबाट प्रभावित भएर जब मराठीमा दलित साहित्यको उदय भयो तब त त्यसको प्रभाव तेलुगु, हिंदी, उर्दू, पंजाबी यहाँ सम्म की समकालीन संस्कृत साहित्यमाथि पनि पर्न गयो । यो भारतीय साहित्यको समस्वरता का द्योतक हो । यतिमात्र होइन अलग अलग प्रांतका प्रबुद्ध महिलाहरूले अलग अलग भाषाहरूमा यद्धपि स्वयंलाई अलग अलग प्रकारले अभिव्यक्त गरेका हुन् तर नारी विमर्श आज कुनै एउटा भाषाको साहित्यिक प्रवृत्ति नभएर भारतीय साहित्यको समेकित प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ । ओल्गा अनि घंटसाला निर्मला यद्धपि तेलुगु भाषाकै कवयित्रियाँ हुन्, अनामिका अनि कात्यायिनी हिंदीका,

निर्मला पुतुल संतालीका, दर्शन कौर अनि तरन्नुम रियाज़ पंजाबीका हुन् - यी सबैद्वारा गरिएका नारी यातनाका चित्रणहरू एकै झैं पाइन्छन् अतः भारतीय नारीका यातनाका द्योतक हुन्छ । यो समासिकता नै यी सबै नारी विमर्शलाई भारतीय साहित्यको अङ्ग बनिएको पाइन्छ ।

भारतीय साहित्यमा भारतीयता - भारतीय साहित्यको परिचयको आधार हुन्छ - भारतीयता । यो प्रश्न उठ्छ कि भारतीयताको अभिप्राय के हो? वस्तुतः वर्तमानको संदर्भमा यो शब्द गहन सांस्कृतिक अर्थको द्योतक हो । भन्नु नपर्ने हो कि “संस्कृति हाम्रो लागि दार्शनिक, आध्यात्मिक, नैतिक, कलात्मक अनि प्रवृत्तिगत संसारको आवाज हो । त्यो मूलतः मनुष्यसित, प्रकृतिसित, धर्मसित, मूल्यसित, आत्मासित, समाजसित, विश्वसित हाम्रो संबंधसित सम्बन्धित प्रकृतिलाई सूचित गर्दछ ।” (प्रभाकर श्रोत्रिय) । यसैबाट हाम्रो सांस्कृतिक चिन्हारीको निर्माण हुन्छ जसले गर्दा हामी विश्वका अन्य देशहरूका तुलनामा आफैलाई विशिष्ट मान्दै भारतीयताको नामले अभिव्यक्त गर्दछौं ।

भारतीयता अनेक अभिलक्षण हुन सक्छ । जस्तै - सर्वात्मवाद - सबको विकास, सबैको उन्नयन, सबैको आनंद नै भारतीय स्वभावको मूल संस्कृति हो । यसरी नै भारतीयतालाई सामासिकतासित जोड्दै डॉ. प्रभाकर श्रोत्रियले भनेका छन् - “भारतको भौगोलिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक चरित्रभिन्न सामासिकता रहेको छ जसको केंद्रमा सहिष्णुता रहेको पाइन्छ । जसलाई नरेश मेहता ‘वैष्णवता’ भन्दछन् । वैष्णवताको मूल करुणा हो । गांधीको प्रार्थनामा पनि थियो - ‘वैष्णव जन तो तेने कहिये, जे पीर पराई जाने रे ।’ भारतको संस्कृतिको निर्माणको नीतिहरू उपदेशहरू या धर्म ग्रंथहरूबाट नभएर काव्य ग्रंथहरूबाट भएको बुझिन्छ । ‘रामायण’, ‘महाभारत’ हरू त सांस्कृतिक अवबोधनका काव्यहरू हुन् नै।

वेद पनि एउटा अर्थमा महान काव्य हो ।” (‘कविता की जातीयता’ को भूमिका बाट) ।

भारतीय साहित्य भन्दा मुख्यतः तीनवटा अर्थ बुझनुपर्ने हुन्छ -

1. संस्कृत साहित्य जसको विशाल परंपरा रही आएको छ अनि जो आधुनिक भारतीय साहित्यलाई प्रभावित तुल्याउँदछ । भारतीयहरूद्वारा अंग्रेजीमा लेखिएको साहित्य । गोकक - ले भारतीयहरूको चर्चा गर्दै भारतीयहरूद्वारा अंग्रेजीमा लेखिएका साहित्यका नै उदाहरण दिएका पाइन्छ ।

2. विभिन्न भारतीय भाषाहरू हिंदी, तमिल, तेलुगु, बंगला, मणिपुरी आदिमा लेखिएका साहित्य जसमा विषय अनि भावगत एकसूत्रता रहेका देखिन्छ ।

3. यद्यपि भारत को 22 भाषाहरूमा अभिव्यक्तिहरू अलग-अलग नै भएपनि यसको मूलभूत एकरूपता भने देखिन्छ । वर्तमान संदर्भमा हामी भारतीय साहित्यको अर्थलाई यसरी नै बुझिन्छ ।

प्रो. इंद्रनाथ चौधुरीले यो मूलभूत एकरूपताका कारणहरू यसप्रकार बताएका छन् -

1. एउटै स्रोतबाट प्रेरणा प्राप्त गर्नु । यी मूल स्रोतहरूमा - संस्कृत साहित्य, महाकाव्य, पुराण, जातक, लोकसाहित्य, दर्शन, दार्शनिकसाहित्य, कला एवम् सङ्गीत आदि ।

2. प्राय एकै प्रकारका अनुभूतिहरूबाट प्रेरित भई साहित्यका निर्माण गरिनु । यसैको कारण हाम्रो साहित्यिक परंपरामा अटूट निरंतरता रहेको देखिन्छ अनि आधुनिकताभिन्न पनि प्राचीनताको प्राणशक्ति प्रकट हुन्छ ।

कृष्ण कृपलानीले भारतीय साहित्यको यही एकरूपतालाई देखाउँदै भनेका छन् कि - हाम्रो साहित्य मात्र एउटा दृश्य नभएर पैनोरोमा हो ।

माथिदेखि तलसम्म धेरै लैंडस्केप देखिन्छ तर यी विभिन्न लैंडस्केपहरू

हुँदा हुँदै अर्थात अनेकताभिन्न पनि एउटा सैद्धांतिक एकता हो जो विभिन्न विधाहरू, रूपहरू या अभिव्यक्तिहरूमा प्रतिफलित हुन्छ ।

विद्वानहरूले यो परिलक्षित गरेका छन् कि हाम्रो साहित्यमा मिथकहरू, मोटिफहरू, बिम्बहरू या प्रतीकहरूका प्रयोगमा एक व्यावहारिक संश्लेषण रहेका पाइन्छ जो भारतीय साहित्यको भारतीयता को उजागर गर्दछ । यो भारतीयताको परिचय भारतको 5000 वर्षको साहित्यको धाराभिन्न समाहित गरेर मात्र गर्न सकिन्छ । मूलभूत अभिप्राय यो हो कि भारतीय साहित्यमा भारतीयताको आविष्कारको लागि सम्मपूर्ण भारतीय साहित्यलाई स्वीकार्नु पर्ने हुन्छ ।

डॉ. इंद्रनाथ चौधुरीले भारतीय साहित्यमा भारतीयताका केही मूलबिंदु निर्धारित गरेका पाइन्छ -

1. आध्यात्मिक दृष्टि, 2. रहस्यात्मक बिंबवाद, 3. अद्वैत, 4. आदर्शवाद
अनि 5. मानवतावाद आदि ।

1. आध्यात्मिक दृष्टि - भारतीय प्राचिन विद्वानको जर्मन विद्वान मैक्समूलर अनुसार - 'India is always transcendental and beyond.' उनको यो मान्यता भारतीय साहित्यको आध्यात्मिक अवधारणामा लागू हुन्छ । भारत शब्दको अर्थ नै हो 'भा + रत' = 'प्रकाश मा रत'. यहाँ प्रकाशको लाक्षणिक अर्थ 'प्रकाशपूर्ण ज्ञान, आत्मा ज्ञान वा आध्यात्मिक ज्ञान' हो । वास्तवमा यही तत्वले भारतको मानसिकताका मूल स्वरूप तय हुन्छ जो आध्यात्मिक हो । मैथ्यू आर्नल्डले जसलाई भारतको 'निष्काम दृष्टि' (Indian Virtue of detachment) अनि गोयतेले व्यक्तिगत भावावेगबाट मुक्त भारतीय कला दृष्टि (India Art without individual passion) भनेका छन् । गीताको शब्दावलीमा हामी जसलाई 'अनासक्ति' भन्दछौं । यसरी नै यो कुरो पनि ध्यानमा राख्न योग्य हुन्छ कि आध्यात्मिक दृष्टिको अर्थ धार्मिक वा सांप्रदायिक हुनु होइन ।

भारतीय साहित्य मूलतः मनुष्यका विषयमा अनि मनुष्यको जीवनका चार पुरुषार्थलाई मान्दछ - धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष । जसलाई नै महाकाव्यका प्रयोजन मानिएको पाइन्छ । भारतीय साहित्यकार जसका वर्णन ठीक यसप्रकार गर्दछन् कि अंततः सौंदर्य अनि आनंदको स्थापना होस् ।

2. रहस्यात्मक बिम्बवाद - भारतीय साहित्यभित्र सौंदर्यबोध अनि आनंदको अभिव्यक्तिकोसित नीतिबोध पनि जुडिएको देख्न पाइन्छ । भारतको सौंदर्य दृष्टि नै आध्यात्मिक ध्यान दृष्टि हो जसको उदाहरणका रूपमा विभिन्न देव - देवताका मूर्तिहरूको देख्न पाइन्छ । वास्तवमा भारतीय साहित्यमा यथार्थलाई बोद्धिकताको सहयोगले होइन तर संवेदना अनि अनुभूतिको सहयोगले ग्रहण गर्न सकिन्छ । यसैकारण यसमा रहस्यात्मक बिम्बवादका प्रवृत्तिहरू पाइन्छ । रहस्यात्मक बिम्बवादको अर्थ रूपहरूका प्रयोगद्वारा वस्तुपक्षलाई जटिल बनाउँदै सत्यको खोज गर्नु हो ।

3. अद्वैत - वेदांतको अद्वैतवादी अवधारणा भारतीय साहित्यमा निहित भारतीयताको एक प्रमुख आद्यरूप (Archetype) हो। जसको अनुसार पारमार्थिक सत्ता नै एक मात्र सत्ता हो जसलाई प्राकृतिक सत्ताको माध्यम द्वारा बुझ्न सकिन्छ । ब्रह्म अनि प्रकृतिको यस दोहोरो भावनालाई भारतीय साहित्यकारहरूले अनेक रूपहरूद्वारा स्पष्ट गरेका छन् । शिव अनि शक्ति या अर्द्धनारीश्वर पनि यस्तै प्रकारका एउटा रूपक हो। वास्तवमा यो एक यस्तो युग्म हो जसको एक पक्ष अविकारी हुन्छ अनि जसलाई स्रष्टा, शिव, सत्य, काल या आत्मा भनिएको पाइन्छ । दोस्रो पक्ष गतिशील हो, परिवर्तनशील हो जसलाई सृष्टि या शक्ति भनिएको पाइन्छ । यही नयाँ नयाँ रूपहरूमा जन्म लिन्छ । आत्मा अनि देह नै पुरुष अनि प्रकृति हो। यसैकारण शरीरलाई लिएर यहाँ कुनै पापको बोध हुँदैन ।

4. आदर्शवाद - भारतीय साहित्यको एउटा अन्य आद्यप्रारूपको रूपमा आदर्शवादलाई परिचय गराइएको देखिन्छ । इंद्रनाथ चौधुरीले इङ्गित गरेका छन् कि भारतीय साहित्यमा तनाव अनि संघर्ष हुन्छ तर चरम विरोध भने हुँदैन । यहाँ संघर्ष दुइ व्यक्तित्वहरूमाझको टकराहट होइन, तर इच्छा अनि आदर्शमाझको संघर्ष हुन्छ एवम् जसमा अंततः आदर्श कै विजय हुन्छ । यसैकारण यहाँ ट्रेजिक साहित्य धेरै नै कमती लेखिएको पाइन्छ - 'गोदान' मा एकैजनाको मृत्यु हुन्छ तर साथै सबैका हृदय परिवर्तन भइहाल्छ । वस्तुतः यहाँ मृत्यु हुँदैन । मृत्युपछिको जीवन नै यहाँको नियम हो भन्ने बुझिन्छ । अर्थात् यहाँ पतझड अनि वसंत एक निरंतर वा सतत प्रक्रियाहरूका दुइ अङ्ग हुन् ।

5. मानवतावाद - यसरी नै भारतीय साहित्यको भारतीयताका चरमोत्कर्ष त्यसको भव्य अनि प्रखर मानवतावादभित्र परिलक्षित पाइन्छ । उपनिषदको कल्पनामा मनुष्य स्वयं ईश्वर हो भनिएको पाइन्छ - 'अहम ब्रह्मास्मि'. महाभारतमा मनुष्यलाई संसारको सबैभन्दा ठूलो रहस्य मानिएको पाइन्छ । संसारको सबैभन्दा गहिरो भनिएको पाइन्छ । चंडीदास या पंत, व्यास या वाल्मीकि, शरत हो या प्रेमचंद - सबैले मान्छेलाई सर्वोपरि सत्य मान्दछन् । यहाँसम्म कि मनुष्यलाई देवताहरू भन्दा पनि श्रेष्ठ मानिएको पाइन्छ ।

यसै कारणले भारतीय साहित्यमा धीर नायकलाई विशेष महत्व दिएको पाइन्छ । धीरताकै द्वारा नै महाकाव्यको नायक हाम्रो निम्ति अनुकरणीय बन्दछ । यसरी नै भारतीय साहित्यमा नायक पूजालाई मनुष्यो असीम शक्तिको प्रति लेखकको श्रद्धाका निवेदन मान्न सकिन्छ। मध्ययुगीन भक्ति काव्यमा विश्वमानवताको आदर्श देख्न सकिन्छ । अनि अर्कोतिर तमिलको प्रसिद्ध काव्य 'तिरुकुरल' मा तिरुवल्लुवरले भनेका छन् - जो पनि होस् मेरै छिमेकी हो । जहाँ पनि

होस् मैरे देश हो । अर्थात यो मानवतावादमा न कोई पराया हुन्छ न परदेश नै । यसैको नाम वसुधैव कुटुंबकम हो । यसरी नै यो मानवतावादको दुईवटा आधारतत्व हुन्छ - एउटा त्याग अनि दोस्रो भक्ति । वास्तवमा मानवतावादको यही व्यापक धारणा नैतिकता अनि सौंदर्यबोधमाथि आधारित हुन्छ, जसकोद्वारा मनुष्यमा विद्यमान देवत्वलाई प्रकट गर्न सकिन्छ ।

अत यो भन्न सकिन्छ कि एक 'सर्वभारतीय संवेदना' भारतीय साहित्यको केंद्रमा स्थित हुन्छ। आधुनिक भारतीय साहित्य यद्धपि विभिन्न भाषाहरूमा लेखिए तापनि तर त्यसमा पनि यही संवेदना देखिन्छ जसमा त्यही मूल्य निहित भएको पाइन्छ जो भारतीय सांस्कृतिक इतिहास अनि अनुभवको उपलब्धिहरू हुन्। यही मूल्य नै भारतीय साहित्यको भारतीयताको नियामक तत्व हो ।

4.3 उपसंहार

हाम्रो आधुनिक भाषाहरूको उद्भव साथ साथै यो दिशामा तुलनात्मक अध्ययन परम्पराको पनि संभावनाहरू देखिन थाल्यो, तर फेरी ब्राह्मणवादसित जडित हाम्रा संस्कृतका पंडितहरूले यसको अध्ययनको दिशातिर कुनै पाइला चालेनन् । सन 1753 मा आफ्नो आक्सफोर्ड लेक्चर्स ऑफ पोयट्री - मा जब राबर्ट लाउथले हिब्रू यूनानी कविताको की तुलना गरेका थिए तब भारतवर्षमा भने यस्ता देवभाषा संस्कृतको कविताहरूसित देशी तथा विदेशी भाषाहरूमा रचित कविताहरूको तुलना एक प्रकारले अमानवीय व्यवहार मानिन्थ्यो । यसैले भारतवर्षमा भारतीय, फ़ारसी तथा अरबी कविताहरूका तुलनात्मक अध्ययनका परम्पराको पृष्ठभूमि बनिएको थिएन जहाँ १८ औं शताब्दी तिर नै संस्कृत, देशी

भाषा अथवा अरबी, फ़ारसी जान्ने र बुझ्ने विद्वानहरू यो देशमा उपस्थित थिए । यसैले १९ औं शताब्दीको अन्ततिर जब यहाँ आधुनिक साहित्य पांडित्यको प्रचार र प्रसारको कार्य सुरु भयो, तब हाम्रोतिर तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन परम्पराको कुनै सुरसार नै थिएन । अन्य विविध कार्यहरूका लागि अरबी, फ़ारसी भाषाको ज्ञानको आवश्यकता त थियो नै तर अर्कोतिर एशियाली भाषाहरूमा रचित साहित्य आदिका ज्ञानको हामीलाई कुनै आवश्यकता रहेको बोध गरिएन । यसरी एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मको प्रभाव विषयक कुरोहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरे । पछि अंग्रेजी साहित्यको प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि आदिको वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ । एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ । पहिलोको उदाहरण संस्कृत साहित्यका चार ठूला साहित्यकारहरूलाई तुलना गरेको पाइन्छ- *उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सान्ति त्रयोगुणा॥* आदि । यहाँ 'उपमा राम्रो दिनेमा कालिदास, अर्थमा भारवि र भिव्यक्तिमा नैषध तर यी तीनै गुणहरूमा माघले उछिन्छन्' भनी तुलना गरिएको छ। अहिले आएर एक परम्पराका साहित्यकारलाई अर्को साहित्यिक परम्पराको साहित्यकारहरूसँग तुलना गर्नु सामान्य प्रक्रिया भएको छ। नेपालका साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी

साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि। यसै पनि कम्प्यारेटिभ लिटरेचर: हिस्टोरिकल नामक पुस्तकमा “कुनै प्रकारको उच्च ज्ञानको प्राप्ति तुलनाद्वारा हुँदछ अनि त्यो तुलनामै टिक्दछ” - (A higher knowledge is gained by comparison and rests on comparison.) भन्ने विचार पाश्चात्य विद्वान म्यक्स मुलरले व्यक्त गरेका कुराले यस कुरालाई पुष्टि दिएको बुझिन्छ ।

विश्व साहित्यमा तुलनात्मक साहित्यको सुरुवातको बारेमा खोजनुपर्दा जिराल्ड गिलेस्पीको निबन्ध ‘ओरिजिन्स अफ रोमान्स लिरीक्स: ए रिभ्यु अफ रिसर्च’ अनुसार पश्चिम युरोपेली गीति साहित्यको विकासमा घुमन्ते भाटहरू (Troubadours) को मध्यकालीन युग (सन् 800-1450) को सुरुदेखि नै योगदान रहयो। यस सम्बन्धमा रोमान्सवादी खोजकर्ताहरूले त्यहाँको गीतात्मक साहित्यको उत्पत्तिबारे दुई सिद्धान्तहरू प्रस्तुत गरेका पाइन्छन्- अरेबिक तथा ल्याटिनी। पहिलो सिद्धान्तले यो विधाको विकासमा अरब गीतिपरम्पराको योगदान महत्वपूर्ण थियो, किनभने अरबहरूले आठौँ शताब्दीमा फ्रान्सको दक्षिणी भागमा पर्ने आईबेरियामाथि आक्रमण गरे र नवौँ शताब्दीसम्म त्यहाँ शासन गरी उनीहरूले यसको स्थायी रूपले प्रभाव छोडेका हुँदा त्यहाँको गीतको विकासको धार अरबी थियो। ल्याटिनी सिद्धान्तअनुसार गीतिपरम्परा ग्रीकबाट ल्याटिनमा सरेको र जनसाधारणले बोल्ने (Vulgar) रोमान्स भाषाहरू (इटालेली, स्पेनिस, फ्रान्सेली र रोमानियाली) नै त्यहाँको गीतिविधाका स्रोत थिए। यस विषयमा खोजकर्ताहरू ग्यास्टन प्यारिस

(सन् 1890), बहुभाषाविद् विलियम केर (सन् 1904), अल्फ्रेड जेनरोय तथा पिटर ड्रुक (सन् 1965-66) ले भने समन्वयात्मक विकसित भएको थियो। पहिले गीतहरूका मूल विषयहरू आध्यात्मिक र रहस्यवादी प्रेम थिए। भाटहरू नै पछि विशिष्ट 'दरबारी गायकहरू' बनेपछि उनीहरूको गीति-विषय सांसारिक प्रेम बन्यो। त्रिस्चियन चर्च-गायकहरूले यस्ता गीतहरूलाई व्यभिचारलाई बढाउने भनी हेय दृष्टिले हेरे। जे होस्, भाटपरम्परा युरोपको मध्ययुगीन गीतिविधाको प्रबल स्रोत थियो र भनिन्छ कि यसैबाट प्रेम गरेको वस्तु अथवा व्यक्तिलाई सौन्दर्योपासना (Beautification) तथा देवत्वरोपण (Deitification) जस्ता अभ्यास सुरु भएका थिए। धेरै अङ्ग्रेजी दरबारी कविताहरू द्विभाषी ग्रन्थकारहरूले फ्रान्सेली तथा फ्रोभेङ्कल (Romance) भाषाका रचनाहरूका पुनर्लेखनहरू थिए। मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्। सत्रौं शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस त्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा पाइन्छ भने अठारौं शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा । मानिसहरूमात्रका भावनाहरू, राग-विराग तथा संवेदनशीलतासित सम्बन्धित समानताको आधारमा यो मानिन्छ कि मनुष्य जातिको एउटा समासिक संस्कृति हुन्छ । यो समासिक संस्कृतिको निर्माण गर्नलाई अलग-अलग देशकालमा मनुष्य जातिको समूहहरूले जुन भिन्न-भिन्न प्रयास गरे, साधनाहरू गरे, त्यसैको समासिक रूप नै 'विश्व संस्कृति' हो अनि यही ती मानव समूहहरूका आ-आफ्ना साहित्यहरूका माध्यम व्यक्त भएको हुन्छ । स्मरणीय कुरो के हो भने भिन्न भिन्न देशकाल तथा जाति-समूहसित संबन्धित हुँदा हुँदै पनि आफ्नो मूल संवेदनाभिन्न यी सबै साहित्य परस्पर अविरोधी नै हुन्छ

किनभने यो संबंधित जातिहरूका, मनुष्यहरूका सांस्कृतिक प्रचेष्टा निहित हुन्छ । यसरी नै कुना पनि राष्ट्रका अलग अलग भाषा-भाषी समुदायहरूद्वारा आफ्नो सांस्कृतिको उत्थान तथा त्यसको अभिव्यक्तिकरणको क्रममा रचना गरिएका भिन्न भिन्न भाषाहरूका साहित्यका समासिक रूप उक्त देशको 'राष्ट्रीय साहित्य' हुन्छ । हामी यो पनि भन्न सक्छौं राष्ट्रिय साहित्य भिन्न भिन्न भाषाहरूमा रचिए पनि उक्त राष्ट्रको सामासिक परिचयलाई नै त्यसले व्यक्त गर्दछ एवम विश्व साहित्य अलग अलग राष्ट्रहरूका साहित्यिक अभिव्यक्तिभिन्न निहित समग्र मानव चेतनाका सम्पुंजन हुन्छ । यसरी नै राष्ट्रियता अनि वैश्विकता यहाँ परस्पर पूरक भावले जोडिएका पाइन्छ भने एका-अर्कामा अविरोधी हुन्छ । अतः विश्व साहित्यले, साहित्यको क्षेत्रमा अंतरराष्ट्रीय लोकतंत्रलाई संभव गरेर देखाउने कार्य गर्न सक्षम हुन्छ, जहाँ विभिन्न राष्ट्रिय अस्मिताहरू विश्व नागरिककै सरह एका अर्कामाझ अस्तित्व लिएर स्थापित भएका हुन्छ । यहाँ प्रो. रवीन्द्रनाथ श्रीवास्तवका कथन सन्दर्भित देखिन्छ कि "भारत एक बहुभाषी देश हो, यहाँ न केवल 1652 मातृभाषाहरू छन् अपितु अनेक समुन्नत साहित्यिक भाषाहरू पनि छन्, तर जुन प्रकार अनेक वर्षहरूका आपसी संपर्क तथा सामाजिक द्विभाषिकताको कारण भारतीय भाषाहरू आफ्नो स्वरूपगत संरचनामा भिन्न हुँदै भएपनि अर्थी संरचनाभिन्न समरूप हुन्छ, त्यसरी नै यो पनि भन्न सकिन्छ कि आफ्नो जातीय इतिहास, सामाजिक चेतना, सांस्कृतिक मूल्य एवं साहित्यिक संरचनाका संदर्भमा भारतीय साहित्य एउटै हो ।

4.4 सार

• तुलनात्मक भारतीय साहित्यको उद्भव या विकास परम्परामा संस्कृत काव्यशास्त्रको योगदान शोचनीय रहेको पाइन्छ ।

• यसैले १९ औं शताब्दीको अन्ततिर जब यहाँ आधुनिक साहित्य पांडित्यको प्रचार र प्रसारको कार्य सुरु भयो, तब हाम्रोतिर तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन परम्पराको कुनै सुरसार नै थिएन ।

• एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मको प्रभाव विषयक कुरोहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरे ।

• नेपालका साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि।

• मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्।

• तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययन गर्दा तीन परस्पर निकटस्थ अवधारणाहरूसित झुङ्नु पर्दछ । जसमा क्रमैले १. राष्ट्रिय साहित्य (National Literature), २. विश्व साहित्य (World Literature) अनि ३. सामान्य साहित्य (General Literature).

- मानिसहरूमात्रका भावनाहरू, राग-विराग तथा संवेदनशीलतासित सम्बन्धित समानताको आधारमा यो मानिन्छ कि मनुष्य जातिको एउटा समासिक संस्कृति हुन्छ ।
- कुना पनि राष्ट्रका अलग अलग भाषा-भाषी समुदायहरूद्वारा आफ्नो संस्कृतिको उत्थान तथा त्यसको अभिव्यक्तीकरणको क्रममा रचना गरिएका भिन्न भिन्न भाषाहरूका साहित्यका समासिक रूप उक्त देशको 'राष्ट्रीय साहित्य' हुन्छ ।
- यहाँ प्रो. रवीन्द्रनाथ श्रीवास्तवका कथन सन्दर्भित देखिन्छ कि "भारत एक बहुभाषी देश हो, यहाँ न केवल 1652 मातृभाषाहरू छन् अपितु अनेक समुन्नत साहित्यिक भाषाहरू पनि छन्, तर जुन प्रकार अनेक वर्षहरूका आपसी संपर्क तथा सामाजिक द्विभाषिकताको कारण भारतीय भाषाहरू आफ्नो स्वरूपगत संरचनामा भिन्न हुँदै भएपनि आर्थी संरचनाभिन्न समरूप हुन्छ, • त्यसरी नै यो पनि भन्न सकिन्छ कि आफ्नो जातीय इतिहास, सामाजिक चेतना, सांस्कृतिक मूल्य एवं साहित्यिक संरचनाका संदर्भमा भारतीय साहित्य एउटै हो ।
- बंगलाको कथा साहित्यलाई तेलुगुमा यति सहजतासित ग्रहण गरिएको छ धेरै जना पाठकहरूले त शरतलाई बंगलाको नभएर तेलुगु भाषाकै साहित्यकार हो भनेर सम्झिन्छन् ।
- बाबा साहेब डॉ. भीमराव अम्बेडकरको चिंतनबाट प्रभावित भएर जब मराठीमा दलित साहित्यको उदय भयो तब त त्यसको प्रभाव तेलुगु, हिंदी, उर्दू, पंजाबी यहाँ सम्म की समकालीन संस्कृत साहित्यमाथि पनि पर्न गयो ।

● भारतीयता अनेक अभिलक्षण हुन सकछ । जस्तै - सर्वात्मवाद - सबको विकास, सबैको उन्नयन, सबैको आनंद नै भारतीय स्वभावको मूल संस्कृति हो । यसरी नै भारतीयतालाई सामासिकतासित जोड्दै डॉ. प्रभाकर श्रोत्रियले भनेका छन् - “भारतको भौगोलिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक चरित्रभिन्न सामासिकता रहेको छ जसको केंद्रमा सहिष्णुता रहेको पाइन्छ ।

4.5 अनुशीलनी

(क) विश्वको परिप्रेक्ष्यमा तुलनात्मक साहित्य लेखन परम्पराको विवेचना गर्नुहोस् ।

(ख) भारतीय सन्दर्भमा तुलनात्मक साहित्यको स्वरूपगत चर्चा गर्नुहोस् ।

(ग) भारत, भारतीयता र राष्ट्रिय साहित्यबारे समीक्षा गर्नुहोस् ।

4.6 अतिरिक्त अध्ययन

१. इंद्रनाथ चौधुरी	तुलनात्मक साहित्य की भूमिका
२. जगदीश यादव समन्वय एवं सादृश्य	भारतीय साहित्य : अवधारणा,
३. सियाराम तिवारी	भारतीय साहित्य की पहचान
४. शिवदान सिंह चौहान	आलोचना के सिद्धांत नई
५. कविता वाचकनवी	कविता की जातीयता
६. इन्द्रविलास अधिकारी परिचय	तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त
७. दीनानाथ शरण तुलनात्मक अध्ययन	नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका
८. Amiya Dev Literature in India	The Idea of Comparative

९. Henry Gifford

Comparative Literature

१०. W.B Federic (ed.)

Comparative Literature

११. K. Ayappa Panikar
literature

Spotlight on comparative

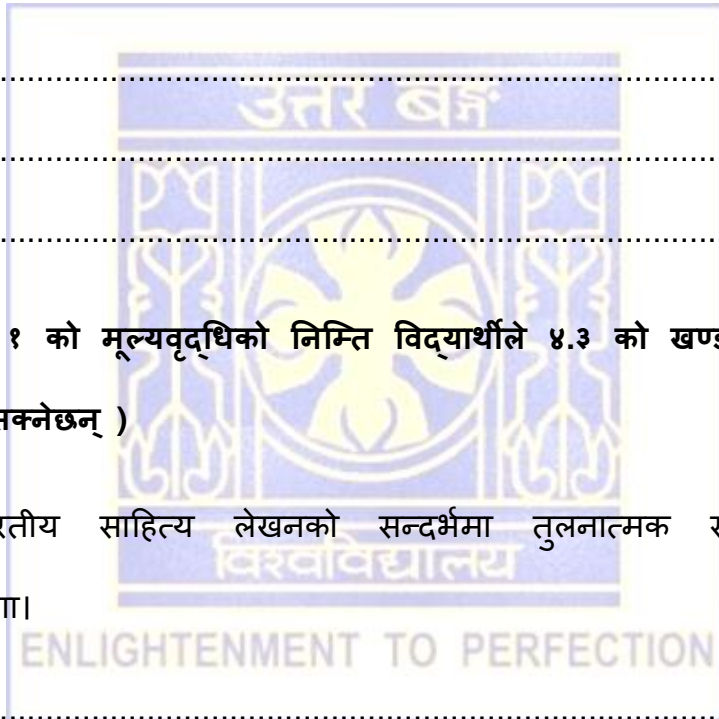
१२. David Damrosch

What is world Literature

4.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेखुहोस् -

१. तुलनात्मक साहित्य लेखनको विश्व व्यापी परम्परा ।

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ४.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. भारतीय साहित्य लेखनको सन्दर्भमा तुलनात्मक साहित्यको अवधारणा।

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ४.३ कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. तुलनात्मक साहित्य, भारत, भारतीयता र राष्ट्रिय साहित्यको स्वरूप ।

.....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निमित्त विद्यार्थीले ४.३ कै खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 5, राष्ट्रिय साहित्य र तुलनात्मक साहित्य ।

5.0 उद्देश्य

5.1 परिचय

5.2 राष्ट्रिय साहित्य र तुलनात्मक साहित्य

5.3 उपसंहार

5.4 सार

5.5 अनुशीलनी

5.6 अतिरिक्त अध्ययन

5.7 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

5.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- भारत, भारतीयताको अवधारणा
- तुलनात्मक भारतेली साहित्यको स्वरूप
- राष्ट्रिय साहित्य

5.1 परिचय

समय परिवेशसँगै साझा समाज, राजनीतिक अवस्था, इतिहासजस्ता तत्वले जनतालाई एकताबद्ध गराउँछ र राष्ट्रियताको जगेर्ना हुने गर्छ । इतिहासदेखि नै स्वतन्त्र अटल र स्वाधीन रहेको राष्ट्रको अक्षुण्णताका लागि देशभक्तमा प्रगाढ विश्वास राख्दै राष्ट्रियताको जगेर्ना गरिनुपर्छ ।

राष्ट्रका लागि त्याग, तपस्या र बलिदानका साथै मातृभूमिप्रति अखण्ड स्नेह ममता एवं देशभक्ति विचारधारालाई अंगीकार गरी देशप्रति समर्पण भई राष्ट्रियताको प्रतीकका रूपमा स्थापित हुनुपर्छ । कुनै पनि व्यक्तिले व्यक्तिस्ँग, एउटा जातिले अर्को जातिस्ँग, समाजले समाजस्ँग, साहित्यले साहित्यस्ँग, धर्मले धर्मस्ँग एवं राष्ट्रले राष्ट्रस्ँग समान मैत्रिक व्यवहार र आचरण उजागर गर्ने भावना राष्ट्रियता हो । मौलिक स्वाभिमान समाप्त हुनु भनेको स्वाधीन राष्ट्रको अस्तित्व समाप्त हुनु हो । तसर्थ जब कुनै राष्ट्र अधीनस्त हुन जान्छ भने अधीनस्त हुन जाने राष्ट्रको स्वतन्त्रता समाप्त हुन पुग्छ । यसैगरी, समग्र जनताका धर्म, संस्कृति, परम्परा, सभ्यता, भाषा, भेषभूषाजस्ता समाजका अमूल्य आभूषण हुन् । यस्ता राष्ट्रिय महत्वको विषयलाई संरक्षण गर्ने काम पनि राष्ट्रियता हो । राष्ट्रिय जनभावनाको तरंगित पुञ्जबाट राष्ट्रियताको जगेर्ना हुन्छ । समग्र जनताले एक आपसमा राष्ट्रिय एकत्व, अपनत्व, महत्व तथा स्वाभिमानलाई स्थापित गर्नुपर्छ । राष्ट्रियताको बलियो आधार राष्ट्रवादी तत्व हुन् । राष्ट्रिय परिवेशमा निहित मुद्दालाई केन्द्रबिन्दु बनाएर सबै पक्षलाई समान आधारमा सन्तुलित बनाई समग्र राष्ट्रिय स्वार्थका लागि प्रयोग गर्ने चिन्तन राष्ट्रवादी विचारधारा हो । राष्ट्रभित्र सिर्जना हुन सक्ने द्वन्द्व, तिरस्कार, बेमेल, निषेध, विभेद, हिंसा, अन्याय, घातलगायत कार्य राष्ट्रियता र राष्ट्रवादका परम् शत्रु हुन् । अतः समग्र राष्ट्रको अग्रगामी चिन्तन र प्रगतिशील वैज्ञानिक विचारधाराद्वारा राष्ट्रियताको पक्षमा रहेका समग्र आस्था, विचार र भावनालाई एकीकृत गर्न सक्नु अग्रगामी राष्ट्रवाद हो । कुनै पनि सत्ता, पद, लालसा र सम्मानमा लिप्त नभई राष्ट्र र जनताका लागि आफ्नो बलिदान गर्नसक्ने निष्ठावान् र आस्थावान् व्यक्ति मात्र सच्चा राष्ट्रवादी हुन सक्छ । माटो

र स्वाभिमानको अन्तरसम्बन्ध दर्शाउने तत्त्व माटो (भूगोल) तथा सिमाना रक्षाको पक्षमा स्वाभिमानी पक्षपाती संस्कार बोक्ने विचार राष्ट्रवाद हो । राष्ट्रका लागि त्याग, तपस्या, समर्पण र बलिदान दिने प्रण राष्ट्रवादी संकल्प हो । बहुआयामिक, बहुल सामाजिक क्षेत्रका विविधतालाई एकताबद्ध गर्ने आदर्श संस्कार नै सामाजिक राष्ट्रवाद हो । यसैगरी, जाति, धर्म र संस्कारको साझा सम्बन्ध र आचरणको परिपालना गर्ने/गराउने कार्य राष्ट्रवादको सूत्रधार हुन् । अस्मिता जगेर्ना हुन्छ । राष्ट्रिय अस्मिता र अखण्डताको संरक्षण गर्नु समग्र राष्ट्रवादी जनताको प्रमुख कर्तव्य हुनुपर्छ । राष्ट्र, राष्ट्रिय एकता र राष्ट्रियताको मजबुत खम्बाले देशको सार्वभौमता र स्वाधीनताको रक्षा हुन सक्छ । सामूहिक अस्तित्व, पहिचान र सद्भावबाट मात्र राष्ट्रियताको भावना संरक्षित हुन सक्छ । जनतामा राष्ट्रिय सचेतना र देशभक्तिको विकास हुनुपर्छ । राष्ट्रप्रतिको एकात्मक भावना राष्ट्रियता हो । राष्ट्रियताको बलियो आधार राष्ट्रवादी तत्त्व हुन् । राष्ट्रप्रतिको निःस्वार्थ त्याग र बलिदान नै सच्चा राष्ट्रवादी हो । जसले राष्ट्रिय स्वार्थ र हितको पक्षमा आफ्नो स्वाभिमानलाई स्थापित गरेको हुन्छ । जब राष्ट्रमा विखण्डता, अराजकता, दण्डहिन्ता, मतभेद उत्पन्न भई देशको अस्तित्वसमेत समाप्त हुन सक्ने अवस्था आउँछ, त्यसबेला राष्ट्रलाई राष्ट्रवादी र देशभक्ति भावनाको आवश्यकता पर्छ । त्यसबेला राष्ट्रवादको भावनाले मात्र राष्ट्रको अस्तित्वको रक्षा गर्न सक्छ । राष्ट्रिय समाजभित्रको सहिष्णुता, सद्भाव, सदाचार, प्रेम, अहिंसा, शान्ति नै राष्ट्रियताको केन्द्र बिन्दु हो । एकीकृत समाज भनेको राष्ट्रको समुच्च महान् आफ्नो भिन्न र स्वतन्त्र मौलिक अस्तित्व रहेको समाज 'नेसनल सोसाइटी' राष्ट्रिय समाज हो । अतः विविधतामा रहेको समग्र समाजलाई समायोजन गरी

एकता सूत्रमा आबद्ध एकीकृत समाज निर्माण गर्न राष्ट्रियताभन्दा अर्को मूल्य र मान्यता छैन । सामाजिक पक्षमा समाजको बहुपरिचयात्मक क्षेत्रभित्र महत्वपूर्ण सामाजिक परिवारको फराकिलो गोलबन्दीमा तथा समाजले जन्माएका साहित्यभित्र पनि यदि सहिष्णुता, सद्भाव, मानवता र बहुलवादमा आधारित स्वतन्त्र समाजको आदर्शले अभिप्रेरित सामाजिक राष्ट्रवाद शिक्षालाई नै मूल रूपमा चित्रण गरेको हुन्छ । त्यसैले आजको वैश्विक समाजको सन्दर्भमा साहित्यको लेखा जोखा पनि सङ्किर्ण नभएर विविध भाषाहरूमाझ विश्व व्यापी नै भएर गएको बुझिन्छ ।

5.2 राष्ट्रिय साहित्य र तुलनात्मक साहित्य

५.३.(क) राष्ट्रीय साहित्य - मानिसहरूमात्रका भावनाहरू, राग-विराग तथा संवेदनशीलतासित सम्बन्धित समानताको आधारमा यो मानिन्छ कि मनुष्य जातिको एउटा समासिक संस्कृति हुन्छ । यो समासिक संस्कृतिको निर्माण गर्नलाई अलग-अलग देशकालमा मनुष्य जातिको समूहहरूले जुन भिन्न-भिन्न प्रयास गरे, साधनाहरू गरे, त्यसैको समासिक रूप नै 'विश्व संस्कृति' हो अनि यही ती मानव समूहहरूका आफ्ना साहित्यहरूका माध्यम व्यक्त भएको हुन्छ । स्मरणीय कुरो के हो भने भिन्न भिन्न देशकाल तथा जाति-समूहसित संबन्धित हुँदा हुँदै पनि आफ्नो मूल संवेदनाभित्र यी सबै साहित्य परस्पर अविरोधी नै हुन्छ किनभने यो संबन्धित जातिहरूका, मनुष्यहरूका सांस्कृतिक प्रचेष्टा निहित हुन्छ । यसरी नै कुना पनि राष्ट्रका अलग अलग भाषा-भाषी समुदायहरूद्वारा आफ्नो संस्कृतिको उत्थान तथा त्यसको अभिव्यक्तीकरणको क्रममा रचना गरिएका भिन्न भिन्न भाषाहरूका साहित्यका समासिक रूप उक्त देशको 'राष्ट्रीय साहित्य' हुन्छ ।

हामी यो पनि भन्न सक्छौं राष्ट्रिय साहित्य भिन्न भिन्न भाषाहरूमा रचिए पनि उक्त राष्ट्रको सामासिक परिचयलाई नै त्यसले व्यक्त गर्दछ एवम् विश्व साहित्य अलग अलग राष्ट्रहरूका साहित्यिक अभिव्यक्तिभिन्न निहित समग्र मानव चेतनाका सम्पुंजन हुन्छ । यसरी नै राष्ट्रियता अनि वैश्विकता यहाँ परस्पर पूरक भावले जोडिएका पाइन्छ भने एका-अर्कामा अविरोधी हुन्छ । अतः विश्व साहित्यले, साहित्यको क्षेत्रमा अंतरराष्ट्रीय लोकतंत्रलाई संभव गरेर देखाउने कार्य गर्न सक्षम हुन्छ, जहाँ विभिन्न राष्ट्रिय अस्मिताहरू विश्व नागरिककै सरह एका अर्कामाझ अस्तित्व लिएर स्थापित भएका हुन्छ । यहाँ प्रो. रवीन्द्रनाथ श्रीवास्तवका कथन सन्दर्भित देखिन्छ कि “भारत एक बहुभाषी देश हो, यहाँ न केवल 1652 मातृभाषाहरू छन् अपितु अनेक समुन्नत साहित्यिक भाषाहरू पनि छन्, तर जुन प्रकार अनेक वर्षहरूका आपसी संपर्क तथा सामाजिक द्विभाषिकताको कारण भारतीय भाषाहरू आफ्नो स्वरूपगत संरचनामा भिन्न हुँदै भएपनि आर्थी संरचनाभिन्न समरूप हुन्छ, त्यसरी नै यो पनि भन्न सकिन्छ कि आफ्नो जातीय इतिहास, सामाजिक चेतना, सांस्कृतिक मूल्य एवं साहित्यिक संरचनाका संदर्भमा भारतीय साहित्य एउटै हो । यद्यपि त्यो विभिन्न भाषाहरूका अभिव्यक्तिमाध्यमद्वारा व्यक्त भएको किन न होस् ।” यदि यो संकल्पनालाई अगाडि विस्तार गरिन्छ अनि भाषा भेदको सीमालाई भत्काएर मनुष्य जातिकको इतिहास तथा विकासलाई हेर्ने प्रचेष्टा गरिए भने मात्रै विश्व साहित्यका वास्तविक अवधारणा अघि आउँछ । वास्तवमा प्रत्येक भाषा साहित्यका विषय वस्तु एवम् रूप अभिव्यक्ति तथा त्यसको मूल्य चेतना अनि विधा निरूपण आदिको इतिहासका राष्ट्रिय अनि अंतरराष्ट्रीय संदर्भ पनि हुन सक्छ जो त्यसलाई क्रमशः राष्ट्रिय साहित्य और विश्व साहित्य के रूपमा प्रतिष्ठित गराउँदछ ।

वस्तुतः राष्ट्रीय साहित्यद्वारा नै तुलनात्मक साहित्यका आधार तैयार हुन्छ । यसलाई यसरी पनि भन्न सकिन्छ कि तुलनात्मक अध्ययनको माध्यम नै राष्ट्रीय साहित्य अनि त्यसमा निहित राष्ट्रीय तत्वहरूलाई चिन्न सकिन्छ । यसप्रकार आर. ए. साइसीले तुलनात्मक साहित्यलाई 'विभिन्न राष्ट्रीय साहित्यहरूका एका अर्कासित आश्रितले बनिएको तुलनात्मक संबंधका अध्ययन' हो भनेका पाइन्छ । यसरी नै गोयतेले विश्व साहित्यको संदर्भमा आफ्नो साहित्यिक परंपराहरू बाहेक दोस्रो परंपराहरूका बोधलाई अनिवार्य माना छन् । यसो गर्दा विभिन्न राष्ट्रहरूले एका अर्कालाई चिन्न तथा बुझ्न सक्छन् तथा यदी एका अर्कामाझ स्नेह भाव नरहे पनि कम-से-कम एका अर्कालाई झेल्नु पर्ने शिक्षा पाउन सक्छ । वास्तवमा आपसी पहचान आदान -प्रदानद्वारा नै राष्ट्रीय साहित्यले आफ्नो विलक्षणतालाई यथावत बनाएर राख्न सक्छन् भन्न सकिन्छ । कुनै साहित्यिक कृतिलाई दोस्रो भाषा भाषीहरूद्वारा कुन प्रकारले गरिन्छ या कुनै एउटा साहित्यले अर्को साहित्यमाथि कुन प्रकारले प्रभाव पार्दछ । उदाहरणको निम्ति हामी बंगला अनि तेलुगु भाषामाझ रहेको संबंधलाई लिएर चर्चा गर्न सक्छौ । बंगलाको कथा साहित्यलाई तेलुगुमा यति सहजतासित ग्रहण गरिएको छ धेरै जना पाठकहरूले त शरतलाई बंगलाको नभएर तेलुगु भाषाकै साहित्यकार हो भनेर सम्झिन्छन् । रवीन्द्रनाथ ठाकुरको साहित्यले जसरी विभिन्न भारतीय भाषाहरूका साहित्यमा जुन प्रभाव पारेका छन् त्यो पनि भारतको राष्ट्रीय साहित्यो एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसरी नै बाबा साहेब डॉ. भीमराव अम्बेडकरको चिंतनबाट प्रभावित भएर जब मराठीमा दलित साहित्यको उदय भयो तब त त्यसको प्रभाव तेलुगु, हिंदी, उर्दू, पंजाबी यहाँ सम्म की समकालीन संस्कृत साहित्यमाथि पनि पर्न गयो । यो भारतीय साहित्यको

समस्वरता का द्योतक हो । यतिमात्र होइन अलग अलग प्रांतका प्रबुद्ध महिलाहरूले अलग अलग भाषाहरूमा यद्धपि स्वयंलाई अलग अलग प्रकारले अभिव्यक्त गरेका हुन् तर नारी विमर्श आज कुनै एउटा भाषाको साहित्यिक प्रवृत्ति नभएर भारतीय साहित्यको समेकित प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ । ओल्गा अनि घंटसाला निर्मला यद्धपि तेलुगु भाषाकै कवयित्रियाँ हुन्, अनामिका अनि कात्यायिनी हिंदीका, निर्मला पुतुल संतालीका, दर्शन कौर अनि तरन्नुम रियाज़ पंजाबीका हुन् - यी सबैद्वारा गरिएका नारी यातनाका चित्रणहरू एकै झैं पाइन्छन् अतः भारतीय नारीका यातनाका द्योतक हुन्छ । यो समासिकता नै यी सबै नारी विमर्शलाई भारतीय साहित्यको अङ्ग बनिएको पाइन्छ । एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मका प्रभाव विषयक कुरोहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरेका बुझिन्छ । पछि अंग्रेजी साहित्यको प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि आदिको वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ । 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ । पहिलोको उदाहरण संस्कृत

साहित्यका चार ठूला साहित्यकारहरूलाई तुलना गरेको पाइन्छ- उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सान्ति त्रयोगुणा॥ आदि । यहाँ 'उपमा राम्रो दिनेमा कालिदास, अर्थमा भारवि र भिव्यक्तिमा नैषध तर यी तीनै गुणहरूमा माघले उछिन्छन्' भनी तुलना गरिएको छ। अहिले आएर एक परम्पराका साहित्यकारलाई अर्को साहित्यिक परम्पराको साहित्यकारहरूसँग तुलना गर्नु सामान्य प्रक्रिया भएको छ। नेपालका साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि। यसै पनि कम्प्यारेटिभ लिटरेचर: हिस्टोरिकल नामक पुस्तकमा "कुनै प्रकारको उच्च ज्ञानको प्राप्ति तुलनाद्वारा हुँदछ अनि त्यो तुलनामै टिक्दछ" - (A higher knowledge is gained by comparison and rests on comparison.) भन्ने विचार पाश्चात्य विद्वान म्यक्स मुलरले व्यक्त गरेका कुराले यस कुरालाई पुष्टि दिएको बुझिन्छ । विश्व साहित्यमा तुलनात्मक साहित्यको सुरुवातको बारेमा खोजनुपर्दा जिराल्ड गिलेस्पीको निबन्ध 'ओरिजिन्स अफ रोमान्स लिरीक्स: ए रिभ्यु अफ रिसर्च' अनुसार पश्चिम युरोपेली गीति साहित्यको विकासमा घुमन्ते भाटहरू (Troubadours) को मध्यकालीन युग (सन् 800-1450) को सुरुदेखि नै योगदान रहयो। यस सम्बन्धमा रोमान्सवादी खोजकर्ताहरूले त्यहाँको गीतात्मक साहित्यको उत्पत्तिबारे दुई सिद्धान्तहरू प्रस्तुत गरेका पाइन्छन्- अरेबिक तथा ल्याटिनी। पहिलो सिद्धान्तले यो विधाको विकासमा अरब

गीतिपरम्पराको योगदान महत्वपूर्ण थियो, किनभने अरबहरूले आठौँ शताब्दीमा फ्रान्सको दक्षिणी भागमा पर्ने आईबेरियामाथि आक्रमण गरे र नवौँ शताब्दीसम्म त्यहाँ शासन गरी उनीहरूले यसको स्थायी रूपले प्रभाव छोडेका हुँदा त्यहाँको गीतको विकासको धार अरबी थियो। ल्याटिनी सिद्धान्तअनुसार गीतिपरम्परा ग्रीकबाट ल्याटिनमा सरेको र जनसाधारणले बोल्ने (Vulgar) रोमान्स भाषाहरू (इटालेली, स्पेनिश, फ्रान्सेली र रोमानियाली) नै त्यहाँको गीतिविधाका स्रोत थिए। यस विषयमा खोजकर्ताहरू ग्यास्टन प्यारिस (सन् 1890), बहुभाषाविद् विलियम केर (सन् 1904), अल्फ्रेड जेनरोय तथा पिटर ड्रङ्क (सन् 1965-66) ले भने समन्वयात्मक विकसित भएको थियो। पहिले गीतहरूका मूल विषयहरू आध्यात्मिक र रहस्यवादी प्रेम थिए। भाटहरू नै पछि विशिष्ट 'दरबारी गायकहरू' बनेपछि उनीहरूको गीति-विषय सांसारिक प्रेम बन्यो। त्रिस्चियन चर्च-गायकहरूले यस्ता गीतहरूलाई व्यभिचारलाई बढाउने भनी हेय दृष्टिले हेरे। जे होस्, भाटपरम्परा युरोपको मध्ययुगीन गीतिविधाको प्रबल स्रोत थियो र भनिन्छ कि यसैबाट प्रेम गरेको वस्तु अथवा व्यक्तिलाई सौन्दर्योपासना (Beautification) तथा देवत्वरोपण (Deitification) जस्ता अभ्यास सुरु भएका थिए। धेरै अङ्ग्रेजी दरबारी कविताहरू द्विभाषी ग्रन्थकारहरूले फ्रान्सेली तथा फ्रोभेङ्कल (Romance) भाषाका रचनाहरूका पुनर्लेखनहरू थिए। यही परम्पराबाट दाँते र पेट्रार्कका साथै पछिला मध्ययुगीन ल्याटिनका साहित्यकारहरू प्रभावित भएका थिए। यस प्रकार पश्चिमी साहित्यको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै बहुसाहित्यिक तथा तुलनात्मक दृष्टिकोण सुरु भएको कुरो बुझ्न पाइन्छ। विश्वसाहित्यको परिप्रेक्ष्यमा युरोपेली इतिहासको विकासक्रममा पुनर्जागरण युग (सन् 1400-1516) ले

विशेष महत्त्व राख्दछ। मध्ययुगीन अन्धकारमय समयको समाप्तिपछि मानिसहरूमा प्राचीनता (Vertical) का साथै क्षैतिज (Horizontal) सम्बन्धी ज्ञानको विस्तार भयो - इन्डो-युरोपेली प्रागैतिहासिका युगमा पर्सियनहरू र आर्यहरू एउटै जनता थिए र पर्सियाबाट पूर्व र पश्चिम फैलिएका थिए भन्ने प्रमाण वेदमा 'घाउस पितर' (Father Heaven), ग्रीकमा जेउस प्याटर (Zeus Pater) तथा ल्याटिनमा जुपिटर (Jupiter) जस्ता शब्दहरूको उत्पत्तिबाट यस कुराहरूको पुष्टि हुन्छ। यी तीन परम्परामा 'आकाश / स्वर्ग पिता र पृथ्वी माता' भन्ने वाक्यांश 'आदिम माता-पिता' का प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसबाट त्यस युगमा बस्नेहरू एउटै वंशका थिए र समय बित्दै जाँदा भौगोलिक दूरीका कारण फरक देखिएका थिए भन्ने कुरा तुलनात्मक पौराणिकी (Comparative Mythology) तथा तुलनात्मक भाषाशास्त्र (Comparative Philology) का अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यस किसिमको ज्ञानको साथै युरोपेली परिस्थितिमा ग्रीक-रोमन-यहुदी-इसाई संस्कृतिहरूका तनावपूर्ण अवस्थामा यिनमा पाइने धार्मिक तथा दार्शनिक ग्रन्थहरूका आधारमा साहित्यिक कृतिहरूका तुलनात्मक अध्ययनहरू फ्रान्सिस मोरेस तथा फिलिप सिडनी (सन् 1554-86)ले गरेर यी विभिन्न समुदायहरूमा समझदारी बढाउन मदत गरेका थिए। भारतीय विद्वान् रवीन्द्रकुमार दास गुप्ताका अनुसार (सन् 1984) यिनका कृतिहरूले एलिजाबेथन युगमा पनि तुलनात्मक अध्ययनमा विद्वान्हरूको ध्यान गएको थियो भन्ने देखाउँदछ। मोरेसको कृतिको तुलनात्मक खण्ड ग्रेगरी स्मिथको एजाबेथियन त्रिटिकल एसेज (सन् 1904) अन्तर्गत 'द कम्पेरेटिभ डिस्कोर्स अफ आवर इङ्लिस पोएट्स विद द ग्रीक, ल्याटिन एन्ड इटालियन पोएट्स' शीर्षकमा पुनः मुद्रित पाइन्छ। हुन त मोरेको निबन्धले त्यति महत्त्व नराख्ला, तर

आजभन्दा चार शताब्दीअगाडि पनि यस विषयमा खोज भएको थियो भन्ने कुराको महत्त्व यसले अवश्य दिन्छ। सर फिलिप सिडनीको एन अपोलजी फर पोएस (सन् 1595) मा 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' का काव्यगुणहरूको चर्चा गरिएको छ। सिडनी प्रोटेस्टेन्ट धर्मको अनुयायी थिए र युरोपका यो धर्म मान्ने राष्ट्रहरूलाई एकसूत्रमा बाँधी क्याथोलिकहरूका धर्मगुरु पोपका विरुद्ध शक्ति परिचालन गर्न चाहन्थे। हिब्रू भाषामा लेखिएका 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' तथा 'न्यु टेस्टामेन्ट' मध्ये पुरानो धार्मिक ग्रन्थप्रति सिडनीले चाख लिई लेखेको समीत्रालाई ऐतिहासिक दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ। मूलतः नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा राष्ट्रिय साहित्यको कुरा गर्दा वीरकालीन साहित्यसम्म पुग्नु पर्ने हुन्छ जतिबेला वीरताको स्तुति गाउनुलाई साहित्यको उद्देश्य मानिथ्यो, त्यसै समयका कवि सुवानन्द दासले वीरगाथायुक्त कविता लेखे । पछिल्लो समयको राज्यले पनि भक्ति थापा, बलभद्र कुँवर र अमरसिंहको वीरता गाउनुलाई राष्ट्रियता बलियो भएको मान्दै आयो । शासकको वीरता गाउनु नै राष्ट्रियता भएपछि साहित्य शासकको वीरुदावलीमा परिणत भयो । पृथ्वीनारायण शाहदेखि पंचायतकाल र अहिले गणतन्त्रकालमा समेत त्यही किसिमको राष्ट्रिय भावना समेटिएका साहित्य भेटिन्छन् । के हो यो राष्ट्रियता, जुन राजनीति र साहित्यमा विशेष चर्चा गरिन्छ ? किन मानिस राष्ट्रियताको सवालमा आफ्नो ज्यान दिन र कसैको ज्यान लिन तयार हुन्छ ? अनि कसरी लेख्नुपर्छ त आजको साहित्यमा राष्ट्रियता ? यी प्रश्नको जवाफ नखोजी हामी राष्ट्रियतासम्बन्धी प्रष्ट विचार राख्न सक्दैनौं । अथवा, कुनै अर्को राष्ट्रलाई गाली गर्नुलाई नै हामी राष्ट्रियता भन्न सक्छौं ।

पहिले हुने गरेको राष्ट्रियताको परिभाषा र अहिलेको राष्ट्रियताको विश्लेषणमा आकाश जमिन फरक परिसकेको पाइन्छ । संसारभर राष्ट्रियताको परिभाषा फेरिए पनि नेपाली राजनीतिज्ञ र साहित्यकारले यसको चाल पाएका छैनन् । राष्ट्रियता भनेको सामूहिक स्वत्वसँग जोडिएको अहम् हो । बेनेडिक एन्डरसन यसलाई काल्पनिक समुदाय भन्छन् । राष्ट्रियता मानिसको दिमागमा सीमाबद्ध, सार्वभौम र आत्मीय समुदायको रूपमा सिर्जना हुन्छ ।

कुनै समय यस्तो थियो, जति बेला इतिहासमा राज्य थिएन । अपनत्वको अनुभूति र सामूहिक सुरक्षाको माग बढ्दै गएपछि राज्यको निर्माण हुन पुग्यो । अर्थात् राष्ट्रिय भावना बढ्दै गएपछि राज्यको उत्पत्ति भयो । राज्यभित्र हुने एकता र आफ्नोपनको भावनालाई राष्ट्रिय भावना भन्न थालियो । राष्ट्रियताभित्र आफ्नो र बाँकी सबै पराईको भावना विद्यमान हुन्छ, जसअन्तर्गत संसारको इतिहासमा ठूला-ठूला युद्ध लडिएका छन् । पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्ध पनि राष्ट्रियताकै लागि लडिएका थिए । त्यतिबेला अहिले जस्तो राज्यको कुनै निश्चित सिमाना थिएनन् र ती परिवर्तन भइरहन्थे । नेपालकै उदाहरण लिने हो भने पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरण गर्नु अगाडि र पछाडि नेपालको सिमाना विभिन्न कालखण्डमा परिवर्तन भएका छन् । ब्रिटिस-इन्डियासँगको युद्धपछि नेपालको नक्शा थप परिवर्तित भयो । वर्तमान विश्व सन्दर्भमा हेर्दा सन् १९९० पछि सोभियत रुस र अफ्रिकामा इथोपिया टुक्रिएपछि नयाँ राष्ट्र निर्माण भएका छन् । दोस्रो विश्व युद्धको अन्त्यपछि संयुक्त राष्ट्र सङ्घ गठन भयो जसले राष्ट्र भन्नाले निश्चित भौगोलिक परिधिभित्रको क्षेत्र भन्ने परिभाषा तय गर्यो । राज्यले मानिसमा रहेको राष्ट्रिय भावनालाई आफ्नो शक्ति आर्जनको माध्यम बनाउँदै आएको छ । नेपाल जस्तो विविध राष्ट्रियता

भएको राज्यमा एक भाषा र एक भेष भन्दै महेन्द्रले विविधतालाई एकतामा समेट्ने प्रयत्न गरे त्यसले नेपाली राष्ट्रियता मजबुत होइन, कमजोर तुल्यायो । यस्तो किसिमको हर्कतले राज्य भन्नु नै राष्ट्रियता हो भन्ने गलत धारणा नेपाली समाजमा रोपिदियो । एउटै राज्यभित्र पनि विभिन्न समुदाय र जातजाति हुन्छन्, जसको भिन्नै राष्ट्रिय भावना र समुदाय हुन्छ । ती सबैको सम्मान हुनु नै आन्तरिक राष्ट्रियता बलियो बन्नु हो । नेपालमा बाहिरी देशलाई गाली गर्नुमात्र राष्ट्रियता भनिन्छ, जुन नितान्त गलत छ । पृथ्वीनारायण शाहले समेत उपत्यका विजय पश्चात यहाँको संस्कृतिलाई आत्मसाथ गर्दै इन्द्रजात्रा मनाएका थिए । एउटै राज्यभित्र विभिन्न राष्ट्रियता हुन्छ भन्ने नबुझेपछि पहिचानको मुद्दाविरुद्ध आवाज उठ्नु स्वभाविक हो । यो पंचायतले रोपेको बीज हो। बुझ्नु पर्ने कुरा के छ भने नेपाली राष्ट्रियता नेपाली स्वयम्ले निर्माण गरेका होइनन् । नेपालको नामाकरण समेत बाहिरियाले गरिदिएका हुन् । यसबारेमा रिचार्ड बरघाटले सन् १९८४ मा प्रकाशित आफ्नो लेख 'नेपालमा राज्यको अवधारणाको निर्माण' मा उल्लेख गरेका छन् । पृथ्वीनारायण शाहले गोर्खा राज्यलाई भौगोलिक विस्तार गरेका थिए भने त्यतिबेला नेवार बस्ती भएको उपत्यकालाई मात्र नेपाल भनिन्थ्यो । नेवारहरूले बोल्ने भाषालाई नेपाल भाषा भनिन्थ्यो । गोर्खालीले बोल्ने भाषालाई खस भाषा नै भनिन्थ्यो । सन् १८८७ मा दार्जिलिङमा बस्ने अंग्रेज रिभरेन्ड टर्नबुलले पहिलो पटक खसभाषालाई नेपाली भाषा र गोर्खा राज्यको सट्टा नेपाल भन्ने शब्द प्रयोग गरेका थिए । त्यसै कुरालाई भारतमा रहेका ब्रिटिश शासकले मान्यता दिँदै यहाँको राजालाई नेपालका राजा भन्न थाले । सन् १८३० भन्दा अगाडि नेपालका शासक आफूलाई गोर्खाको राजा भनेर चिनाउँथे । यो कुरालाई लिएर चन्द्र शमशेरले आपत्ति पनि जनाएका

थिए । पछि यही नाम दोस्रो विश्वयुद्ध पछि कायम भयो । सुगौली सन्धीपछि नेपालको नक्शा समेत ब्रिटिशहरूले नै बनाइदिएका हुन् । राष्ट्रियताको मुख्य पक्ष भन्नु एकताको भावना हो जसमा मानिसहरू राष्ट्रको लागि मर्न र मार्न तयार हुन्छन् । नेपाली जहाँ रहन् ती आफन्त जस्तो लाग्नु नै राष्ट्रियता हो । यो राष्ट्रिय भावनाको चर्चा पश्चिमा मुलुकमा अठारौँ शताब्दीमा हुन थालेको हो, जति बेला राज्यले प्रयोग गरेको धर्मको हतियार प्रभावहीन बन्दै गएको थियो र पुँजीवादी प्रभाव बढ्दै थियो । अर्नेष्ट गेल्लर धर्मले उठाउने गरेको मुक्ति, मृत्यु र आस्था लगायतका कुरा त्यसै समय राष्ट्रियतासँग घुलमिल भएको मान्दछन् । जसरी धर्मले आस्था र भातृत्वको कुरा गर्छ त्यसैगरी राष्ट्रियताले समुदायको मुक्तिको प्रश्न उठाउँछ । धर्मले जस्तै राष्ट्रियताले आफ्नोलाई पवित्र र अन्य कुरालाई अपवित्र मानेर तिरस्कार गर्दछ । उदाहरणका लागि म फ्रेन्च जन्मिएँ र फ्रेन्च अमर छन् भन्नुमा कतै न कतै धार्मिक विश्वासको प्रभाव देखिन्छ । अठारौँ शताब्दी र त्यस समयपछि पनि राष्ट्रियताको रक्षा भन्दै ठूला ठूला युद्ध भएका छन् जसमा राज्यले सम्पूर्ण देशवासीलाई युद्धमा सामेल गर्न सफल भए । राज्यले धर्म जस्तै राष्ट्रियतामा अन्धविश्वास गर्न सिकायो, जसबाट आफ्नो शक्ति कायम राख्न मद्दत पुगोस् ।

राष्ट्रियताको सवालमा अन्य दृष्टिकोणभन्दा मार्क्सवादी दृष्टिकोण भिन्न र वस्तुवादी रहेको छ । समाजवादीहरू अन्तर्राष्ट्रिय हुन्छन्, जसले राष्ट्रियतालाई भन्दा वर्ग सङ्घर्षलाई महत्व दिन्छन् । तर मार्क्सवादले एउटा राष्ट्रले अर्को राष्ट्रमाथि गरिने अन्यायपूर्ण मिचाइलाई अस्वीकार गर्दछ र राष्ट्रिय मुक्तिलाई वर्गीय मुक्तिसँग जोड्दछ । लेनिनका अनुसार पुँजीवादले राष्ट्रको आत्मनिर्णयको अधिकारमाथि प्रहार गर्दछ । त्यसैले

समाजवादी आन्दोलन हुनुपूर्व राष्ट्रिय मुक्ति हुनु अनिवार्य हुन्छ । राष्ट्रिय संस्कृतिको कुरा गर्दा लेनिन बुर्जुआले दमनको लागि लादने गरेको राष्ट्रियताको भावनाविरुद्ध मजदुरहरू एक हुनुपर्ने धारणा अगाडि सार्दछन् । अर्कोतर्फ भूमण्डलीकरणको वर्तमान समयमा राज्य वा राष्ट्रको भूमिका कमजोर हुँदै आएको छ, जसअन्तर्गत साना राष्ट्रले आफ्नो निर्णय शक्ति गुमाउँदै गएका छन् । ती बढीमा ठूला राष्ट्रका उपभोक्ता भएका छन् । राष्ट्रियताको प्रसङ्ग उठाउँदा विश्व व्यवस्थाको स्वरूप बेवास्ता गर्न सकिँदैन । हालै नेपालमाथि भारतले गरेको नाकाबन्दीलाई नेपाली राष्ट्रियतामाथिको प्रहारको रूपमा व्याख्या गर्ने हो भने विश्व व्यवस्थामा नेपालको कमजोर भूमिकालाई समेत नजरअन्दाज गर्न सकिँदैन । नेपाल विश्व व्यवस्थामा बलियो अवस्थामा हुन्थ्यो भने भारतले नाकाबन्दी गर्न सक्ने थिएन । अहिले जति नै ठूलो स्वरमा राष्ट्रियताको कुरा गरे पनि आन्तरिक रूपमा हामी सबै एकजुट नहुने हो भने राष्ट्रियता बलियो बन्दैन । राष्ट्रियता बलियो नभई देशको भविष्य निर्माण हुँदैन । भारतीय साहित्यको परिचयको आधार हुन्छ - भारतीयता । यो प्रश्न उठ्छ कि भारतीयताको अभिप्राय के हो? वस्तुतः वर्तमानको संदर्भमा यो शब्द गहन सांस्कृतिक अर्थको द्योतक हो । भन्नु नपर्ने हो कि “संस्कृति हाम्रो लागि दार्शनिक, आध्यात्मिक, नैतिक, कलात्मक अनि प्रवृत्तिगत संसारको आवाज हो । त्यो मूलतः मनुष्यसित, प्रकृतिसित, धर्मसित, मूल्यसित, आत्मासित, समाजसित, विश्वसित हाम्रो संबंधसित सम्बन्धित प्रकृतिलाई सूचित गर्दछ ।” (प्रभाकर श्रोत्रिय) । यसैबाट हाम्रो सांस्कृतिक चिन्हारीको निर्माण हुन्छ जसले गर्दा हामी विश्वका अन्य देशहरूका तुलनामा आफैलाई विशिष्ट मान्दै भारतीयताको नामले अभिव्यक्त गर्दछौं।

भारतीयता अनेक अभिलक्षण हुन सकछ । जस्तै - सर्वात्मवाद - सबको विकास, सबैको उन्नयन, सबैको आनंद नै भारतीय स्वभावको मूल संस्कृति हो । यसरी नै भारतीयतालाई सामासिकतासित जोड्दै डॉ. प्रभाकर श्रोत्रियले भनेका छन् - “भारतको भौगोलिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक चरित्रभिन्न सामासिकता रहेको छ जसको केंद्रमा सहिष्णुता रहेको पाइन्छ । जसलाई नरेश मेहता ‘वैष्णवता’ भन्दछन् । वैष्णवताको मूल करुणा हो । गांधीको प्रार्थनामा पनि थियो - ‘वैष्णव जन तो तेने कहिये, जे पीर पराई जाने रे ।’ भारतको संस्कृतिको निर्माणको नीतिहरू उपदेशहरू या धर्म ग्रंथहरूबाट नभएर काव्य ग्रंथहरूबाट भएको बुझिन्छ । ‘रामायण’, ‘महाभारत’ हरू त सांस्कृतिक अवबोधनका काव्यहरू हुन् नै। वेद पनि एउटा अर्थमा महान काव्य हो ।” भारतीय साहित्य भन्दा मुख्यतः तीनवटा अर्थ बुझनुपर्ने हुन्छ - (क) संस्कृत साहित्य जसको विशाल परंपरा रही आएको छ अनि जो आधुनिक भारतीय साहित्यलाई प्रभावित तुल्याउँदछ । भारतीयहरूद्वारा अंग्रेजीमा लेखिएको साहित्य । गोकक - ले भारतीयहरूको चर्चा गर्दै भारतीयहरूद्वारा अंग्रेजीमा लेखिएका साहित्यका नै उदाहरण दिएका पाइन्छ । (ख) विभिन्न भारतीय भाषाहरू हिंदी, तमिल, तेलुगु, बंगला, मणिपुरी आदिमा लेखिएका साहित्य जसमा विषय अनि भावगत एकसूत्रता रहेका देखिन्छ । (ग) यद्धपि भारत को 22 भाषाहरूमा अभिव्यक्तिहरू अलग-अलग नै भएपनि यसको मूलभूत एकरूपता भने देखिन्छ । वर्तमान संदर्भमा हामी भारतीय साहित्यको अर्थलाई यसरी नै बुझिन्छ । यसरी नै प्रो. इंद्रनाथ चौधुरीले यो मूलभूत एकरूपताका कारणहरू यसप्रकार बताएका छन् - 1. एउटै स्रोतबाट प्रेरणा प्राप्त गर्नु । यी मूल स्रोतहरूमा - संस्कृत साहित्य, महाकाव्य, पुराण, जातक, लोकसाहित्य, दर्शन, दार्शनिकसाहित्य, कला एवम् सङ्गीत आदि, 2. प्राय एकै प्रकारका अनुभूतिहरूबाट प्रेरित भई

साहित्यका निर्माण गरिनु । यसैको कारण हाम्रो साहित्यिक परंपरामा अटूट निरंतरता रहेको देखिन्छ अनि आधुनिकताभिन्न पनि प्राचीनताको प्राणशक्ति प्रकट हुन्छ । कृष्ण कृपलानीले भारतीय साहित्यको यही एकरूपतालाई देखाउँदै भनेका छन् कि - हाम्रो साहित्य मात्र एउटा दृश्य नभएर पैनोरोमा हो । माथिदेखि तलसम्म धेरै लैंडस्केप देखिन्छ तर यी विभिन्न लैंडस्केपहरू हुँदा हुँदै अर्थात् अनेकताभिन्न पनि एउटा सैद्धांतिक एकता हो जो विभिन्न विधाहरू, रूपहरू या अभिव्यक्तिहरूमा प्रतिफलित हुन्छ । यसरी विद्वानहरूले यो परिलक्षित गरेका छन् कि हाम्रो साहित्यमा मिथकहरू, मोटिफहरू, बिम्बहरू या प्रतीकहरूका प्रयोगमा एक व्यावहारिक संश्लेषण रहेका पाइन्छ जो भारतीय साहित्यको भारतीयताको उजागर गर्दछ । यो भारतीयताको परिचय भारतको 5000 वर्षको साहित्यको धाराभिन्न समाहित गरेर मात्र गर्न सकिन्छ । मूलभूत अभिप्राय यो हो कि भारतीय साहित्यमा भारतीयताको आविष्कारको लागि सम्मपूर्ण भारतीय साहित्यलाई स्वीकार्नु पर्ने हुन्छ । भारतीय प्राचिन विद्वानको जर्मन विद्वान मैक्समूलर अनुसार - भारतीय साहित्यको आध्यात्मिक अवधारणामा लागू हुन्छ । भारत शब्दको अर्थ नै हो 'भा + रत' = 'प्रकाश मा रत'. यहाँ प्रकाशको लाक्षणिक अर्थ 'प्रकाशपूर्ण ज्ञान, आत्मा ज्ञान वा आध्यात्मिक ज्ञान' हो । वास्तवमा यही तत्वले भारतको मानसिकताका मूल स्वरूप तय हुन्छ जो आध्यात्मिक हो । मैथ्यू आर्नल्डले जसलाई भारतको 'निष्काम दृष्टि' अनि गोयतेले व्यक्तिगत भावावेगबाट मुक्त भारतीय कला दृष्टि भनेका छन् । गीताको शब्दावलीमा हामी जसलाई 'अनासक्ति' भन्दछौं । यसरी नै यो कुरो पनि ध्यानमा राख्न योग्य हुन्छ कि आध्यात्मिक दृष्टिको अर्थ धार्मिक वा सांप्रदायिक हुनु होइन । भारतीय साहित्य मूलतः मनुष्यका विषयमा अनि मनुष्यको जीवनका चार पुरुषार्थलाई मान्दछ - धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष ।

जसलाई नै महाकाव्यका प्रयोजन मानिएको पाइन्छ । भारतीय साहित्यकार जसका वर्णन ठीक यसप्रकार गर्दछन् कि अंततः सौंदर्य अनि आनंदको स्थापना होस् । भारतीय साहित्यभित्र सौंदर्यबोध अनि आनंदको अभिव्यक्तिकोसित नीतिबोध पनि जुडिएको देख्न पाइन्छ । भारतको सौंदर्य दृष्टि नै आध्यात्मिक ध्यान दृष्टि हो जसको उदाहरणका रूपमा विभिन्न देव - देवताका मूर्तिहरू को देख्न पाइन्छ । वास्तवमा भारतीय साहित्यमा यथार्थलाई बौद्धिकताको सहयोगले होइन तर संवेदना अनि अनुभूतिको सहयोगले ग्रहण गर्न सकिन्छ । यसैकारण यसमा रहस्यात्मक बिम्बवादका प्रवृत्तिहरू पाइन्छ । रहस्यात्मक बिम्बवादको अर्थ रूपहरूका प्रयोगद्वारा वस्तुपक्षलाई जटिल बनाउँदै सत्यको खोज गर्नु हो । वेदांतको अद्वैतवादी अवधारणा भारतीय साहित्यमा निहित भारतीयताको एक प्रमुख आद्यरूप (Archetype) हो। जसको अनुसार पारमार्थिक सत्ता नै एक मात्र सत्ता हो जसलाई प्राकृतिक सत्ताको माध्यम द्वारा बुझ्न सकिन्छ । ब्रह्म अनि प्रकृतिको यस दोहोरो भावनालाई भारतीय साहित्यकारहरूले अनेक रूपकहरूद्वारा स्पष्ट गरेका छन् । शिव अनि शक्ति या अर्द्धनारीश्वर पनि यस्तै प्रकारका एउटा रूपक हो। वास्तवमा यो एक यस्तो युगम हो जसको एक पक्ष अविकारी हुन्छ अनि जसलाई स्रष्टा, शिव, सत्य, काल या आत्मा भनिएको पाइन्छ । दोस्रो पक्ष गतिशील हो, परिवर्तनशील हो जसलाई सृष्टि या शक्ति भनिएको पाइन्छ । यही नयाँ नयाँ रूपहरूमा जन्म लिन्छ । आत्मा अनि देह नै पुरुष अनि प्रकृति हो। यसैकारण शरीरलाई लिएर यहाँ कुनै पापको बोध हुँदैन । भारतीय साहित्यको एउटा अन्य आद्यप्रारूपको रूपमा आदर्शवादलाई परिचय गराइएको देखिन्छ । इंद्रनाथ चौधुरीले इङ्गित गरेका छन् कि भारतीय साहित्यमा तनाव अनि संघर्ष हुन्छ तर चरम विरोध भने हुँदैन । यहाँ संघर्ष दुइ व्यक्तित्वहरूमाझको टकराहट होइन, तर इच्छा अनि

आदर्शमाझको सघर्ष हुन्छ एवम् जसमा अंततः आदर्श कै विजय हुन्छ । यसैकारण यहाँ ट्रेजिक साहित्य धेरै नै कम्ती लेखिएको पाइन्छ - 'गोदान' मा एकैजनाको मृत्यु हुन्छ तर साथै सबैका हृदय परिवर्तन भइहाल्छ । वस्तुतः यहाँ मृत्यु हुँदैन । मृत्युपछिको जीवन नै यहाँको नियम हो भन्ने बुझिन्छ । अर्थात् यहाँ पतझड अनि वसंत एक निरंतर वा सतत प्रक्रियाहरूका दुइ अङ्ग हुन् । यसरी नै भारतीय साहित्यको भारतीयताका चरमोत्कर्ष त्यसको भव्य अनि प्रखर मानवतावादभित्र परिलक्षित पाइन्छ । उपनिषदको कल्पनामा मनुष्य स्वयं ईश्वर हो भनिएको पाइन्छ - 'अहम ब्रह्मास्मि'. महाभारतमा मनुष्यलाई संसारको सबैभन्दा ठूलो रहस्य मानिएको पाइन्छ । संसारको सबैभन्दा गहिरो भनिएको पाइन्छ । चंडीदास या पंत, व्यास या वाल्मीकि, शरत हो या प्रेमचंद - सबैले मान्छेलाई सर्वोपरि सत्य मान्दछन् । यहाँसम्म कि मनुष्यलाई देवताहरू भन्दा पनि श्रेष्ठ मानिएको पाइन्छ ।

यसै कारणले भारतीय साहित्यमा धीर नायकलाई विशेष महत्व दिएको पाइन्छ । धीरताकै द्वारा नै महाकाव्यको नायक हाम्रो निम्ति अनुकरणीय बन्दछ । यसरी नै भारतीय साहित्यमा नायक पूजालाई मनुष्यो असीम शक्तिको प्रति लेखकको श्रद्धाका निवेदन मान्न सकिन्छ । मध्ययुगीन भक्ति काव्यमा विश्वमानवताको आदर्श देख्न सकिन्छ । अनि अर्कोतिर तमिलको प्रसिद्ध काव्य 'तिरुकुरल' मा तिरुवल्लुवरले भनेका छन् - जो पनि होस् मेरै छिमेकी हो । जहाँ पनि होस् मेरै देश हो । अर्थात् यो मानवतावादमा न कोई पराया हुन्छ न परदेश नै । यसैको नाम वसुधैव कुटुंबकम हो । यसरी नै यो मानवतावादको दुईवटा आधारतत्व हुन्छ - एउटा त्याग अनि दोस्रो भक्ति । वास्तवमा मानवतावादको यही व्यापक धारणा नैतिकता अनि

सौंदर्यबोधमाथि आधारित हुन्छ, जसकोद्वारा मनुष्यमा विद्यमान देवत्वलाई प्रकट गर्न सकिन्छ । अत यो भन्न सकिन्छ कि एक 'सर्वभारतीय संवेदना' भारतीय साहित्यको केंद्रमा स्थित हुन्छ। आधुनिक भारतीय साहित्य यद्धपि विभिन्न भाषाहरूमा लेखिए तापनि तर त्यसमा पनि यही संवेदना देखिन्छ जसमा त्यही मूल्य निहित भएको पाइन्छ जो भारतीय सांस्कृतिक इतिहास अनि अनुभवको उपलब्धिहरू हुन्। यही मूल्य नै भारतीय साहित्यको भारतीयताको नियामक तत्व हो ।

५.३. (ख) तुलनात्मक साहित्य - तुलनात्मक साहित्य (Comparative

literature) त्यो विद्या शाखा-हो जहाँ दुई वया त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रिय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिन्छ । तुलना यस अध्ययनका मुख्य अंग मानिन्छ । साहित्य को तुलनात्मक अध्ययनले व्यापक दृष्टि प्रदान गर्दछ । संकीर्णताको विरोधमा उठेको व्यापकताको आवाज आजको विश्वका मानिसहरूको आवश्यकता हो भन्ने बुझिन्छ । 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ । मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्त्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्। सत्रौं शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस त्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा

पाइन्छ भने अठारौँ शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा । यी दुवै शताब्दीमा युरोपेली साहित्यहरूलाई प्राचीन र अर्वाचीन भनी विभक्त गरिएको भने पाइँदैन। लोथको उल्लिखित कृति उनले अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीमा काव्यको प्रोफेसर भएपछि दिएका भाषणहरूको सङ्कलन हो। के भनिन्छ भने लोथ पुरातनवादी थिए र उनले साहित्यमा प्रयोग हुने भाषा प्राचीन रूपको हुनुपर्नेमा जोड दिन्थे- उनको विचारमा त्यस समयको भाषा अगाडिको भाषाको विकृत रूप थियो। उल्लिखित कृति रोचक यस कारण पनि छ कि ती भाषाणहरू ल्याटिनमा सन् 1753 मा ' डी सेकरा पोयजी हेबेरम' शीर्षकमा छापिएको र पछि सन् 1787 मा अङ्ग्रेजी भाषामा जी. ग्रेगरीले अनुवाद गरेका थिए। यो युनानी तथा हिब्रू संस्कृतिहरू युरोपेली सभ्यताका स्रोत भएकाले अठारौँ अठारौँ शताब्दीको सुरुदेखि नै तुलनाशास्त्रीहरूका लागि विशेष रुचिका विषय बने। यी दुई संस्कृतिका साहित्यिक झलक एस. एच. बुचरको पुस्तक हावार्ड लेक्चर अन ग्रीक सब्जेक्ट (सन् 1904) को 'ग्रिस एन्ड इजराइल' भन्ने निबन्धमा पनि देख्न पाइन्छ। यो पुस्तकलाई यी दुई पश्चिमी प्राचीन साहित्यका शास्त्रीय विद्वान्को वक्तव्यका रूपमा लिइन्छ। उक्त पुस्तकमा बुचरले ' बुक अफ जब' र 'ग्रीक दुःखान्तिकी' को र लोथले 'हिब्रू कविता' र सोफोक्लिजको 'इडिपस नाटक' को तुलना गरे। यसरी लोथ र बुचरले 'इसाई मानवतावाद' को नारा दिएर युरोपका प्राचीनतम संस्कृतिकलाई दबाउन खोजिएको तनावलाई कम गराएका थिए। यी अध्ययनहरूमा अहिलेको तुलनात्मक अध्ययनका हिसाबले रूप तथा विषयगत भिन्नता भए पनि यिनको ऐतिहासिक महत्त्व आफ्नै ठाउँमा रहेको बुझिन्छ।

तुलनात्मक साहित्यक अध्ययन गर्दा तीन परस्पर निकटस्थ अवधारणाहरूसित झुङ्नु पर्दछ । जसमा क्रमैले १. राष्ट्रीय साहित्य (National Literature), २. विश्व साहित्य (World Literature) अनि ३. सामान्य साहित्य (General Literature). प्रो. इंद्रनाथ चौधुरीले 'तुलनात्मक साहित्य की भूमिका' मा यसै तीनवटा अवधारणाहरूलाई बारेमा स्पष्ट गर्दै तुलनात्मक साहित्य अनि सामान्य साहित्यको संबंधबिच सम्यक प्रकाश पारेको पाइन्छ । साधारण रूपमा सामान्य साहित्यको अर्थ हामी कुनै पनि साहित्यको प्रचलित स्वरूपबाट लगाउन सक्छौ । तर यहाँ यह एक पारिभाषिक पदको रूपमा व्यावहारिक हुन्छ जसको अलग अलग विद्वानहरूले अलग अलग परिभाषाहरू दिएका देखिन्छ - जस्तै - सामान्य साहित्यको प्रारंभिक अर्थ था काव्यशास्त्र या साहित्य सिद्धांत का अध्ययन. जेम्स मांटुगमरी ने 1833 में सामान्य साहित्यमाथि भाषण दिंदै यसअंतर्गत काव्यशास्त्र अथवा सामान्य सिद्धांतमाथि नै चर्चा गरेका थिए। यसरी नै इरविन कोपेनले झन् स्पष्टरूपमा भनेका पाइन्छ कि सामान्य साहित्य मूलतः साहित्य सिद्धांत नै हो । यसै कुरोलाई अघि बढाउँदै हार्स्ट फ्रेंज़ ले के भनेका पाइन्छ भने - सामान्य साहित्य भन्दा यसको तात्पर्य साहित्यिक प्रवृत्ति, समस्याहरू एवं सिद्धांतहरूका सामान्य अध्ययन अथवा सौंदर्यशास्त्रका अध्ययन । यहाँ एउटा कुरो स्मरणीय देखिन्छ कि तुलनात्मक साहित्यले पनि साहित्य सिद्धांत अथवा काव्यशास्त्र आदिका अध्ययन गर्दछ । तर त्यसको अध्ययनको पद्धति तुलनात्मक हुन्छ जबकि सामान्य साहित्यले यस प्रकारका कुनै पद्धति आदिलाई निर्धारण गर्दैन । वास्तवमा 'सामान्य साहित्य' पदको प्रयोग कुनै पाठ्यक्रममा परस्पर अंतरलाई दर्शाउनको निम्ति गरिएको हुन्छ । जस्तै कि, अमेरिकामा सामान्य साहित्यको प्रयोग ती विदेशी साहित्य का पाठ्यक्रमहरू वा प्रकाशनीय कार्यहरूको लागि गरिन्छ जो कि त अंग्रेजी

अनुवादहरूमा उपलब्ध हुन्छ या राष्ट्रिय साहित्यका पाठ्यक्रमहरूका माझ स्वतंत्र अध्ययनको विषय हुन्छ । कहिले कहिले धेरै साहित्यहरूका लिखित कृतिहरूको संग्रह, आलोचनात्मक अध्ययन तथा विवरणहरूलाई पनि यस वर्गमा स्थान दिइन्छ, तथापि यस्तै विषयहरूका लागि अलग अलग संदर्भमा तुलनात्मक साहित्य अनि विश्व साहित्य जस्ता नामकरण पनि कम्तीरूपमा लिइन्छ । अतः भन्न सकिन्छ सामान्य साहित्यको अवधारणा त्यति स्पष्ट छैन । रेनेवेलकले पनि यसलाई अयुक्तियुक्त और अव्यावहारिक मानेका छन् । वान्टिगहेमले तुलनात्मक और सामान्य साहित्यका अंतरलाई स्पष्ट गर्दै के भनेका छन् भने - तुलनात्मक साहित्य दुइवटा साहित्यहरूका आपसी संबंधोंहरूमाझको अध्ययन तक सीमित हुन्छ जबकि सामान्य साहित्यका संबंध ती आंदोलनहरू अनि फैशनहरूसित हुन्छ जो अनेक साहित्यहरूमा विद्यमान भएको देखिन्छ । यसमा संदेह हुँदैन कि यो अंतर पनि अति सूक्ष्म अंतर हुन्छ अनि यी दुवै प्रकारका साहित्यहरूका क्षेत्र र सीमाले जन्माएका प्रतिछाँयाको प्रभाव एका-अर्कामा भने अवश्य होमेका हुन्छ । अंततः क्रेगले भनेका निम्नलिखित विचारलाई यहाँ उद्धृत युक्तिसङ्गत हुन्छ कि – “राष्ट्रीय साहित्यको चारदीवारीभिन्न जुन अध्ययन हुन्छ त्यो राष्ट्रिय साहित्य हो अनि यो चारदीवारीको बाहिरको अन्य साहित्यका अध्ययन चाहिँ तुलनात्मक साहित्य हो तथा दीवारमाथि जो साहित्यिक अध्ययन हुन्छ त्यो सामान्य साहित्य हो ।” यसैपनि प्रो .चौधुरीले भने अनुसार किन कसरी हो यस प्रकारका सीमा आदिको निर्धारणले यसमा भिन्नता निश्चित गर्दछ तर परंतु यसका पारस्परिक संबंध भने आफै-आफमा धेरै स्पष्ट हुन्छ ।

5.3 उपसंहार

इतिहासदेखि नै स्वतन्त्र अटल र स्वाधीन रहेको राष्ट्रको अक्षुण्णताका लागि देशभक्तमा प्रगाढ विश्वास राख्दै राष्ट्रियताको जगेर्ना गरिनुपर्छ । समय परिवेशसँगै साझा समाज, राजनीतिक अवस्था, इतिहासजस्ता तत्वले जनतालाई एकताबद्ध गराउँछ र राष्ट्रियताको जगेर्ना हुने गर्छ । राष्ट्रका लागि त्याग, तपस्या र बलिदानका साथै मातृभूमिप्रति अखण्ड स्नेह ममता एवं देशभक्ति विचारधारालाई अंगीकार गरी देशप्रति समर्पण भई राष्ट्रियताको प्रतीकका रूपमा स्थापित हुनुपर्छ । कुनै पनि व्यक्तिले व्यक्तिसँग, एउटा जातिले अर्को जातिसँग, समाजले समाजसँग, साहित्यले साहित्यसँग, धर्मले धर्मसँग एवं राष्ट्रले राष्ट्रसँग समान मैत्रिक व्यवहार र आचरण उजागर गर्ने भावना राष्ट्रियता हो । मौलिक स्वाभिमान समाप्त हुनु भनेको स्वाधीन राष्ट्रको अस्तित्व समाप्त हुनु हो । तसर्थ जब कुनै राष्ट्र अधीनस्त हुन जान्छ भने अधीनस्त हुन जाने राष्ट्रको स्वतन्त्रता समाप्त हुन पुग्छ । यसैगरी, समग्र जनताका धर्म, संस्कृति, परम्परा, सभ्यता, भाषा, भेषभूषाजस्ता समाजका अमूल्य आभूषण हुन् । यस्ता राष्ट्रिय महत्त्वको विषयलाई संरक्षण गर्ने काम पनि राष्ट्रियता हो । राष्ट्रिय जनभावनाको तरंगित पुञ्जबाट राष्ट्रियताको जगेर्ना हुन्छ । समग्र जनताले एक आपसमा राष्ट्रिय एकत्व, अपनत्व, महत्त्व तथा स्वाभिमानलाई स्थापित गर्नुपर्छ । राष्ट्रियताको बलियो आधार राष्ट्रवादी तत्व हुन् । राष्ट्रिय परिवेशमा निहित मुद्दालाई केन्द्रबिन्दु बनाएर सबै पक्षलाई समान आधारमा सन्तुलित बनाई समग्र राष्ट्रिय स्वार्थका लागि प्रयोग गर्ने चिन्तन राष्ट्रवादी विचारधारा हो । राष्ट्रभित्र सिर्जना हुन सक्ने द्वन्द्व, तिरस्कार, बेमेल, निषेध, विभेद, हिंसा, अन्याय, घातलगायत कार्य राष्ट्रियता र राष्ट्रवादका परम् शत्रु हुन् । अतः समग्र राष्ट्रको अग्रगामी चिन्तन र प्रगतिशील वैज्ञानिक विचारधाराद्वारा

राष्ट्रियताको पक्षमा रहेका समग्र आस्था, विचार र भावनालाई एकीकृत गर्न सक्नु अग्रगामी राष्ट्रवाद हो । कुनै पनि सत्ता, पद, लालसा र सम्मानमा लिप्त नभई राष्ट्र र जनताका लागि आफ्नो बलिदान गर्नसक्ने निष्ठावान् र आस्थावान् व्यक्ति मात्र सच्चा राष्ट्रवादी हुन सक्छ । माटो र स्वाभिमानको अन्तरसम्बन्ध दर्शाउने तत्व माटो (भूगोल) तथा सिमाना रक्षाको पक्षमा स्वाभिमानी पक्षपाती संस्कार बोक्ने विचार राष्ट्रवाद हो । राष्ट्रका लागि त्याग, तपस्या, समर्पण र बलिदान दिने प्रण राष्ट्रवादी संकल्प हो । बहुआयामिक, बहुल सामाजिक क्षेत्रका विविधतालाई एकताबद्ध गर्ने आदर्श संस्कार नै सामाजिक राष्ट्रवाद हो । यसैगरी, जाति, धर्म र संस्कारको साझा सम्बन्ध र आचरणको परिपालना गर्ने/गराउने कार्य राष्ट्रवादको सूत्रधार हुन् । अस्मिता जगेर्ना हुन्छ । राष्ट्रिय अस्मिता र अखण्डताको संरक्षण गर्नु समग्र राष्ट्रवादी जनताको प्रमुख कर्तव्य हुनुपर्छ । राष्ट्र, राष्ट्रिय एकता र राष्ट्रियताको मजबुत खम्बाले देशको सार्वभौमता र स्वाधीनताको रक्षा हुन सक्छ । सामूहिक अस्तित्व, पहिचान र सद्भावबाट मात्र राष्ट्रियताको भावना संरक्षित हुन सक्छ । जनतामा राष्ट्रिय सचेतना र देशभक्तिको विकास हुनुपर्छ । राष्ट्रप्रतिको एकात्मक भावना राष्ट्रियता हो । राष्ट्रियताको बलियो आधार राष्ट्रवादी तत्व हुन् । राष्ट्रप्रतिको निःस्वार्थ त्याग र बलिदान नै सच्चा राष्ट्रवादी हो । जसले राष्ट्रिय स्वार्थ र हितको पक्षमा आफ्नो स्वाभिमानलाई स्थापित गरेको हुन्छ । जब राष्ट्रमा विखण्डता, अराजकता, दण्डहिनता, मतभेद उत्पन्न भई देशको अस्तित्वसमेत समाप्त हुन सक्ने अवस्था आउँछ, त्यसबेला राष्ट्रलाई राष्ट्रवादी र देशभक्ति भावनाको आवश्यकता पर्छ । त्यसबेला राष्ट्रवादको भावनाले मात्र राष्ट्रको अस्तित्वको रक्षा गर्न सक्छ । राष्ट्रिय समाजभित्रको

सहिष्णुता, सद्भाव, सदाचार, प्रेम, अहिंसा, शान्ति नै राष्ट्रियताको केन्द्र बिन्दु हो । एकीकृत समाज भनेको राष्ट्रको समुच्च महान् आफ्नो भिन्न र स्वतन्त्र मौलिक अस्तित्व रहेको समाज 'नेसनल सोसाइटी' राष्ट्रिय समाज हो । अतः विविधतामा रहेको समग्र समाजलाई समायोजन गरी एकता सूत्रमा आबद्ध एकीकृत समाज निर्माण गर्न राष्ट्रियताभन्दा अर्को मूल्य र मान्यता छैन । सामाजिक पक्षमा समाजको बहुपरिचयात्मक क्षेत्रभित्र महत्वपूर्ण सामाजिक परिवारको फराकिलो गोलबन्दीमा तथा समाजले जन्माएका साहित्यभित्र पनि यदि सहिष्णुता, सद्भाव, मानवता र बहुलवादमा आधारित स्वतन्त्र समाजको आदर्शले अभिप्रेरित सामाजिक राष्ट्रवाद शिक्षालाई नै मूल रूपमा चित्रण गरेको हुन्छ । त्यसैले आजको वैश्विक समाजको सन्दर्भमा साहित्यको लेखा जोखा पनि सङ्किर्ण नभएर विविध भाषाहरूमाझ विश्व व्यापी नै भएर गएको बुझिन्छ । मानिसहरूमात्रका भावनाहरू, राग - विराग तथा संवेदनशीलतासित सम्बन्धित समानताको आधारमा यो मानिन्छ कि मनुष्य जातिको एउटा समासिक संस्कृति हुन्छ । यो समासिक संस्कृतिको निर्माण गर्नलाई अलग-अलग देशकालमा मनुष्य जातिको समूहहरूले जुन भिन्न-भिन्न प्रयास गरे, साधनाहरू गरे, त्यसैको समासिक रूप नै 'विश्व संस्कृति' हो अनि यही ती मानव समूहहरूका आ-आफ्ना साहित्यहरूका माध्यम व्यक्त भएको हुन्छ । स्मरणीय कुरो के हो भने भिन्न भिन्न देशकाल तथा जाति-समूहसित संबन्धित हुँदा हुँदै पनि आफ्नो मूल संवेदनाभित्र यी सबै साहित्य परस्पर अविरोधी नै हुन्छ किनभने यो संबन्धित जातिहरूका, मनुष्यहरूका सांस्कृतिक प्रचेष्टा निहित हुन्छ । यसरी नै कुना पनि राष्ट्रका अलग अलग भाषा-भाषी समुदायहरूद्वारा आफ्नो संस्कृतिको उत्थान तथा त्यसको अभिव्यक्तीकरणको क्रममा रचना गरिएका भिन्न

भिन्न भाषाहरूका साहित्यका समासिक रूप उक्त देशको 'राष्ट्रीय साहित्य' हुन्छ । हामी यो पनि भन्न सक्छौं राष्ट्रिय साहित्य भिन्न भिन्न भाषाहरूमा रचिए पनि उक्त राष्ट्रको सामासिक परिचयलाई नै त्यसले व्यक्त गर्दछ एवम विश्व साहित्य अलग अलग राष्ट्रहरूका साहित्यिक अभिव्यक्तिभिन्न निहित समग्र मानव चेतनाका सम्पुंजन हुन्छ । यसरी नै राष्ट्रियता अनि वैश्विकता यहाँ परस्पर पूरक भावले जोडिएका पाइन्छ भने एका-अर्कामा अविरोधी हुन्छ । अतः विश्व साहित्यले, साहित्यको क्षेत्रमा अंतरराष्ट्रीय लोकतंत्रलाई संभव गरेर देखाउने कार्य गर्न सक्षम हुन्छ, जहाँ विभिन्न राष्ट्रिय अस्मिताहरू विश्व नागरिककै सरह एका अर्कामाझ अस्तित्व लिएर स्थापित भएका हुन्छ ।

5.4 सार

- समय परिवेशसँगै साझा समाज, राजनीतिक अवस्था, इतिहासजस्ता तत्वले जनतालाई एकताबद्ध गराउँछ र राष्ट्रियताको जगेर्ना हुने गर्छ ।
- मौलिक स्वाभिमान समाप्त हुनु भनेको स्वाधीन राष्ट्रको अस्तित्व समाप्त हुनु हो ।
- राष्ट्रिय परिवेशमा निहित मुद्दालाई केन्द्रबिन्दु बनाएर सबै पक्षलाई समान आधारमा सन्तुलित बनाई समग्र राष्ट्रिय स्वार्थका लागि प्रयोग गर्ने चिन्तन राष्ट्रवादी विचारधारा हो ।
- माटो र स्वाभिमानको अन्तरसम्बन्ध दर्शाउने तत्व माटो (भूगोल) तथा सिमाना रक्षाको पक्षमा स्वाभिमानी पक्षपाती संस्कार बोक्ने विचार राष्ट्रवाद हो ।

- बहुआयामिक, बहुल सामाजिक क्षेत्रका विविधतालाई एकताबद्ध गर्ने आदर्श संस्कार नै सामाजिक राष्ट्रवाद हो ।
- एकीकृत समाज भनेको राष्ट्रको समुच्च महान् आफ्नो भिन्न र स्वतन्त्र मौलिक अस्तित्व रहेको समाज 'नेसनल सोसाइटी' राष्ट्रिय समाज हो ।
- सामाजिक पक्षमा समाजको बहुपरिचयात्मक क्षेत्रभिन्न महत्वपूर्ण सामाजिक परिवारको फराकिलो गोलबन्दीमा तथा समाजले जन्माएका साहित्यभिन्न पनि यदि सहिष्णुता, सद्भाव, मानवता र बहुलवादमा आधारित स्वतन्त्र समाजको आदर्शले अभिप्रेरित सामाजिक राष्ट्रवाद शिक्षालाई नै मूल रूपमा चित्रण गरेको हुन्छ ।
- मानिसहरूमात्रका भावनाहरू, राग-विराग तथा संवेदनशीलतासित सम्बन्धित समानताको आधारमा यो मानिन्छ कि मनुष्य जातिको एउटा समासिक संस्कृति हुन्छ ।
- स्मरणीय कुरो के हो भने भिन्न भिन्न देशकाल तथा जाति-समूहसित संबन्धित हुँदा हुँदै पनि आफ्नो मूल संवेदनाभिन्न यी सबै साहित्य परस्पर अविरोधी नै हुन्छ किनभने यो संबन्धित जातिहरूका, मनुष्यहरूका सांस्कृतिक प्रचेष्टा निहित हुन्छ ।
- अभिव्यक्तीकरणको क्रममा रचना गरिएका भिन्न भिन्न भाषाहरूका साहित्यका समासिक रूप उक्त देशको 'राष्ट्रीय साहित्य' हुन्छ ।
- तुलनात्मक साहित्य (Comparative literature) त्यो विद्या शाखा-हो जहाँ दुई वया त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रिय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिन्छ ।

- मूलतः तुलनात्मक साहित्यसम्बन्धी प्रायः महत्वपूर्ण जिज्ञाशाहरू सत्रौं तथा अठारौं शताब्दीमा उठाइएका पाइन्छन्। सत्रौं शताब्दीको इंग्रेजी साहित्यको समीक्षा जे. ई. स्पिङ्गार्नको इङ्लिस ट्रिटिकल एसेज अफ द सेभेन्टिन्थ सेन्चुरीमा पाइन्छ भने अठारौं शताब्दीको रबर्ट लोथको लेक्चर अन र स्यात्रेड पोएट्री अफ द हिब्रुजमा ।

5.5 अनुशीलनी

- (क) राष्ट्रिय साहित्यको अवधारणाबारे खुलस्त चर्चा गर्नुहोस् ।
- (ख) तुलनात्मक साहित्यको अवधारणाबारे विवेचना गर्नुहोस् ।
- (ग) राष्ट्रिय साहित्य र तुलनात्मक साहित्यका स्वरूपगत विषमताबारे समीक्षा गर्नुहोस् ।

5.6 अतिरिक्त अध्ययन

१. इंद्रनाथ चौधुरी तुलनात्मक साहित्य की भूमिका
२. जगदीश यादव भारतीय साहित्य : अवधारणा, समन्वय एवं सादृश्य
३. सियाराम तिवारी भारतीय साहित्य की पहचान
४. शिवदान सिंह चौहान आलोचना के सिद्धांत नई
५. कविता वाचकनवी कविता की जातीयता
६. इंद्रविलास अधिकारी तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय
७. दीनानाथ शरण नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन

८. Amiya Dev

The Idea of Comparative

Literature in India

९. Henry Gifford

Comparative Literature

१०. W.B Federic (ed.)

Comparative Literature

११. K. Ayappa Panikar

Spotlight on comparative

literature

१२. David Damrosch

What is world Literature

5.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस्-

१. राष्ट्रियताको अर्थ, परिचय र अवधारणा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ५.३ (क) को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. तुलनात्मक साहित्यको अर्थ, परिचय र अवधारणा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ५.३ (ख) को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 6, भारतेली साहित्यको अङ्गका रूपमा नेपाली साहित्यका विकासको तुलनात्मक समीक्षा।पृष्ठ १३८ - १६३

6.0 उद्देश्य

6.1 परिचय

6.2 भारतेली साहित्यको अङ्गका रूपमा नेपाली साहित्यका विकासको तुलनात्मक समीक्षा

6.3 उपसंहार

6.4 सार

6.5 अनुशीलनी

6.6 अतिरिक्त अध्ययन

6.7 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

6.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- विभिन्न प्रकारको भाषाहरूका परिप्रेक्ष्यमा भारतेली साहित्यको स्वरूप
- नेपाली साहित्यको विकास

6.1 परिचय

भारतेली भाषामा रचित साहित्य नै सच्चा भारतेली साहित्य हो। सबै समान अधिकार को पात्र हो। यहाँ यो बात अलग हो कि हिन्दीको क्षेत्र अनि पहुँच अन्य भाषाहरूका तुलनामा अधिक रहेको देखिन्छ। साथै यो पनि सत्य हुन् कि प्रान्तीय भाषाहरूका लेखन हिन्दी भाषामा नै अनूदित भएर व्यापक आधार प्राप्त गर्दछ। भारतीय भाषाहरू अनि साहित्यका यही पारस्परिक आदान प्रदान-अनि योगदान संगठित, योजनाबद्ध तरीद्वारा अघि बढाएको हुन आवश्यक हुन्छ । तबमात्रै हिन्दी भाषाको प्रति अन्य भाषाभाषिय-हरूका भय अनि आशङ्काहरू हटेर जानेछ । तब बंकिम अनि रवीन्द्रनाथका स्वदेश शक्तिलाई व्यावहारिक उदात्तासम्म लगेर जान सकिन्छ । प्राचीन कालमा तीर्थयात्राहरूले धर्मको माध्यमबाट देशलाई जोडेका थिए, त्यो कुरो फेरी आवश्यक देखिन्छ विशेष भाषा र साहित्यको माध्यमबाट ताकी देशवासिहरू बीचको परिचय कम होस् भन्न खातीर। अतः कुनै प्रकारको दुर्भाव बिना अब व्यापक दृष्टिकोणले सम्पूर्ण भारतीय भाषाहरू, अंग्रेजी सहित, हरूमा रचित साहित्यहरूको अध्ययनलाई राष्ट्रीय एवं प्रान्तीय स्तरहरूमा प्रोत्साहित गरिएको हुन पर्छ । 'भारतेली साहित्य' को मूल आह्वान पनि यही हो ।

6.2 भारतेली साहित्यको अङ्गका रूपमा नेपाली साहित्यका विकासको तुलनात्मक समीक्षा

भारतेली साहित्य - भारतेली साहित्यको तात्पर्य सन् १९४७ को पहिला सम्म भारतीय उपमहाद्वीप एवं तत्पश्चात् भारत गणराज्य में निर्मित वाचिक तथा लिखित साहित्यमार्फत हुन्थ्यो। संसारमा सबैभन्दा पुरानो वाचिक साहित्य हामी आदिवासी भाषाहरूमा पाउन

सकछौ । यो दृष्टिले सबै साहित्यको मूल स्रोत नै यही हो। भारतीय गणराज्य मा 24 आधिकारिक मान्यता प्राप्त भाषाहरू रहेका पाइन्छ। जसमा मात्र 2 वटा आदिवासी भाषाहरू संथाल अनि बोडो रहेका देखिन्छ ।

। तमिल साहित्यको इतिहास, तेलुगू साहित्य, पञ्चतन्त्र, पालि भाषा, पालि भाषाका साहित्य, पुराण, प्राकृत, प्राकृत साहित्य, बंगाली साहित्य, भारत, भारतको भाषाहरू , भारतीय उपमहाद्वीप, भागवत पुराण, भवभूति, मराठी साहित्य, मलयालम साहित्यका इतिहास, महाभारत, मगही साहित्य, यूरोप, रामायण, संस्कृत भाषा, संस्कृत साहित्य, हितोपदेश, हिन्द महासागर, हिमालय, हिंदी साहित्य, वास्तु शास्त्र, वेद, गुजराती साहित्य, ओडिया साहित्य, आदिवासी साहित्य, कन्नड़ साहित्य, कालिदास, अपभ्रंश, अर्थशास्त्र (ग्रन्थ), असमिया साहित्य, उर्दू साहित्य, ऋग्वेद आदि यस साहित्यको प्राचीनतम स्वरूपहरू हुन् । तमिल साहित्यको इतिहास - तमिल भाषाको साहित्य अत्यन्त पुरानो मानिन्छ। भारतेली साहित्यमा संस्कृत साहित्यबाहेक तमिलको साहित्यलाई नै सबैभन्दा प्राचीन साहित्य मानिन्छ। तेलुगू साहित्य - तेलुगुको साहित्य (तेलुगु साहित्यम) अत्यन्त समृद्ध एवं प्राचीन साहित्य हो । यसमा काव्य, उपन्यास, नाटक, लघुकथाहरू, तथा पुराण आउँछ। तेलुगु साहित्यको परम्परा ११ औं शताब्दीको आरम्भिक कालदेखि शुरू भएको देखिन्छ जब महाभारतलाई संस्कृतबाट नन्नय्य द्वारा तेलुगु भाषामा अनुवादको कार्य गरिएको थियो । विजयनगर साम्राज्यको समयतिर आएर यो पल्लवित र पुष्पित भएको थाहा पाइन्छ । "पंचतन्त्र" लाई विश्वमा प्रसार संस्कृत नीतिकथाहरूमा पंचतंत्रको स्थान पहिलो रहेको मानिन्छ। यद्यपि यो पुस्तक आफ्नो मूल रूपमा रहेको पाइन्दैन । तरै पनि उपलब्ध अनुवादहरूको आधारमा यसको

रचना तेस्रो शताब्दी ईसा पूर्वको छेउ - छाउतिर भएको अनुमान गरिएको छ। यो ग्रंथको रचयिता पं. विष्णु शर्मा हो। उपलब्ध प्रमाणहरूका आधारमा भन्न सकिन्छ कि जब यो ग्रंथको रचना पूरा भएको थियो तब उनको उमेर लगभग ८० वर्षको थियो । आदि ।

यसप्रकार भारतेली साहित्यको अवधारणाको निर्माणभित्र एउटा मुख्य कुरो के देखिन्छ भने जसरी विश्व साहित्यमा झैं तुलनात्मक अध्ययनका एउटा ठूलो क्षेत्र भारतीय साहित्य हो । वस्तुतः साहित्य मनुष्यको आंतरिक अनुभूतिहरू अनि संवेदनाहरूका अभिव्यक्त हुन्छ । यो मानिन्छ कि मान्छेको आंतरिक भावनाहरू समान हुन्छ । उसको अनुभव गर्ने र भाव प्रकट गर्ने शक्ति पनि सार्वभौमिक हुन्छ । शोक, हर्ष, घृणा, क्रोध, प्रेम और वात्सल्य जस्तो अनेक भाव विश्वका मान्छे जातिमा एक समान पाइन्छ । जसको परिणामस्वरूप साहित्यको मूलभूत ढाँचा सबै भाषाहरूमा प्रायः एक जस्तै देखिन्छ । यदि भारतको कुरा गर्नु हो भने के कुरो ध्यान राख्न जरूरी हुन्छ कि यो देश बहुभाषिक और बहुसांस्कृतिक देश हो । अर्थात् भारतको अलग-अलग भाषाहरूमा जो साहित्य लेखिएका वा लेखिन्दै गरेका पाइन्छ त्यसमा केही मात्रामा भएपनि भिन्नतासितै अधिक मात्रामा एकता या समानताको स्थिति रहेको देखिन्छ । विभिन्न भारतीय भाषाहरू माझका साहित्यहरूको यही एकता या समानता नै भारतीय साहित्यको अवधारणाको केन्द्र बिन्दु हो ।

भारतीय साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा भारतेली नेपाली कविता लेखन परम्परालाई अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भने भारतीय नेपाली समाजमा लोककाव्यको पृष्ठभूमिमा एकातिर ज्ञानदिल दासले निर्गुण काव्यपरम्परा लिएर आएका देखिन्छ भने अर्कोतिर लहरी र सवाई आदि पनि लेखिन्दै आएका पाइन्छ । पछिबाट अगमसिंह गिरी, हरिभक्त कटुवाल आदि

प्रभृति प्रबल वैयक्तिकता, तीव्र कल्पनाशीलता, भावनात्मकता, अद्भुतता, हार्दिकता, कोमलता, भावगत मुक्तता, अनियन्त्रितता र स्वच्छन्दता, सहजता, स्वप्निलता, व्यक्तिवादिता, स्वाभाविकता, अतिशय भावुकता, इत्यादि गुणात्मक पक्ष बोक्ने स्वच्छन्दतावादी कविताहरू रचना गर्दै भारतेली नेपाली कवितामा सक्रीय रहेका देखिन्छ । यसरी नै कविता लेखनको परम्परामा देखिने अर्को व्यक्तित्व विकास गोतामेको कवितामा वैयक्तिक विद्रोहात्मक चेतना र स्वतन्त्रतामा विशेष जोड दिएको पाइन्छ । विशेष गरेर परिष्कारवादी कठोर शास्त्रीय नियम पालनका विपरीत स्वच्छन्द र स्वतन्त्र प्रवृत्तिको अनुसरण, राष्ट्रिय एवं आञ्चलिक प्रवृत्तिका बहुविध रूपको बाह्यन्तरिक चित्रण, क्रान्तिकारी र विद्रोही चेतना, युगीन विसङ्गति र विकृतिप्रति आक्रोश र व्यङ्ग्य, राजनैतिक जागरण, स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी-मानवतावादी चेतना, प्रेमसम्बन्धी नवीन दृष्टिकोण, नारीवादी चिन्तन, राष्ट्रियता, देशप्रेम, प्रवृत्तिप्रेम, समानता, स्वतन्त्रता, भ्रातृता, निरङ्कुशताबाट मुक्ति र सामाजिक उन्नतिको चाहना, निम्नवर्गप्रति सद्भाव र सहानुभूति प्रकट, भावानुकूल अनेकानेक बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग, सहज, सरस, स्वतःस्फूर्त भाषाशैलीय विन्यास, लयात्मक, आनुप्रासिक र सङ्गीतात्मक कविता सिर्जना आदि नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी धाराका प्रमुख प्रवृत्ति र विशेषता हुन् । अहिले नेपाली कवितामा प्रयोगवाद पनि स्वच्छन्दतावाद, परिष्कारवाद प्रवृत्ति वा आन्दोलनका रूपमा प्रयुक्त भएको पाइन्छ । नया परिस्थितिमा जीवनका विषमताको कारण कविमा सम्प्रेषणको सङ्कट सबभन्दा ठूलो समस्या बन्न पुगी त्यही कारणबाट कवि प्रयोगशीलतातर्फ अभिप्रेरित हुँदै गएको देखिन्छ । प्रयोगशीलताले अरुले नछोएको वा नबिटुल्याएको नया क्षेत्रको अन्वेषणमूलक प्रयोग गर्छ

र गर्नु पर्छ । प्रयोगलाई क्रिया र प्रयोगशीलतालाई कविकर्म भन्ने गरेको पनि पाइन्छ । यसको तात्पर्य शब्दमा नयाँ नयाँ अर्थ दिने शब्द चयन गरी युगअनुरूप नयाँ बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, छन्द आदिको विन्यास भन्ने जनाउँछ । अहिले आएर समाजका सुक्ष्म कोण र प्रतिकोणहरूलाई पक्रेर कविता लेखनमा सक्रिय रहने कविहरूमा मोहन ठकुरी, मनप्रसाद सुब्बा, ज्ञानेन्द्र खतिवाड़ा, कालुसिंह रनपहेंली, रेमिका थापा, विचन्द्र, केवलचन्द्र लामा, राजा पुनियानी, मनोज बोगटी, पवित्रा लामा, कर्णथामी आदि आदि युवा प्रतिभाहरू समेत सक्रिय रहेका देखिन्छन् । जसको परिणाममा भारतेली नेपाली कविताको भविष्य उज्ज्वल रहेको मान्न सकिन्छ ।

विशेष गरेर नेपाली साहित्यलाई नेपाल र भारत दुवै देशमा विकसित रहेको साहित्य मानिन्छ । नेपालबाहेक भारतको राष्ट्रिय भाषाको मान्यतामा रहेको नेपाली भाषाको साहित्यलाई 'भारतीय नेपाली साहित्य' भनिने गरिन्छ । भारतीय नेपाली साहित्य भन्नाले भारत देशको माटोमा जन्मिएर यस भूमिलाई कर्मभूमि बनाएर संसारको जुनै स्थानमा गए, पनि भारतीयपनको भावना बोध गराउने नेपाली भाषामा लेखिएको साहित्यलाई बुझिन्छ । मूलतः एउटा सिङ्गो साहित्यलाई नै नेपाली साहित्य मानिने गरिन्छ । एउटै भूखण्डमा रहेका भाषाभाषीको - साहित्यलाई एउटै साझा साहित्य मान्न सकिन्छ । तथापि 'भारतीय परिप्रेक्ष्यमा नेपाली साहित्य' पदावली वर्तमानमा बढी प्रचलित र मान्य रहेको देखिन्छ । यसो हुनुको मुख्य तीन कारणहरू क्रमैले भारतमा (क :- जातिले आफ्नो देश (गोर्खा) जन्मजात रूपमा बस्ने भारतीय नेपाली आफ्नो अस्तित्व र अस्मितालाई भारती, भारतमा स्वत्वयपनमा चिनाउनमा प्रयत्नरत् रहेको । ख भारतीय परिप्रेक्ष्यमा भारतका सरकारी (

साहित्यिक संस्थान र निकायमा भारतीय नेपाली -तथा गैरसरकारी भाषिक सर्जकहरू भारतीय नागरिकको हैसियतमा रहनु । गनेपालमा बस्ने (,नेपालीहरूको भन्दा भारतमा बस्ने नेपालीहरूको भिन्नै सामाजिक आर्थिकसांस्कृतिक र राजनैतिक जीवन शैली देखिन्छ र दुवै क्षेत्रको , इत्यादि । ,लेखनमा पनि स्वतः पृथकता देखिनु-साहित्य

वस्तुतः भारतमा नेपाली भाषा साहित्यले अन्य भारतीय भाषाका साहित्य सरह यहाँको संविधानको आठौँ अनुसूचिमा मान्यता पाएको छ । यहाँको नेपाली साहित्यलाई भारतीय साहित्यको रूपमा नयाँ दिल्लीको साहित्य अकादमीनेशनल बुक ,के के बिडला फाउण्डेशन ,ज्ञानपीठ पुरस्कार गुठी , मैसूरको केन्द्रीय भारतीय भाषा ,विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ,ट्रस्ट गैरसरकारी संस्था र निकायले -विभिन्न राज्यका सरकारी ,संस्थान मान्यता दिएको र भारतीय राष्ट्रीय मूलधाराकै एउटा अविभाज्य रूपमा रहेको नेपाली जातिको भाषा र साहित्य पनि भारतीय हो भनेर (गोर्खा) बुझ्न उपयुक्त आधार निर्धारित गरेको मान्न सकिन्छ ।

भारतीय नेपाली गद्याख्यानको पृष्ठभूमि र परम्परा केलाउँदा यसको सुरुवात सन् १९०२ तिरको सदाशिव शर्माद्वारा सम्पादित तथा बनारसबाट प्रकाशित उपन्यासप्रधान पत्रिका 'उपन्यास तरङ्गिणी' ले भारतीय नेपाली आख्यान विधालाई विकसित र समृद्धशाली बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका निभाएको थाहा पाइन्छ । यसरी नै 'सुन्दरी' (व्यवस्थापक रसिक : १९०६ सन् ,समाज) , 'माधवी' (सम्पादक १९०८ सन् ,राममणि आ दी :) , 'चन्द्र' (सम्पादक १९१४ सन् ,बाबू माधवप्रसाद :) , 'गोर्खाली' (सम्पादक : १९१५ सन् ,सूर्यविक्रम जवाली) , 'चन्द्रिका' (सम्पादक ,पारसमणि प्रधान : सन् १९१८) , 'जन्मभूमि' (सम्पादक १९२२ सन् ,सूर्यविक्रम जवाली :) , 'गोर्खाली' (सम्पादक १९१५ सन् ,सूर्यविक्रम जवाली :) आदि जस्ता ,

पत्रिकाहरूले-साहित्यिक पत्र आख्यान विद्यालाई विकसित र समृद्धशाली बनाउनमा प्रशस्त टेवा पुऱ्याएको जान्न पाइन्छ । विशेष गरी नेपाली आख्यान लेखनलाई गति प्रदान गर्नमा सदाशिव शर्माद्वारा सम्पादित 'उपन्यास तरङ्गिणी' (१९०२ सन्)) को भूमिका बढी उल्लेखनीय रहेको भेटिन्छ ।

भारतीय नेपाली गद्याख्यानको पहिलो नमूना कृतिको रूपमा अङ्ग्रेज वैयाकरण जे ए एटनको सन् १८२० मा प्रकाशित व्याकरण 'अ ग्रामर अफ दि नेपालीज ल्याङ्ग्वेज' भित्र कुनै फारसीभाषी मुन्सीद्वारा लेखिएका तीनवटा छोटो कथाको आफूले गरेको नेपाली अनुवाद संलग्न पाइन्छ । नेपाली कथाको गद्य भाषाको विकासरूपलाई दर्शाउने 'मुन्सीका तीन आहान' नै महत्वपूर्ण मान्नुपर्ने हुन्छ । यसरी नै सन् १८२१ तिर इसाई धर्म प्रचार हेतु मिसनरीहरूद्वारा नेपालीमा अनूदित भइ प्रकाशित 'धर्मपुस्तक', 'सेरामपुर बाइबल' भित्रका ख्रिष्टीय धर्मसम्बन्धी कथाहरूको पनि नेपाली गद्य भाषाको विकास र अध्ययन सन्दर्भमा आफ्नो छुट्टै महत्व रहेको मान्न सकिन्छ । यसै गरी भारतीय नेपाली गद्याख्यानको प्राथमिककालतिर नै दार्जीलिङका पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधानले बाइबलभित्रका कथाहरूलाई नेपालीमा लेखेको थाहा पाइन्छ । यसै अवधितिर देखापर्ने विज्ञानविलास (पद्मनाभ सापकोटा) का 'डाक्टर सूर्यप्रसाद', 'महारानी प्रियंवदा' अनि दार्जीलिङबाट प्रकाशित पहिलो मौलिक उपन्यास प्रतिमानसिंह लामाको 'महाकाल जासूस' पनि गद्याख्यानको उल्लेखनीय नमूनाहरू हुन् । अतः सङ्ख्यात्मक रूपमा केही कम देखिए पनि सन् १८२० देखि १९३५ सम्ममा जासूसीतिलस्मी - परम्पराको माझबाटै भारतीय नेपाली गद्याख्यान लेखन परम्परामा नीतिपरकसामाजिक र ऐतिहासिकताको पुट लिएर कृतिहरूका , धार्मिक ,

देखा पर्न थालेदेखि भने गद्यख्यान लेखनमा प्रगति आउन थालेको पाइन्छ । यसरी नै नेपाली कथा र उपन्यास दुवै विधाहरूमा आधुनिकता ल्याउने रूपनारायण सिंह एक सफल गद्याख्यानकार हुन् । उनको 'भ्रमर' सन्) १९३६ उपन्यास र ('कथा नवरत्न'१९५० सन्)) जस्ता कृतिहरू नेपाली साहित्य जगतमा एक अमूल्य निधिको रूपमा रहेको छ । 'भ्रमर' उपन्यासकै प्रभाव र परिपाटी अङ्गाली स्वच्छन्दतावादी औपन्यासिक धारालाई निरन्तरता दिने क्रममा काशीका काशीबहादुर श्रेष्ठको 'उषा' सन्) १९३८) र , 'वचन'(१९४४) , आसामका बबरबहादुर रानाको 'सपना या विपना'१९४८ सन्)) लैनसिंह बाइदेलका , 'मुलुक बाहिर'१९४८ सन्)) , 'माइतघर'१९४९ सन्)) अच्छा राई रसिकका , 'लगन'१९५५ सन्)) , शिवकुमार राईको 'डाकबङ्गला' , (सन् १९५७(, इन्द्र सुन्दासका 'मङ्गली' १९५८ सन्))लीलबहादुर क् , षेत्रीको 'बसाई'१९५८ सन्)) कृष्णसिंह , मोक्तानका 'चरणधूली'१९५९ सन्)) , 'अशेष यात्रा'१९५९ सन्)) मनबहादुर , प्रधानको 'कान्छी मैयाँ'१९६० सन्)) रवीन्द्रकुमार मोक्तानका , 'वरको भोको भूत'१९६२ सन्)) नरबहादुर दाहालको , 'मध्यरातको तारा' सन्) १९६३) देवनम देवशाको , 'तूफान'१९६३ सन्)) आदि उल्लेखनीय पाइन्छ । अतः यस कालमा भारतीय नेपाली उपन्यास लेखनको तुलनामा भारतीय नेपाली कथाले धेरै प्रगति गरेको थाहा पाइन्छ । यसै अवधिका सिंह-सुन्दास र राईका नेतृत्वमा धेरै स्वच्छन्दतावादी र सामाजिक आदर्शोन्मुख विषय र धाराका कथाहरू लेखिएका देखिन्छन् ।

आधुनिक कालमा आएर भारतीय नेपाली गद्याख्यानलाई नेतृत्व गर्ने गद्याख्यानकार इन्द्रबहादुर राई नै रहेको जान्न पाइन्छ । उनको 'आज रमिता छ'१९६४ सन्))-शैलीमा नयाँ प्रविधि-उपन्यासले लेखन , परिपाटीलाई अङ्गालेको देख्न पाइन्छ । साथै प्रस्तुत उपन्यासको

विषयवस्तुराजनैतिक तथा ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आधारित ,सामाजिक ,
देख्न पाइन्छ । यस अवधिका अन्य उल्लेखनीय औपन्यासिक कृतिहरूमा
अच्छा राई रसिकका‘दोभान’१९६४ सन्)) प्रकाश कोविदका ,‘संगम’ सन्)
१९६४) ,‘सीमा’१९६४ सन्)) र ,‘नोयो’१९६४ सन्)) सुरेश राईको ,‘भ्रान्ति’
सन्) १९६४(, पारिजातको ‘शिरीषको फूल’१९६५ सन्))रवीन्द्रकुमार ,
मोक्तानको‘दुई पात एक सुइरो’१९६५ सन्)) गोपाल गुरुडको ,‘शेषयात्रा’
१९६५ सन्)) नेपालीका .बी .के ,‘मेरो घर संसार’१९६५ सन्)) र ‘समर्पण’
१९६६ सन्)) सुरेश राईको ,‘भोकाएको मान्छे’१९६६ सन्)) असित राईको ,
‘दृष्टिहीन दृष्टि’१९६६ सन्)) कृष्णसिंह मोक्तानको ,‘जीवन परिक्रमा’
१९६७ सन्)) इन्द्र सुन्दासको ,‘जुनेली रेखा’१९६८ सन्)) प्रकाश कोविदका ,
‘अर्को जन्म’१९६८ सन्)) वीरेन्द्र सुब्बाको ,‘मूल सडकतिर’१९६८ सन्)) ,
हरि बम्जनको‘शोकेशभिन्नको जिन्दगी’१९६८ सन्)) जी ,छिरिडको ‘युद्ध
र शान्ति’१९६८ सन्)) सुवास घिसिडका ,‘लुङ्खुम क्याम्प’१९६९ सन्)) ,
‘अजिला’१९६९ सन्)) असित राईको ,‘समाप्ति एउटा युग एउटा संसार’
१९६९ सन्)) सुवास घिसिडको ,‘मने’१९७० सन्)) सुरेश राईको ,‘पराधीन
हामी सिपाहीहरू’१९७० सन्)) असीत राईका ,‘विचार पात जस्तो झर्ने
जीवन’१९७० सन्)) ,‘जिन्दगीको संघर्ष’१९७० सन्)) ,‘अस्तित्वको खोज’
१९७० सन्)) सुरेश राईको ,‘ठिहीको रात’१९७० सन्)) नन्द हाङ्खिमको ,
‘लाश’१९७० सन्)) समीरण प्रियदर्शीको ,‘बलिवेदी’१९७० सन्))आर्नोल्ड ,
रोडगोडको‘अमर साँझ’१९७० सन्)) सरिता प्रधानको ,‘अर्चना’ सन्)
१९७०) ओकियामा ग्वाइन्को ,‘नागबेली’१९७० सन्)) सुवास घिसिडको ,
‘फूलमाया’१९७१ सन्)) अर्जुन निरौलाका ,‘शिरीषको बतास’१९७१ सन्))
आदि प्रमुख हुन् । यसरी नै यसै अवधिमा सिक्किमबाट त्यहाँका गङ्गा
‘कप्तान’ कृत ‘निर्दयी’ (सन् १९६७) सिक्किमको पहिलो औपन्यासिक

कृति र गङ्गा 'कप्तान' पहिलो सिक्किमेली उपन्यासकार रहेका देखिन्छन् भने गङ्गाकै अन्य प्रकाशित उपन्यासहरूमा 'जिउँदो लाश' (सन् १९७०) , 'महत्वहीन कुमारीत्व' (सन् १९७४)आदि भेटिन्छन् । , यसरी नै भारतेली साहित्यभित्र देखिने अन्य विविध भाषाहरूका साहित्यमा जसरी समयानुकूल नव नव प्रविधि र शैलीहरूको प्रयोग भएका देखिन्छ ठीक त्यसैगरी इन्द्रबहादुर राईको लीला लेखन सङ्गसङ्गै भारतीय नेपाली गद्याख्यान लेखनको दिशामा उत्तरआधुनिककाल वा उत्तरप्रयोगकालको सुरुवात भएको मानिन्छ । उत्तरआधुनिककाल वा उत्तरप्रयोगकालमा आएर देखापर्ने दार्जीलिङबाट प्रकाशित उपन्यासहरूमा प्रेम प्रधानको 'उदासीन रूखहरू' (सन् १९९९) र , 'प्रयोगको मेसिन' (सन् १९९९) विन्द्या सुब्बाको , 'अथाह' (सन् १९९९) बद्रीनारायण प्रधानको , 'मौली' (सन् १९९३) र , 'भुमरी' (सन् २००२), विन्द्या सुब्बाको 'नर्गमन' (सन् २००६)प्रदीप , गुरुङको 'पोस्टर र लात' (सन् २०१०) आदि उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ । यसरी नै सिक्किमक्षेत्रबाट सविता चामलिङकृत 'प्रतीक्षा' (सन् १९९०) , भीम दाहालको 'अभीष्टको खोज' (सन् १९९२) नन्दु दुतराज , 'निशा' को 'अमर उपहार' (सन् १९९२) प्रेम थुलुङको , 'त्यागपत्र' (सन् १९९४)आर के , प्रधानको 'अमर उपहार' (सन् १९९४) धरणी न्यौपानेको , 'अधुरो सङ्गम' (सन् १९९४) जि आर खुलालको , 'बालविवाह' (सन् १९९६)सि पि , देवानको 'परिवर्तन' (सन् १९९६) चक्रपाणि भट्टराईको , 'शक्तिको खोज' (सन् १९९८) सानु लामाको , 'हिमालचुली' (सन् १९९८) सन्तोष गुप्ताको , 'वियोग' (सन् १९९८) कपिलमणि अधिकारीको , 'दुखेको चोट' (सन् १९९९) , स्वस्तिका छेत्रीको अनुदित उपन्यास 'सती' (सन् १९९९) सन्तोष गुप्ताको , 'वियोग' (सन् २०००) टि बि चन्द्र सुब्बाको , 'जीवनदेखि धेरै टाढा' (सन् २०००) उपमान बस्नेतद्वारा अनुदित , 'लालरेखा' (सन् २००१)जोयेल ,

विश्वको 'क्याप्टन बड़ा' (सन् २००२) सुवास दीपकद्वारा अनूदित ,
'कमालपुरको चमत्कार' (सन् २००३) सन्तोष गुप्ताको , 'प्रतीक्षा' (सन्
२००४) गङ्गा , 'कप्तान' को 'इन्दु' (सन् २००४) मुक्तिनाथ पोखरेलको ,
'बाचा' (सन् २००४) भीम दाहालको , 'विद्रोह' (सन् २००५) पारसमणि , 'शम'
को 'लक्ष्यतिर' (सन् २००६) एम डि कार्कीको , 'सिंहासन' (सन् २००६) एम ,
एस खानको 'करुणा सागर' (सन् २००८) गोवर्धन बाँस्तोलाको , 'तर मन
आफ्नै हो' (सन् २००८) बेनकुमार राईको , 'क्षितिज: एक आकाङ्क्षा' (सन्
२००८) जि आर खुलालको , 'शरदऋतु' (सन् २००८) शङ्करदेव ढकालको ,
'कालोभारी' (सन् २००८) नीरबहादुर शङ्करको , 'प्रेम प्रतीक्षा' (सन् २००९) ,
गहर 'उदासी' को 'अर्को प्रतीक्षा' (सन् २०११) इन्दिरा , 'स्टिफन' को
'कर्मयोगी अम्बेडकर' (सन् २०१२) आदि औपन्यासिक कृतिहरू प्रमुख
रहेको देख्न पाइन्छ । यस अवधिमा सक्रिय रहने कथाकारहरूमा शरद
छेत्री उदय , सञ्जय विष्ट , विन्द्या सुब्बा , प्रदीप गुरुङ , गुप्त प्रधान ,
इन्द्रबहादुर , इन्द्रबहादुर गुरुङ , दिनेश खाती , कालुसिंह रणपहेंली , थुलुङ
कर्ण , सिंह .के .आई , छेत्री थामी , मनोज योज्जन , इन्द्रमणि दर्नाल ,
प्रकाश , सिद्धार्थ राई , निमा निची शेर्पा , चन्द्र शर्मा , मायादेवी योज्जन
रोबिन , भानु छेत्री , डेशल राई , माधव बुढाथोकी , गौरी नेम्बाङ , हांगखिम
कुमार , राजबहादुर राई , सुरज धङ्कन , सुमित्रा अविरल , नेचाल राई
गोपीचन्द्र , चामलिङ प्रधान , अनमोल थापा , मिड लिवाङ , पदमबहादुर राई ,
विजय सुवेदी आदि , साङ्मु लेप्चा , नीरज थापा , नीना राई , सुवास सोताङ
, प्रमुख देखिन्छन् । सिक्किमका ऊर्जावान कथाकारहरूमा केदार गुरुङ
प्रवीण राई , गहर उदासी 'जुमेली' , कमला आँसु , छिरिङ पाञ्जो शेर्पा ,
सुधा , बेनसिंह राईराई , उपमान बस्नेत , खुसेन्द्र राई , थिरुप्रसाद नेपाल ,
दिलु मास्के , चन्द्रप्रसाद रिजाल , टेकबहादुर गुरुङ तामी , चुनिलाल घिमिरे

धन ,विजयकुमार सुब्बा ,आर्य लामिछाने ,प्रणय लामिछाने ,देवकुमार दुमी 'निर्दोष' सुब्बागोबरधन बास्तोल ,ध्रुव लोहागण ,वीरभद्र कार्कीढोली ,ा , थमन नौबाग आदि ,रुद्र पौडयाल ,दलमान मुखिया पीर ,विनोद सोरकी पूर्वाञ्चलबाट यस अवधि -प्रमुख रहेका थाहा देखिन्छ। यसै गरी असम मुन्नी ,शान्ति थापा ,अनामिका राई ,खड्कराज गिरी ,जीतबहादुर सुनार सापकोटा आदि सक्रीय कथा सर्जकहरूका रूपमा रहेको देख्न पाइन्छ ।

उत्तरआ-धुनिककाल वा उत्तरको (देखि आजसम्म १९९० सन्) प्रयोगकाल-सन्दर्भमा भारतीय नेपाली गद्याख्यान लेखनमा प्रचलित परिपाटीभन्दा कार्यपीठिका ,प्रस्तुतिशिल्प ,विस्तारयोजना-कथानक ,भिन्न कथानक)Setting(, सारवस्तु)Themeवा) रोजाइ तथा नवीन भाषिक बुनोट -(देखा पर्द (विन्यासछजसले गर्दा ती गद्याख्यानात्मक कृतिहरूलाई , परिपाटीबद्धभन्दा भिन्नै कित्तामा राखेर अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ । आजको गद्याख्यान लेखनको यात्रा अलेखन)Anti-creationको दिशातिर (बढीसकेको भेटिन्छ । आजको युगअनुसार परम्परित उपन्यासले नयाँ औपन्यासिक स्वरूप ग्रहणगरी अउपन्यास)Anti-novel(, अधिउपन्यास-) पराउपन्यासMeta-fiction(, अतिउपन्यास)Surfiction अनि सूत्रउपन्यास ()Knot writingआदि प्रयोगशील लेखनतिर अग्रसर भइरहेको (थाहा पाइन्छ । अतः भारतीय नेपाली गद्याख्यानको परिप्रेक्ष्यमा सर्वप्रथम भएर देखापर्ने प्रदीप गुरुडको 'पोस्टर र लात'(२०१० सन्)) उपन्यास पहिलो सूत्र उपन्यासको नमूनाको रूपमा रहेको पाइन्छ । उपन्यास लेखनको तुलनामा सन् १९९० को दशकदेखि यता भारतीय नेपाली कथामा कथ्य र शिल्प दुवैको प्रयोगमा विविधता आएको पाइन्छ । यस अवधिमा रोमाण्टिकयथार्थवादी तथा ,सामाजिक , मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्तिका कथाकृतिहरू भन्दा बढी प्रयोगमूलक कथाहरूविसङ्गतिवोधी तथा ,निस्सारतावोधी ,चिन्तनयुक्त-अस्तित्व , प्रगतिवादी जस्ता चिन्तनयुक्त कथाहरू पनि लेखिएका र लेखिन्दै गरेका

कथानकविहीन कथा ,भेटिन्छन् । नेपाली कथामा लामा कथा (Plotless Story) र अकथा) Anti-Story(, मुक्तक लेखनकै परिपाटीमा लेखिए झैं लाग्दो साना कथा र लघु कथा आदिको प्रयोगहरू हुँदै आएको पाइन्छ । आजका कथा सर्जकहरूमा कतिपय इन्द्रबहादुर राईद्वारा कथामा थालिएको विचारसहितको नवीन प्रयोग -आयामिक लेखन तथा लीला) बाट अभिप्रेरित बन्दै एवम् कतिप (लेखनयहरू भने यी विचार र दर्शन र प्रयोगको परिपाटीभन्दा अलग उभिएर विश्वसाहित्यमा देखा परिरहेका नवीन चिन्तन ,नौला कथानक ,नौला संरचना ,नयाँ वैचारिक ऊर्जा , मननद्वारा आत्मसात् गरी -शैलीलाई आफ्नै अध्ययन-शिल्प ,रूपविन्यास कथा रचनामा प्रयोग गर्नु हुँदै गरेका देख्न पाइन्छ। भारतीय नेपाली गद्याख्यानको पृष्ठभूमि र यसको विकासपरम्परालाई हेर्दा उपन्यास लेखन भन्दा कथा लेखन साहित्य बढी फस्टाएको थाहा पाइन्छ । भारतीय नेपाली कथाको इतिहासमा पचासको दशकदेखि सन् २००८ सालसम्म २५० भन्दा अधिक कथासङ्ग्रह प्रकाशित रूपमा भेटिन्छन् भने उपन्यासको चाहिँ हालसम्म गणना गर्न नसकिएको देखिन्छ । यसै गरी भारतीय नेपाली गद्याख्यान परम्परामा माध्यमिककाल १९६३ देखि १९३६ सन्) को अवधि सबैभन्दा बढी प्रभावशाली रहेको थाहा लाग्छ । किनकि (सम्म आदर्शवादी एवम् धार्मिक औपदेशिक स्वरूपलाई ,यस कालमा सुधारवादी क्रमशः त्याग्दै स्वच्छन्दतावादीयथार्थवादी धारातिरको सङ्केत - गद्याख्यानहरूमा देखापर्दै गएको भेटिन्छ । गद्यलेखन क्षेत्रमा नब्बेको दशकदेखि भारतीय नेपाली गद्याख्यानले विश्व साहित्यलाई अङ्गालेर समसामयिक साहित्यिक मूल्य र मान्यतालाई आत्मसात गर्दै ,अस्तित्ववाद ,विसङ्गतिवादप्रगतिवादअतियथार्थवाद इत्यादि , ,किनारीकरण ,वादहरूलाई लेखनको विविध नव प्रयोगहरूमा नारी मूल्य

समाजशास्त्रीय ,लोकप्रिय साहित्य अध्ययन ,डायस्पोरा ,सबलटर्न युद्धपरक ,ऋतुपरक अध्ययन ,मानवशास्त्रीय अध्ययन ,अध्ययन आञ्चलिक परिवेश विमर्ष आदि ,औपनिवेशिक मूल्य ,अध्ययन सिद्धान्तहरूलाई समेत आधार गरी भारतीय नेपाली गद्यआख्यान लेखनको परम्परा नवीन स्वरूप र नयाँ दिशा प्रदर्शित गर्न अग्रसर रहेको देखिन्छ । यस बाहेक भारतीय नेपाली जन जीवनको असुरक्षाबोध ,कुण्ठा , सामाजिक ,आर्थिक कमजोरीबाट उत्पन्न करुण जीवनशैलीको समस्या कुसंस्कार ररूढीदैनिक सङ्घर्षबाट उब्जेका ,रतिरागात्मक अनुभूति , सामान्य विद्रोह चेतना ,भावुकतापूर्ण जीवनदृष्टि ,मानसिक अवस्था इत्यादि विषयवस्तुलाईआदिलाई समेट्दै भारतीय नेपाली निबन्ध परम्परा पनि गतिशील रहिआएको पाइन्छ ।

यसरी नै भारतेली साहित्यको अङ्गका रूपमा नेपाली साहित्यका विकासको तुलनात्मक समीक्षा क्रममा यहाँ भारतीय नेपाली समालोचनाको लेखन परम्परालाई चर्चा गरिन्छ । भारतीय नेपाली समाजमा लोककाव्यको पृष्ठभूमिमा एकातिर ज्ञानदिल दासले निर्गुण काव्यपरम्परा लिएर अघि आए भने अर्कातिर ब्रिटीस मिसनरीहरू अङ्ग्रेजी धर्म, शिक्षा, र व्यापार लिएर आएका थिए। भारतमा नेपालीहरूका केन्द्र दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूले जग नै बसाए। त्यसताक दुवै पन्थीले एउटा राम्रो काम गरे, त्यो काम नेपालीभाषी समाजमा शिक्षाको प्रचार थियो। यसरी भारतेली नेपालीभाषी समाज साहित्य र शिक्षाको क्षेत्रमा द्रुत गति पक्रेर अघि बढेको थाह पाइन्छ। ब्रिटीस आगमनको प्रारम्भसितै भित्रिएका विचारका नयाँ क्षितीजले नेपालीभाषी समाजमा ठुलै परिवर्तन ल्याइदिएको पाइन्छ। भारत स्वतन्त्रपूर्वकालीन ब्रिटीस उपनिवेशको प्रभाव र उन्नाइसौं शताब्दीको दुईवटा विश्वयुद्धको प्रभावले भारतेली नेपालीभाषी समाजलाई

विशेष गरेर नयाँ चेतना मिलेको देखिन्छ। यसरी हेर्दा भारतमा राम्ररी नेपाली भाषा-साहित्य लेखी नसकेको इतिहास पाइन्छ। भारतेली नेपाली समालोचनाको पृष्ठभूमिमा कुनै पनि भाषाका साहित्यमा कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध, जीवनी आदि जस्ता मौलिक कृतिहरू सिर्जना भएपछि त्यस कृतिको रसास्वादन गरेर पाठक तथा सामाजिकले निश्चित मूल्यबोधका आधारमा कृतिबारे केही प्रतिक्रिया गरिँदा नै समालोचनाको जन्म हुन्छ। हुन त प्रत्येक मानवमा केही न केही समालोचना चेत हुन्छ। यस चेतको आधार भनेको रुचि-अरुचि, आकर्षण-विकर्षण, लोभ-त्याग, स्वकीय-परकीयजस्ता भावको प्रभाव हो र आलोचना यिनै क्रियाको प्रतिक्रिया हो। साहित्यिक कृतिको अनुभूतिगत प्रभाव र प्रतिक्रियालाई, अध्ययन, चिन्तन, मनन गर्दै त्यसबारे आफ्नो मत वा विचार राखिँदा समालोचनाको सामान्य स्वरूप तयारी हुन्छ। यसरी अरूका सिर्जनात्मक एवं रचनात्मक लेखनबाट पोषकतत्त्व ग्रहण गरेर आफू बाँच्ने परजीवी(प्यारासाइट) विधाको रूपमा पनि समालोचनालाई चिनिन्छ। नेपाली भाषामा समालोचनाको पर्यायवाची शब्दको रूपमा प्रतिक्रिया, विवेचन, अवलोकन, पर्यावलोकन, पर्यवेक्षण, आलोचना, टिप्पणी, निरीक्षण, निरूपण, सिंहावलोकन, समीक्षण, मीमांसा आदि जस्ता नाम पनि प्रचलित छन्। भारतमा बनारस भाषा-साहित्यको एउटा यस्तो केन्द्रस्थल बन्यो जहाँबाट नेपालीभाषी समाजले शिक्षा र साहित्य दुवैलाई अघि बढाउने प्रेरणा प्राप्त गरेको थियो। भारतको बनारसमा शिक्षादिक्षा लिएका मोतिराम भट्ट नेपाली साहित्यमा पहिलो समालोचक मानिन्छ। सचेत रूपमा उनले समालोचना नै नलेखेका भए तापनि उनमा समालोचकीय दृष्टिकोण पाइन्छ। यसैले नेपाली समालोचनाको सन्दर्भ उठ्दा मोतीराम भट्टलाई नसम्झिकन अघि बढ्नु ऐतिहासिक तथ्यप्रति

अदेखा गर्नु हुन्छ। नेपाली साहित्यमा भानुभक्त आचार्यको जीवनचरित्र लेखेर मोतिराम भट्टले पहिलो पटक भानुभक्त आचार्यलाई चिनाउने काम सँगसँगै समालोचनाको आधारभूमि तयार गरिदिए। यस कृतिभित्र उनले नेपाली कविहरूका श्रेणी छुट्याएर कृतिम कवि र सजह कविबारे चर्चा गरेका छन्। यसबाट मोतिराम भट्टको समालोचनात्मक प्रवृत्तिको परिचय पाइन्छ। यस अवधिमा समालोचनाको निम्ति प्रशस्त मौलिक कृतिहरूको रचनाको अभाव पनि रहेको देखिन्छ। तथापि प्रारम्भिककालमा पुस्तकको सामान्य परिचय दिनु, कवि प्रतिभाको परिचय गराउनु, जीवनवृत्त प्रस्तुत गर्नु जस्ता कुरा नै नेपाली समालोचना प्रारम्भिक प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ।

भारतेली नेपाली समालोचनामा मोतिराम भट्टपछि झन्ने ३१ वर्षको अन्तरालमा सूर्यविक्रम जवाली देखा परेका हुन्। नेपाली साहित्य र समाजमा मौलिक कृति लेखनको क्रम विस्तारै बढ्दै गइरहेको समयमा देखापरेका सूर्यविक्रम जवाली (सन्)ले नैवेद्यको समालोचना लेखे। यसमा उनले समाजमा व्याप्त नैतिक आचरण र समाजोपयोगी विचार अधि राखेको देखिन्छ।

आधुनिककालको प्रादुर्भाव विस्तारै फैलिँदै गएपछि भारतीय नेपाली समालोचनामा प्रशंसामूलक, गुणगानपूर्ण, नीतिमूलक, भावपरक समीक्षाहरूका साटो कृतिपरक, गुणदोष विवेचनापरक र वस्तुपरक समालोचनाहरू लेखिन प्रारम्भ गरे। यसमा रामकृष्ण शर्मा (सन् १९२१-८६) सबैभन्दा अग्रणी रूपमा देखापरे। शर्माले नेपाली समालोचनाको बाटोमा एउटा निकै ठुलो मोड ल्याएको देखिन्छ। उनले अङ्ग्रेजी साहित्यको प्रभाव शीर्षकमा समालोचना लेखेर नेपाली समालोचना क्षेत्रमा नै निर्भिकक समालोचकको रूपमा आफुलाई चिनाए। उनलाई यसै समालोचनाले नेपाली साहित्यमा समालोचकको रूपमा स्थापित गराएका

हुन्। कवि भानुभक्तको विषयमा, कविको धन, नाटक सम्बन्धी छोटो लेख, साहित्यिक रुचिको प्रौढता, समाज र साहित्य इत्यादि समालोचनात्मक लेखमा रामकृष्ण शर्मालाई प्रखर समालोचकको रूपमा चिनिन्छ। यिनका समालोचनामा गुण-दोष, असल-खराब, सत्य-असत्यजस्ता विषयलाई स्पष्ट पार्ने निर्भिककपन देखिन्छ। यिनकै समालोचना देखि भारतीय नेपाली समालोचनामा गम्भीरता आएको देखिन्छ।

भारतेली नेपाली साहित्यमा पाश्चात्य साहित्यका विभिन्न प्रभावहरू रहेको देखिन्छ। यस कालमा आएर नेपाली समालोचनाले जीवनीमा आधारित गुणगानपूर्ण आलोचनालाई तिलाञ्जली दिएर त्यसको ठाउँमा कृति-केन्द्रित, वस्तुतथ्यात्मक, सिद्धान्तमा आधारित वस्तुपरक, तुलनात्मक अनि व्यवहारिक समालोचनाको विकास गरेको देखिन्छ। यस कालमा आएर देखापरेका प्रमुख समालोचकहरूमा इन्द्रबहादुर राई, गणेशलाल सुब्बा, डिल्लीराम तिमिसिना, राजनारायण प्रधान, गुमानसिंह चाम्लिङ, चन्द्रेश्वर दुबे, लक्खीदेवी सुन्दास, कुमार प्रधान, कमला सांकृत्यायन, महानन्द पौड्याल, जगत् छेत्री, शरद् छेत्री, गोकुल सिन्हा आदि देखिन्छ । इन्द्रबहादुर राई आफ्ना समालोचनाको प्रारम्भमा तथ्यान्वेषकको रूपमा देखापरेको देखिन्छ। यसप्रकार भारतेली नेपाली समालोचनामा आज आएर आधुनिकता देखि उत्तरआधुनिकतावादी विभिन्न दृष्टिचेतको प्रभाव पाइए तापनि हाम्रा समाजमा त्यस्ता मान्यताहरू कतिको सापेक्षिक छन् अथवा छैनन् जस्ता कुरालाई पनि ध्यानमा राखेर अध्ययन गरिनु पर्छ। अन्यथा त्यस किसिमका आलोचनाले, समालोचनाको नाममा सापटि विचारको थुप्रो मात्रै हुनजान्छ। आज आएर भारतेली नेपाली समालोचनाले पनि उत्तरसंस्कृतिवादी अवधारणा अन्तर्गत

विनिर्माणवाद, उत्तरऔपनिवेशवाद, उत्तरसंरचनावाद, नारीवाद, परिवेशविमर्श जस्ता आलोचनालाई पनि अङ्गिकार गरेर अघि बढिरहेको पाइन्छ।

6.3 उपसंहार

भारतीय भाषाहरू अनि साहित्यका यही पारस्परिक आदान प्रदान-अनि योगदान संगठित, योजनाबद्ध तरीद्वारा अघि बढाएको हुन आवश्यक हुन्छ । तबमात्रै हिन्दी भाषाको प्रति अन्य भाषाभाषिय-हरूका भय अनि आशङ्काहरू हटेर जानेछ । तब बंकिम अनि रवीन्द्रनाथका स्वदेश शक्तिलाई व्यावहारिक उदात्ततासम्म लगेर जान सकिन्छ । प्राचीन कालमा तीर्थयात्राहरूले धर्मको माध्यमबाट देशलाई जोडेका थिए, त्यो कुरो फेरी आवश्यक देखिन्छ विशेष भाषा र साहित्यको माध्यमबाट ताकी देशवासिहरू बीचको परिचय कम होस् भन्न खातीर। अतः कुनै प्रकारको दुर्भाव बिना अब व्यापक दृष्टिकोणले सम्पूर्ण भारतीय भाषाहरू, अंग्रेजी सहित, हरूमा रचित साहित्यहरूको अध्ययनलाई राष्ट्रीय एवं प्रान्तीय स्तरहरूमा प्रोत्साहित गरिएको हुन पर्छ । 'भारतेली साहित्य' को मूल आह्वान पनि यही हो ।

भारतीय गणराज्य मा 24 आधिकारिक मान्यता प्राप्त भाषाहरू रहेका पाइन्छ। जसमा मात्र 2 वटा आदिवासी भाषाहरू संथाल अनि बोडो रहेका देखिन्छ । तमिल साहित्यको इतिहास, तेलुगू साहित्य, पञ्चतन्त्र, पालि भाषाका साहित्य, पुराण, प्राकृत, प्राकृत साहित्य, बंगाली साहित्य, भारत, भारतको भाषाहरू , भारतीय उपमहाद्वीप, भागवत पुराण, भवभूति, मराठी साहित्य, मलयालम साहित्यका इतिहास, महाभारत, मगही साहित्य, यूरोप, रामायण, संस्कृत

भाषा, संस्कृत साहित्य, हितोपदेश, हिन्द महासागर, हिमालय, हिंदी साहित्य, वास्तु शास्त्र, वेद, गुजराती साहित्य, ओड़िया साहित्य, आदिवासी साहित्य, कन्नड़ साहित्य, कालिदास, अपभ्रंश, अर्थशास्त्र (ग्रन्थ), असमिया साहित्य, उर्दू साहित्य, ऋग्वेद आदि यस साहित्यको प्राचीनतम स्वरूपहरू हुन् ।

भारतेली साहित्यको अवधारणाको निर्माणभित्र एउटा मुख्य कुरो के देखिन्छ भने जसरी विश्व साहित्यमा झैं तुलनात्मक अध्ययनका एउटा ठूलो क्षेत्र भारतीय साहित्य हो । वस्तुतः साहित्य मनुष्यको आंतरिक अनुभूतिहरू अनि संवेदनाहरूका अभिव्यक्त हुन्छ । यो मानिन्छ कि मान्छेको आंतरिक भावनाहरू समान हुन्छ । उसको अनुभव गर्ने र भाव प्रकट गर्ने शक्ति पनि सार्वभौमिक हुन्छ । शोक, हर्ष, घृणा, क्रोध, प्रेम और वात्सल्य जस्तो अनेक भाव विश्वका मान्छे जातिमा एक समान पाइन्छ । जसको परिणामस्वरूप साहित्यको मूलभूत ढाँचा सबै भाषाहरूमा प्रायः एक जस्तै देखिन्छ । यदि भारतको कुरा गर्नु हो भने के कुरो ध्यान राख्न जरूरी हुन्छ कि यो देश बहुभाषिक और बहुसांस्कृतिक देश हो । अर्थात् भारतको अलग-अलग भाषाहरूमा जो साहित्य लेखिएका वा लेखिन्दै गरेका पाइन्छ त्यसमा केही मात्रामा भएपनि भिन्नतासितै अधिक मात्रामा एकता या समानताको स्थिति रहेको देखिन्छ । विभिन्न भारतीय भाषाहरू माझका साहित्यहरूको यही एकता या समानता नै भारतीय साहित्यको अवधारणाको केन्द्र बिन्दु हो ।

भारतीय साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा भारतेली नेपाली कविता लेखन परम्परालाई अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भने भारतीय नेपाली समाजमा लोककाव्यको पृष्ठभूमिमा एकातिर ज्ञानदिल दासले निर्गुण काव्यपरम्परा लिएर आएका देखिन्छ भने अर्कोतिर लहरी र सवाई आदि पनि लेखिन्दै

आएका पाइन्छ ।

विशेष गरेर परिष्कारवादी कठोर शास्त्रीय नियम पालनका विपरीत स्वच्छन्द र स्वतन्त्र प्रवृत्तिको अनुसरण, राष्ट्रिय एवं आञ्चलिक प्रवृत्तिका बहुविध रूपको बाह्यान्तरिक चित्रण, क्रान्तिकारी र विद्रोही चेतना, युगीन विसङ्गति र विकृतिप्रति आक्रोश र व्यङ्ग्य, राजनैतिक जागरण, स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी-मानवतावादी चेतना, प्रेमसम्बन्धी नवीन दृष्टिकोण, नारीवादी चिन्तन, राष्ट्रियता, देशप्रेम, प्रवृत्तिप्रेम, समानता, स्वतन्त्रता, भ्रातृता, निरङ्कुशताबाट मुक्ति र सामाजिक उन्नतिको चाहना, निम्नवर्गप्रति सदभाव र सहानुभूति प्रकट, भावानुकूल अनेकानेक बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग, सहज, सरस, स्वतःस्फूर्त भाषाशैलीय विन्यास, लयात्मक, आनुप्रासिक र सङ्गीतात्मक कविता सिर्जना आदि नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी धाराका प्रमुख प्रवृत्ति र विशेषता हुन् । अहिले नेपाली कवितामा प्रयोगवाद पनि स्वच्छन्दतावाद, परिष्कारवाद प्रवृत्ति वा आन्दोलनका रूपमा प्रयुक्त भएको पाइन्छ । नया परिस्थितिमा जीवनका विषमताको कारण कविमा सम्प्रेषणको सङ्कट सबभन्दा ठूलो समस्या बन्न पुगी त्यही कारणबाट कवि प्रयोगशीलतातर्फ अभिप्रेरित हुँदै गएको देखिन्छ । प्रयोगशीलताले अरुले नछोएको वा नबिटुल्याएको नया क्षेत्रको अन्वेषणमूलक प्रयोग गर्छ र गर्नु पर्छ । प्रयोगलाई क्रिया र प्रयोगशीलतालाई कविकर्म भन्ने गरेको पनि पाइन्छ । यसको तात्पर्य शब्दमा नयाँ नयाँ अर्थ दिने शब्द चयन गरी युगअनुरूप नयाँ बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, छन्द आदिको विन्यास भन्ने जनाउँछ । अहिले आएर समाजका सुक्ष्म कोण र प्रतिकोणहरूलाई पक्रेर कविता लेखनमा सक्रिय रहने कविहरूमा मोहन ठकुरी, मनप्रसाद सुब्बा, ज्ञानेन्द्र खतिवाड़ा, कालुसिंह रनपहेंली, रेमिका

थापा, विचन्द्र, केवलचन्द्र लामा, राजा पुनियानी, मनोज बोगटी, पवित्रा लामा, कर्णथामी आदि आदि युवा प्रतिभाहरू समेत सक्रीय रहेका देखिन्छन् । जसको परिणाममा भारतेली नेपाली कविताको भविष्य उज्ज्वल रहेको मान्न सकिन्छ ।

विशेष गरेर नेपाली साहित्यलाई नेपाल र भारत दुवै देशमा विकसित रहेको साहित्य मानिन्छ । नेपालबाहेक भारतको राष्ट्रिय भाषाको मान्यतामा रहेको नेपाली भाषाको साहित्यलाई 'भारतीय नेपाली साहित्य' भनिने गरिन्छ । भारतीय नेपाली साहित्य भन्नाले भारत देशको माटोमा जन्मिएरसंसारको जुनै स्थानमा गए ,यस भूमिलाई कर्मभूमि बनाएर , पनि भारतीयपनको भावना बोध गराउने नेपाली भाषामा लेखिएको साहित्यलाई बुझिन्छ । मूलतः एउटा सिङ्गो साहित्यलाई नै नेपाली साहित्य मानिने गरिन्छ । एउटै भूखण्डमा रहेका भाषाभाषीको - साहित्यलाई एउटै साझा साहित्य मान्न सकिन्छ । तथापि'भारतीय परिप्रेक्ष्यमा नेपाली साहित्य' पदावली वर्तमानमा बढी प्रचलित र मान्य रहेको देखिन्छ । यसो हुनुको मुख्य तीन कारणहरू क्रमैले भारतमा (क :- जातिले आफ्नो देश (गोर्खा) जन्मजात रूपमा बस्ने भारतीय नेपाली आफ्नो अस्तित्व र अस्मितालाई भारतीयपनमा ,भारतमा स्वत्व भारतीय परिप्रेक्ष्यमा भारतका सरकारी (चिनाउनमा प्रयत्नरत् रहेको । ख साहित्यिक संस्थान र निकायमा भ-तथा गैरसरकारी भाषिकारतीय नेपाली सर्जकहरू भारतीय नागरिकको हैसियतमा रहनु । गनेपालमा (,बस्ने नेपालीहरूको भन्दा भारतमा बस्ने नेपालीहरूको भिन्नै सामाजिक सांस्कृतिक र राजनैतिक जीवन शैली देखिन्छ र दुवै क्षेत्रको ,आर्थिक इत्यादि । ,लेखनमा पनि स्वतः पृथकता देखिनु-साहित्य

वस्तुतः भारतमा नेपाली भाषा साहित्यले अन्य भारतीय भाषाका साहित्य सरह यहाँको संविधानको आठौँ अनुसूचिमा मान्यता पाएको छ । यहाँको नेपाली साहित्यलाई भारतीय साहित्यको रूपमा नयाँ दिल्लीको साहित्य अकादमीनेशनल बुक ,के के बिडला फाउण्डेशन ,ज्ञानपीठ पुरस्कार गुठी , विश्व ,ट्रस्टविद्यालय अनुदान आयोगमैसुरको केन्द्रीय भारतीय भाषा , गैरसरकारी संस्था र निकायले -विभिन्न राज्यका सरकारी ,संस्थान मान्यता दिएको र भारतीय राष्ट्रीय मूलधाराकै एउटा अविभाज्य रूपमा जातिको भाषा र साहित्य पनि भारतीय हो भनेर (गोर्खा) रहेको नेपाली बुझ्न उपयुक्त आधार निर्धारित गरेको मान्न सकिन्छ । भारतीय नेपाली गद्याख्यानको पृष्ठभूमि र परम्परा केलाउँदा यसको सुरुवात सन् १९०२ तिरको सदाशिव शर्माद्वारा सम्पादित तथा बनारसबाट प्रकाशित उपन्यासप्रधान पत्रिका 'उपन्यास तरङ्गिणी' ले भारतीय नेपाली आख्यान विधालाई विकसित र समृद्धशाली बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका निभाएको थाहा पाइन्छ । भारतीय नेपाली गद्याख्यानको पहिलो नमूना कृतिको रूपमा अङ्ग्रेज वैयाकरण जे ए एटनको सन् १८२० मा प्रकाशित व्याकरण 'अ ग्रामर अफ दि नेपालीज ल्याङ्ग्वेज' भित्र कुनै फारसीभाषी मुन्सीद्वारा लेखिएका तीनवटा छोटो कथाको आफूले गरेको नेपाली अनुवाद संलग्न पाइन्छ । नेपाली कथाको गद्य भाषाको विकासरूपलाई दर्शाउने 'मुन्सीका तीन आहान' नै महत्वपूर्ण मान्नुपर्ने हुन्छ । भारतीय नेपाली उपन्यास लेखनको तुलनामा भारतीय नेपाली कथाले धेरै प्रगति गरेको थाहा पाइन्छ । यसै अवधिका सिंहसुन्दास र रा-ईका नेतृत्वमा धेरै स्वच्छन्दतावादी र सामाजिक आदर्शोन्मुख विषय र धाराका कथाहरू लेखिएका देखिन्छन् । आधुनिक कालमा आएर भारतीय नेपाली गद्याख्यानलाई नेतृत्व गर्ने गद्याख्यानकार इन्द्रबहादुर राई नै रहेको जान्न पाइन्छ । उनको 'आज

रमिता छ'१९६४ सन्))-शैलीमा नयाँ प्रविधि-उपन्यासले लेखन , परिपाटीलाई अङ्गालेको देख्न पाइन्छ । साथै प्रस्तुत उपन्यासको राजनैतिक तथा ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आधारित ,सामाजिक ,विषयवस्तु देखि १९९० सन्) प्रयोगकाल-आधुनिककाल वा उत्तर-देख्न पाइन्छ । उत्तर को सन्दर्भमा भारतीय नेपाली गद्याख्यान लेख (आजसम्मनमा प्रचलित परिपाटीभन्दा भिन्न कथानक ,प्रस्तुतिशिल्प ,विस्तारयोजना-कथानक ,) कार्यपीठिकाSetting(, सारवस्तु)Themerोजाइ तथा नवीन भाषिक -(जसले गर्दा ती गद्याख्यानात्मक ,देखा पर्दछ (वा विन्यास) बुनोट कृतिहरूलाई परिपाटीबद्धभन्दा भिन्नै कित्तामा राखेर अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ । आजको गद्याख्यान लेखनको यात्रा अलेखन)Anti-creation (को दिशातिर बढीसकेको भेटिन्छ । आजको युगअनुसार परम्परित) उपन्यासले नयाँ औपन्यासिक स्वरूप ग्रहण गरी अउपन्यासAnti-novel(, अधिउपन्यास) पराउपन्यास-Meta-fiction(, अतिउपन्यास)Surfictionअनि (सूत्रउपन्यास)Knot writingआदि प्रयोगशील (लेखनतिर अग्रसर भइरहेको थाहा पाइन्छ । अतः भारतीय नेपाली गद्याख्यानको परिप्रेक्ष्यमा सर्वप्रथम भएर देखापर्ने प्रदीप गुरुङको 'पोस्टर र लात'२०१० सन्)) उपन्यास पहिलो सूत्र उपन्यासको नमूनाको रूपमा रहेको पाइन्छ । उपन्यास लेखनको तुलनामा सन् १९९० को दशकदेखि यता भारतीय नेपाली कथामा कथ्य र शिल्प दुवैको प्रयोगमा विविधता आएको पाइन्छ । यस अवधिमा रोमाण्टिकयथार्थवादी तथा ,सामाजिक , ,मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्तिका कथाकृतिहरू भन्दा बढी प्रयोगमूलक कथाहरू निस्सार ,चिन्तनयुक्त-अस्तित्वतावोधीविसङ्गतिवोधी तथा प्रगतिवादी , जस्ता चिन्तनयुक्त कथाहरू पनि लेखिएका र लेखिन्दै गरेका भेटिन्छन् । कथानकविहीन कथा ,नेपाली कथामा लामा कथा (Plotless Story) र

अकथा)Anti-Story(, मुक्तक लेखनकै परिपाटीमा लेखिए झैं लाग्दो साना कथा र लघु कथा आदिको प्रयोगहरू हुँदै आएको पाइन्छ । आजका कथा सर्जकहरूमा कतिपय इन्द्रबहादुर राईद्वारा कथामा थालिएको विचारसहितको नवीन प्रयोग बाट (लेखन-आयामिक लेखन तथा लीला) अभिप्रेरित बन्दै एवम् कतिपयहरू भने यी विचार र दर्शन र प्रयोगको परिपाटीभन्दा अलग उभिएर विश्वसाहित्यमा देखा परिरहेका नवीन चिन्तन ,रूपविन्यास ,नौला कथानक ,नौला संरचना ,नयाँ वैचारिक ऊर्जा , मननद्वारा आत्मसात् गरी कथा रचनामा -शैलीलाई आफ्नै अध्ययन-शिल्प प्रयोग गर्नु हुँदै गरेका देख्न पाइन्छ । भारतीय नेपाली समाजमा लोककाव्यको पृष्ठभूमिमा एकातिर जानदिल दासले निर्गुण काव्यपरम्परा लिएर अघि आए भने अर्कातिर ब्रिटीस मिसनरीहरू अङ्ग्रेजी धर्म, शिक्षा, र व्यापार लिएर आएका थिए। भारतमा नेपालीहरूका केन्द्र दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजहरूले जग नै बसाए। त्यसताक दुवै पन्थीले एउटा राम्रो काम गरे, त्यो काम नेपालीभाषी समाजमा शिक्षाको प्रचार थियो। यसरी भारतेली नेपालीभाषी समाज साहित्य र शिक्षाको क्षेत्रमा द्रुत गति पक्रेर अघि बढेको थाह पाइन्छ। भारतको बनारसमा शिक्षादिको लिएका मोतिराम भट्ट नेपाली साहित्यमा पहिलो समालोचक मानिन्छ। भारतेली नेपाली समालोचनामा मोतिराम भट्टपछि झन्ने ३१ वर्षको अन्तरालमा सूर्यविक्रम जवाली देखा परेका हुन्। नेपाली साहित्य र समाजमा मौलिक कृति लेखनको क्रम विस्तारै बढ्दै गइरहेको समयमा देखापरेका सूर्यविक्रम जवाली (सन्)ले नैवेद्यको समालोचना लेखे। यसमा उनले समाजमा व्याप्त नैतिक आचरण र समाजोपयोगी विचार अघि राखेको देखिन्छ। आधुनिककालको प्रादुर्भाव विस्तारै फैलिँदै गएपछि भारतीय नेपाली समालोचनामा प्रशंसामूलक, गुणगानपूर्ण, नीतिमूलक, भावपरक

समीक्षाहरूका साटो कृतिपरक, गुणदोष विवेचनापरक र वस्तुपरक समालोचनाहरू लेखिन प्रारम्भ गरे। आज आएर भारतेली नेपाली समालोचनाले पनि उत्तरसंस्कृतिवादी अवधारणा अन्तर्गत विनिर्माणवाद, उत्तरऔपनिवेशवाद, उत्तरसंरचनावाद, नारीवाद, परिवेशविमर्श जस्ता आलोचनालाई पनि अङ्गिकार गरेर अघि बढिरहेको पाइन्छ।

6.4 सार

- विशेष गरेर नेपाली साहित्यलाई नेपाल र भारत दुवै देशमा विकसित रहेको साहित्य मानिन्छ । नेपालबाहेक भारतको राष्ट्रिय भाषाको मान्यतामा रहेको नेपाली भाषाको साहित्यलाई 'भारतीय नेपाली साहित्य' भनिने गरिन्छ ।

- भारतीय नेपाली साहित्य भन्नाले भारत देशको माटोमा जन्मिएर यस संसारको जुनै स्थानमा गए पनि ,भूमिलाई कर्मभूमि बनाएर भारतीयपनको भावना बोध गराउने नेपाली भाषामा लेखिएको साहित्यलाई बुझिन्छ ।

- मूलतः एउटा सिङ्गो साहित्यलाई नै नेपाली साहित्य मानिने गरिन्छ । एउटै भूखण्डमा रहेका भाषाभाषीको साहित्यलाई एउटै साझा साहित्य - मान्न सकिन्छ ।

- तथापि 'भारतीय परिप्रेक्ष्यमा नेपाली साहित्य' पदावली वर्तमानमा बढी प्रचलित र मान्य रहेको देखिन्छ । यसो हुनुको मुख्य तीन कारणहरू क्रमैले भारतमा जन्मजात र (क - रूपमा बस्ने भारतीय नेपाली (गोर्खा) आफ्नो अस्तित्व र अस्मितालाई ,जातिले आफ्नो देश भारतमा स्वत्व भारतीय परिप्रेक्ष्यमा (भारतीयपनमा चिनाउनमा प्रयत्नरत् रहेको । ख

साहित्यिक संस्थान र -भारतका सरकारी तथा गैरसरकारी भाषिक निकायमा भारतीय नेपाली सर्जकहरू भारतीय नागरिकको हैसियतमा रहनु । गनेपालमा बस्ने नेपालीहरूको भन्दा भारतमा बस्ने नेपालीहरूको (सांस्कृतिक र राजनैतिक जीवन शैली देखिन्छ ,आर्थिक ,भिन्नै सामाजिक लेखनमा पनि स्वतः पृथकता देखिनु-र दुवै क्षेत्रको साहित्य इत्यादि ।

● भारतमा नेपाली भाषा साहित्यले अन्य भारतीय भाषाका साहित्य सरह यहाँको संविधानको आठौं अनुसूचिमा मान्यता पाएको छ । यहाँको नेपाली साहित्यलाई भारतीय साहित्यको रूपमा नयाँ दिल्लीको साहित्य अकादमी , नेशनल बुक ट्रस्ट ,के के बिडला फाउण्डेशन ,ज्ञानपीठ पुरस्कार गुठी विश्वविद्यालय अनुदान आयोगमैसुरको केन्द्रीय भारतीय भाषा , गैरसरकारी संस्था र निकायले -विभिन्न राज्यका सरकारी ,संस्थान मान्यता दिएको र भारतीय राष्ट्रीय मूलधाराकै एउटा अविभाज्य रूपमा जातिको भाषा र साहित्य पनि भारतीय हो भनेर (गोर्खा) रहेको नेपाली बुझ्न उपयुक्त आधार निर्धारित गरेको मान्न सकिन्छ ।

6.5 अनुशीलनी

(क) भारतेली साहित्यको स्वरूपगत विशेषताबारे समीक्षा गर्नुहोस् ।

(ख) भारतेली साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली साहित्यिक विधाहरूको विकास परम्परामाथि विवेचना गर्नुहोस् ।

6.6 अतिरिक्त अध्ययन

१. सियाराम तिवारी	भारतीय साहित्य की पहचान
२. शिवदान सिंह चौहान	आलोचना के सिद्धांत नई
३. कविता वाचकनवी	कविता की जातीयता

४. इन्द्रविलास अधिकारी
परिचय

तुलनात्मक साहित्यः सङ्क्षिप्त

५. दीनानाथ शरण
तुलनात्मक अध्ययन

नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका

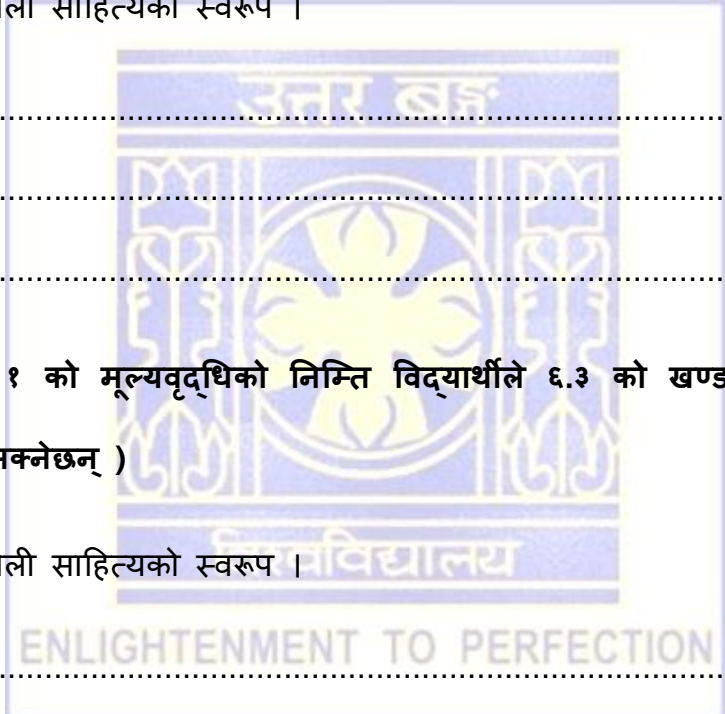
६. Amiya Dev
Literature in India

The Idea of Comparative

6.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोटः तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस्-

१. भारतेली साहित्यको स्वरूप ।

.....

.....

.....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ६.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

१. भारतेली साहित्यको स्वरूप ।

.....

.....

.....

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ६.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. भारतेली साहित्यभित्र नेपाली कविता लेखन परम्परा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ६.३ कै खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

३. भारतेली साहित्यभित्र नेपाली गद्याखन लेखन परम्परा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ६.३ कै खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

४. भारतेली साहित्यभित्र नेपाली समालोचना लेखन परम्परा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न ४ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ६.३ कै खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

एकाइ - 7, भारतेली भाषाका साहित्यिक कृतिहरूसित नेपाली साहित्यिक कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन (विशेष सन्दर्भमा असमेली, हिन्दी र बङ्गला भाषाका साहित्यिक कृतिहरू) पृष्ठ १६३ - १८९

7.0 उद्देश्य

7.1 परिचय

7.2 भारतेली भाषाका साहित्यिक कृतिहरूसित नेपाली साहित्यिक कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन (विशेष सन्दर्भमा असमेली, हिन्दी र बङ्गला भाषाका साहित्यिक कृतिहरू)

7.3 उपसंहार

7.4 सार

7.5 अनुशीलनी

7.6 अतिरिक्त अध्ययन

7.7 मुल्यबृद्धिका निम्ति उत्तर

7.0 उद्देश्य

यस एकाइको अध्ययन पछि तपाईं निम्नलिखित विषयमा सक्षम बन्न सक्नुहुनेछ :

- भारतेली साहित्यको स्वरूप
- हिन्दी, बङ्गला र असमेली भाषाका साहित्यसित नेपाली साहित्यको तुलनात्मक अध्ययन

7.1 परिचय

तुलनात्मक साहित्य (Comparative literature) त्यो विद्या शाखा-हो जहाँ दुई वया त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रीय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिन्छ । तुलना यस अध्ययनका मुख्य अंग मानिन्छ । साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनले व्यापक दृष्टि प्रदान गर्दछ । संकीर्णताको विरोधमा उठेको व्यापकताको आवाज आजको विश्वका मानिसहरूको आवश्यकता हो भन्ने बुझिन्छ । 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ । अहिले आएर एक परम्पराका साहित्यकारलाई अर्को साहित्यिक परम्पराको साहित्यकारहरूसँग तुलना गर्नु सामान्य प्रक्रिया भएको छ। नेपालका साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि। यसै पनि कम्प्यारेटिभ लिटरेचर: हिस्टोरिकल

नामक पुस्तकमा “कुनै प्रकारको उच्च ज्ञानको प्राप्ति तुलनाद्वारा हुँदछ
 अनि त्यो तुलनामै टिक्दछ” - (A higher knowledge is gained by
 comparison and rests on comparison.) भन्ने विचार पाश्चात्य विद्वान
 म्यक्स मुलरले व्यक्त गरेका कुराले यस कुरोलाई पुष्टि दिएको बुझिन्छ
 । विश्व साहित्यमा तुलनात्मक साहित्यको सुरुवातको बारेमा खोज्नुपर्दा
 जिराल्ड गिलेस्पीको निबन्ध ‘ओरिजिन्स अफ रोमान्स लिरीक्स: ए रिभ्यु
 अफ रिसर्च’ अनुसार पश्चिम युरोपेली गीति साहित्यको विकासमा
 घुमन्ते भाटहरू (Troubadours) को मध्यकालीन युग (सन् 800-1450)
 को सुरुदेखि नै योगदान रह्यो। यस सम्बन्धमा रोमान्सवादी
 खोजकर्ताहरूले त्यहाँको गीतात्मक साहित्यको उत्पत्तिबारे दुई सिद्धान्तहरू
 प्रस्तुत गरेका पाइन्छन्- अरेबिक तथा ल्याटिनी। पहिलो सिद्धान्तले यो
 विधाको विकासमा अरब गीतिपरम्पराको योगदान महत्वपूर्ण थियो,
 किनभने अरबहरूले आठौँ शताब्दीमा फ्रान्सको दक्षिणी भागमा पर्ने
 आईबेरियामाथि आक्रमण गरे र नवौँ शताब्दीसम्म त्यहाँ शासन गरी
 उनीहरूले यसको स्थायी रूपले प्रभाव छोडेका हुँदा त्यहाँको गीतको
 विकासको धार अरबी थियो। ल्याटिनी सिद्धान्तअनुसार गीतिपरम्परा
 ग्रीकबाट ल्याटिनमा सरेको र जनसाधारणले बोल्ने (Vulgar) रोमान्स
 भाषाहरू (इटालेली, स्पेनिस, फ्रान्सेली र रोमानियाली) नै त्यहाँको
 गीतिविधाका स्रोत थिए। यस विषयमा खोजकर्ताहरू ग्यास्टन प्यारिस
 (सन् 1890), बहुभाषाविद् विलियम केर (सन् 1904), अल्फ्रेड जेनरोय
 तथा पिटर ड्रिङ्क (सन् 1965-66) ले भने समन्वयात्मक विकसित भएको
 थियो। पहिले गीतहरूका मूल विषयहरू आध्यात्मिक र रहस्यवादी प्रेम
 थिए। भाटहरू नै पछि विशिष्ट ‘दरबारी गायकहरू’ बनेपछि उनीहरूको
 गीति-विषय सांसारिक प्रेम बन्यो। त्रिस्चियन चर्च-गायकहरूले यस्ता

गीतहरूलाई व्यभिचारलाई बढाउने भनी हेय दृष्टिले हेरे। जे होस्, भाटपरम्परा युरोपको मध्ययुगीन गीतिविधाको प्रबल स्रोत थियो र भनिन्छ कि यसैबाट प्रेम गरेको वस्तु अथवा व्यक्तिलाई सौन्दर्योपासना (Beautification) तथा देवत्वरोपण (Deitification) जस्ता अभ्यास सुरु भएका थिए। धेरै अङ्ग्रेजी दरबारी कविताहरू द्विभाषी ग्रन्थकारहरूले फ्रान्सेली तथा फ्रोभेङ्कल (Romance) भाषाका रचनाहरूका पुनर्लेखनहरू थिए। यही परम्पराबाट दाँते र पेट्रार्कका साथै पछिला मध्ययुगीन ल्याटिनका साहित्यकारहरू प्रभावित भएका थिए। यस प्रकार पश्चिमी साहित्यको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै बहुसाहित्यिक तथा तुलनात्मक दृष्टिकोण सुरु भएको कुरो बुझ्न पाइन्छ। एशियाली सन्दर्भमा पनि भारतीय मूलका भाषाहरू विशेषमा हिन्दी, बङ्गला र असमेली साहित्यमा लेखिएका विविध साहित्यिक कृतिहरूसित नेपाली भाषाका कृतिहरूका तुलनात्मक अध्ययन भएको देखिन्छ ।

7.2 भारतेली भाषाका साहित्यिक कृतिहरूसित नेपाली साहित्यिक कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन (विशेष सन्दर्भमा असमेली, हिन्दी र बङ्गला भाषाका साहित्यिक कृतिहरू)

भारत एउटा बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक भएको देश हो । यसै भूमिमा नेपाली भाषा बोल्ने मानिसहरू पनि देश स्वतन्त्रभन्दा पनि अघिदेखि बस्दै आएको पाइन्छ । भारतको साहित्य संस्कृति तथा कलाको विकासमा नेपालीहरूले पनि अन्य मानिसहरूको दाँजोमा कम योगदान नपुर्याएका होइनन् । विशेष भारतीय भाषाहरूमा हिन्दी, बङ्गला र असमेलीकै हाराहारी हुँदै नेपाली भाषा साहित्यको लेखन परम्परामा बढदै आएको

देखिन्छ । हिन्दी, बङ्गला र असमेली भाषा साहित्यमा रचित कृतिहरूलाई भारतेली साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली भाषाका कृतिहरूसित पनि तुलना गरेर त्यसको मूलभूतः प्राप्तीहरू खुट्टायाउने कार्य विद्वान स्रष्टाहरूले गर्दै ल्याएका थाहा पाइन्छ । यो कार्य गर्दा हुँदो कृतिलाई विशेष प्रभाव तुल्याउने त्यस भाषासित सम्बन्धित जनहरूको संस्कृति, देश काल र वातावरण, सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक समस्याहरूमाथि सूक्ष्म अध्ययन गरिन्दै कृतिहरूलाई केलाउने कार्य विद्वानहरूले गरेका देखिन्छ । विशेष मानिसहरूमात्रका भावनाहरू, राग-विराग तथा संवेदनशीलतासित सम्बन्धित समानताको आधारमा यो मानिन्छ कि मनुष्य जातिको एउटा समासिक संस्कृति हुन्छ । यो समासिक संस्कृतिको निर्माण गर्नलाई अलग-अलग देशकालमा मनुष्य जातिको समूहहरूले जुन भिन्न-मानिसहरूमात्रका भावनाहरू, राग-विराग तथा संवेदनशीलतासित सम्बन्धित समानताको आधारमा यो मानिन्छ कि मनुष्य जातिको एउटा समासिक संस्कृति हुन्छ । यो समासिक संस्कृतिको निर्माण गर्नलाई अलग-अलग देशकालमा मनुष्य जातिको समूहहरूले जुन भिन्न-भिन्न प्रयास गरे, साधनाहरू गरे, त्यसैको समासिक रूप नै 'विश्व संस्कृति' हो अनि यही ती मानव समूहहरूका आ-आफ्ना साहित्यहरूका माध्यम व्यक्त भएको हुन्छ । स्मरणीय कुरो के हो भने भिन्न भिन्न देशकाल तथा जाति-समूहसित संबन्धित हुँदा हुँदै पनि आफ्नो मूल संवेदनाभिन्न यी सबै साहित्य परस्पर अविरोधी नै हुन्छ किनभने यो संबन्धित जातिहरूका, मनुष्यहरूका सांस्कृतिक प्रचेष्टा निहित हुन्छ । यसरी नै कुना पनि राष्ट्रका अलग अलग भाषा-भाषी समुदायहरूद्वारा आफ्नो संस्कृतिको उत्थान तथा त्यसको

अभिव्यक्तीकरणको क्रममा रचना गरिएका भिन्न भिन्न भाषाहरूका साहित्यका सामासिक रूप उक्त देशको 'राष्ट्रीय साहित्य' हुन्छ ।

हामी यो पनि भन्न सक्छौं राष्ट्रिय साहित्य भिन्न भिन्न भाषाहरूमा रचिए पनि उक्त राष्ट्रको सामासिक परिचयलाई नै त्यसले व्यक्त गर्दछ एवम विश्व साहित्य अलग अलग राष्ट्रहरूका साहित्यिक अभिव्यक्तिभिन्न निहित समग्र मानव चेतनाका सम्पुंजन हुन्छ । यसरी नै राष्ट्रियता अनि वैश्विकता यहाँ परस्पर पूरक भावले जोडिएका पाइन्छ भने एका-अर्कामा अविरोधी हुन्छ । अतः विश्व साहित्यले, साहित्यको क्षेत्रमा अंतरराष्ट्रीय लोकतंत्रलाई संभव गरेर देखाउने कार्य गर्न सक्षम हुन्छ, जहाँ विभिन्न राष्ट्रिय अस्मिताहरू विश्व नागरिककै सरह एका अर्कामाझ अस्तित्व लिएर स्थापित भएका हुन्छ । यहाँ प्रो. रवीन्द्रनाथ श्रीवास्तवका कथन सन्दर्भित देखिन्छ कि “भारत एक बहुभाषी देश हो, यहाँ न केवल 1652 मातृभाषाहरू छन् अपितु अनेक समुन्नत साहित्यिक भाषाहरू पनि छन्, तर जुन प्रकार अनेक वर्षहरूका आपसी संपर्क तथा सामाजिक द्विभाषिकताको कारण भारतीय भाषाहरू आफ्नो स्वरूपगत संरचनामा भिन्न हुँदै भएपनि आर्थी संरचनाभिन्न समरूप हुन्छ, त्यसरी नै यो पनि भन्न सकिन्छ कि आफ्नो जातीय इतिहास, सामाजिक चेतना, सांस्कृतिक मूल्य एवं साहित्यिक संरचनाका संदर्भमा भारतीय साहित्य एउटै हो । यद्यपि त्यो विभिन्न भाषाहरूका अभिव्यक्तिमाध्यमद्वारा व्यक्त भएको किन न होस् ।” यदि यो संकल्पनालाई अगाडि विस्तार गरिन्छ अनि भाषा भेदको सीमालाई भत्काएर मनुष्य जातिकको इतिहास तथा विकासलाई हेर्ने प्रचेष्टा गरिए भने मात्रै विश्व साहित्यका वास्तविक अवधारणा अघि आउँछ । वास्तवमा प्रत्येक भाषा साहित्यका विषय वस्तु एवम् रूप अभिव्यक्ति तथा त्यसको मूल्य चेतना अनि विधा निरूपण आदिको इतिहासका राष्ट्रिय अनि अंतरराष्ट्रीय संदर्भ

पनि हुन सकछ जो त्यसलाई क्रमशः राष्ट्रीय साहित्य और विश्व साहित्य के रूपमा प्रतिष्ठित गराउँदछ ।

वस्तुतः राष्ट्रीय साहित्यद्वारा नै तुलनात्मक साहित्यका आधार तैयार हुन्छ । यसलाई यसरी पनि भन्न सकिन्छ कि तुलनात्मक अध्ययनको माध्यम नै राष्ट्रीय साहित्य अनि त्यसमा निहित राष्ट्रीय तत्वहरूलाई चिन्न सकिन्छ । यसप्रकार आर. ए. साइसीले तुलनात्मक साहित्यलाई 'विभिन्न राष्ट्रीय साहित्यहरूका एका अर्कासित आश्रितले बनिएको तुलनात्मक संबंधका अध्ययन' हो भनेका पाइन्छ । यसरी नै गोयतेले विश्व साहित्यको संदर्भमा आफ्नो साहित्यिक परंपराहरू बाहेक दोस्रो परंपराहरूका बोधलाई अनिवार्य माना छन् । यसो गर्दा विभिन्न राष्ट्रहरूले एका अर्कालाई चिन्न तथा बुझ्न सकछन् तथा यदी एका अर्कामाझ स्नेह भाव नरहे पनि कम-से-कम एका अर्कालाई झेलनु पर्ने शिक्षा पाउन सकछ । वास्तवमा आपसी पहचान आदान -प्रदानद्वारा नै राष्ट्रीय साहित्यले आफ्नो विलक्षणतालाई यथावत बनाएर राख्न सकछन् भन्न सकिन्छ । कुनै साहित्यिक कृतिलाई दोस्रो भाषा भाषीहरूद्वारा कुन प्रकारले गरिन्छ या कनै एउटा साहित्यले अर्को साहित्यमाथि कुन प्रकारले प्रभाव पार्दछ । उदाहरणको निम्ति हामी बंगला अनि तेलुगु भाषामाझ रहेको संबंधलाई लिएर चर्चा गर्न सकछौ । बंगलाको कथा साहित्यलाई तेलुगुमा यति सहजतासित ग्रहण गरिएको छ धेरै जना पाठकहरूले त शरतलाई बंगलाको नभएर तेलुगु भाषाकै साहित्यकार हो भनेर सम्झिन्छन् । रवीन्द्रनाथ ठाकुरको साहित्यले जसरी विभिन्न भारतीय भाषाहरूका साहित्यमा जुन प्रभाव पारेका छन् त्यो पनि भारतको राष्ट्रीय साहित्यो एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसरी नै बाबा साहेब डॉ. भीमराव अम्बेडकरको चिंतनबाट प्रभावित भएर जब मराठीमा दलित साहित्यको उदय भयो

तब त त्यसको प्रभाव तेलुगु, हिंदी, उर्दू, पंजाबी यहाँ सम्म की समकालीन संस्कृत साहित्यमाथि पनि पर्न गयो । यो भारतीय साहित्यको समस्वरता का द्योतक हो । यतिमात्र होइन अलग अलग प्रांतका प्रबुद्ध महिलाहरूले अलग अलग भाषाहरूमा यद्धपि स्वयंलाई अलग अलग प्रकारले अभिव्यक्त गरेका हुन् तर नारी विमर्श आज कुनै एउटा भाषाको साहित्यिक प्रवृत्ति नभएर भारतीय साहित्यको समेकित प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ । ओल्गा अनि घंटसाला निर्मला यद्धपि तेलुगु भाषाकै कवयित्रियाँ हुन्, अनामिका अनि कात्यायिनी हिंदीका, निर्मला पुतुल संतालीका, दर्शन कौर अनि तरन्नुम रियाज़ पंजाबीका हुन् - यी सबैद्वारा गरिएका नारी यातनाका चित्रणहरू एकै झैं पाइन्छन् अतः भारतीय नारीका यातनाका द्योतक हुन्छ । यो समासिकता नै यी सबै नारी विमर्शलाई भारतीय साहित्यको अङ्ग बनिएको पाइन्छ । एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मका प्रभाव विषयक कुरोहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरेका बुझिन्छ । पछि अंग्रेजी साहित्यको प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि आदिको वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ । 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले

एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ । पहिलोको उदाहरण संस्कृत साहित्यका चार ठूला साहित्यकारहरूलाई तुलना गरेको पाइन्छ- *उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सान्ति त्रयोगुणा॥* आदि । यहाँ 'उपमा राम्रो दिनेमा कालिदास, अर्थमा भारवि र भिव्यक्तिमा नैषध तर यी तीनै गुणहरूमा माघले उछिन्छन्' भनी तुलना गरिएको छ। अहिले आएर एक परम्पराका साहित्यकारलाई अर्को साहित्यिक परम्पराको साहित्यकारहरूसँग तुलना गर्नु सामान्य प्रक्रिया भएको छ। नेपालका साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि। यसै पनि कम्प्यारेटिभ लिटरेचर: हिस्टोरिकल नामक पुस्तकमा "कुनै प्रकारको उच्च ज्ञानको प्राप्ति तुलनाद्वारा हुँदछ अनि त्यो तुलनामै टिक्दछ" - (A higher knowledge is gained by comparison and rests on comparison.) भन्ने विचार पाश्चात्य विद्वान म्यक्स मुलरले व्यक्त गरेका कुराले यस कुरालाई पुष्टि दिएको बुझिन्छ । भिन्न प्रयास गरे, साधनाहरू गरे, त्यसैको समासिक रूप नै 'विश्व संस्कृति' हो अनि यही ती मानव समूहहरूका आ-आफ्ना साहित्यहरूका माध्यम व्यक्त भएको हुन्छ । स्मरणीय कुरो के हो भने भिन्न भिन्न देशकाल तथा जाति-समूहसित संबन्धित हुँदा हुँदै पनि आफ्नो मूल संवेदनाभिन्न यी सबै साहित्य परस्पर अविरोधी नै हुन्छ किनभने यो संबन्धित जातिहरूका, मनुष्यहरूका

सांस्कृतिक प्रचेष्टा निहित हुन्छ । यसरी नै कुना पनि राष्ट्रका अलग अलग भाषा-भाषी समुदायहरूद्वारा आफ्नो संस्कृतिको उत्थान तथा त्यसको अभिव्यक्तिकरणको क्रममा रचना गरिएका भिन्न भिन्न भाषाहरूका साहित्यका सामासिक रूप उक्त देशको 'राष्ट्रीय साहित्य' हुन्छ । हामी यो पनि भन्न सक्छौं राष्ट्रिय साहित्य भिन्न भिन्न भाषाहरूमा रचिए पनि उक्त राष्ट्रको सामासिक परिचयलाई नै त्यसले व्यक्त गर्दछ एवम विश्व साहित्य अलग अलग राष्ट्रहरूका साहित्यिक अभिव्यक्तिभिन्न निहित समग्र मानव चेतनाका सम्पुंजन हुन्छ । यसरी नै राष्ट्रियता अनि वैश्विकता यहाँ परस्पर पूरक भावले जोडिएका पाइन्छ भने एका-अर्कामा अविरोधी हुन्छ । अतः विश्व साहित्यले, साहित्यको क्षेत्रमा अंतरराष्ट्रीय लोकतंत्रलाई संभव गरेर देखाउने कार्य गर्न सक्षम हुन्छ, जहाँ विभिन्न राष्ट्रिय अस्मिताहरू विश्व नागरिककै सरह एका अर्कामाझ अस्तित्व लिएर स्थापित भएका हुन्छ । यहाँ प्रो. रवीन्द्रनाथ श्रीवास्तवका कथन सन्दर्भित देखिन्छ कि “भारत एक बहुभाषी देश हो, यहाँ न केवल 1652 मातृभाषाहरू छन् अपितु अनेक समुन्नत साहित्यिक भाषाहरू पनि छन्, तर जुन प्रकार अनेक वर्षहरूका आपसी संपर्क तथा सामाजिक द्विभाषिकताको कारण भारतीय भाषाहरू आफ्नो स्वरूपगत संरचनामा भिन्न हुँदै भएपनि आर्थी संरचनाभिन्न समरूप हुन्छ, त्यसरी नै यो पनि भन्न सकिन्छ कि आफ्नो जातीय इतिहास, सामाजिक चेतना, सांस्कृतिक मूल्य एवं साहित्यिक संरचनाका संदर्भमा भारतीय साहित्य एउटै हो । यद्यपि त्यो विभिन्न भाषाहरूका अभिव्यक्तिमाध्यमद्वारा व्यक्त भएको किन न होस् ।” यदि यो संकल्पनालाई अगाडि विस्तार गरिन्छ अनि भाषा भेदको सीमालाई भत्काएर मनुष्य जातिकको इतिहास तथा विकासलाई हेर्ने प्रचेष्टा गरिए भने मात्रै विश्व साहित्यका वास्तविक अवधारणा अघि आउँछ । वास्तवमा प्रत्येक

भाषा साहित्यका विषय वस्तु एवम् रूप अभिव्यक्ति तथा त्यसको मूल्य चेतना अनि विधा निरूपण आदिको इतिहासका राष्ट्रीय अनि अंतरराष्ट्रीय संदर्भ पनि हुन सकछ जो त्यसलाई क्रमशः राष्ट्रीय साहित्य और विश्व साहित्य के रूपमा प्रतिष्ठित गराउँदछ ।

वस्तुतः राष्ट्रीय साहित्यद्वारा नै तुलनात्मक साहित्यका आधार तैयार हुन्छ । गोयतेले विश्व साहित्यको संदर्भमा आफ्नो साहित्यिक परंपराहरू बाहेक दोस्रो परंपराहरूका बोधलाई अनिवार्य माना छन् । यसो गर्दा विभिन्न राष्ट्रहरूले एका अर्कांलाई चिन्न तथा बुझ्न सकछन् तथा यदी एका अर्कांमाझ स्नेह भाव नरहे पनि कम-से-कम एका अर्कांलाई झेलनु पर्ने शिक्षा पाउन सकछ । वास्तवमा आपसी पहचान आदान -प्रदानद्वारा नै राष्ट्रीय साहित्यले आफ्नो विलक्षणतालाई यथावत बनाएर राख्न सकछन् भन्न सकिन्छ । कुनै साहित्यिक कृतिलाई दोस्रो भाषा भाषीहरूद्वारा कुन प्रकारले गरिन्छ या कुनै एउटा साहित्यले अर्को साहित्यमाथि कुन प्रकारले प्रभाव पार्दछ । उदाहरणको निम्ति हामी बंगला अनि तेलुगु भाषामाझ रहेको संबंधलाई लिएर चर्चा गर्न सकछौ । बंगलाको कथा साहित्यलाई तेलुगुमा यति सहजतासित ग्रहण गरिएको छ धेरै जना पाठकहरूले त शरतलाई बंगलाको नभएर तेलुगु भाषाकै साहित्यकार हो भनेर सम्झिन्छन् । रवींद्रनाथ ठाकुरको साहित्यले जसरी विभिन्न भारतीय भाषाहरूका साहित्यमा जुन प्रभाव पारेका छन् त्यो पनि भारतको राष्ट्रीय साहित्यो एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसरी नै बाबा साहेब डॉ. भीमराव अम्बेडकरको चिंतनबाट प्रभावित भएर जब मराठीमा दलित साहित्यको उदय भयो तब त त्यसको प्रभाव तेलुगु, हिंदी, उर्दू, पंजाबी यहाँ सम्म की समकालीन संस्कृत साहित्यमाथि पनि पर्न गयो । यो भारतीय साहित्यको समस्वरता का द्योतक हो । यतिमात्र होइन अलग अलग प्रांतका प्रबुद्ध

महिलाहरूले अलग अलग भाषाहरूमा यद्यपि स्वयंलाई अलग अलग प्रकारले अभिव्यक्त गरेका हुन् तर नारी विमर्श आज कुनै एउटा भाषाको साहित्यिक प्रवृत्ति नभएर भारतीय साहित्यको समेकित प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ । यो समासिकता नै यी सबै नारी विमर्शलाई भारतीय साहित्यको अङ्ग बनिएको पाइन्छ । एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मका प्रभाव विषयक कुराहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुरु गरेका बुझिन्छ । पछि अंग्रेजी साहित्यको प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि आदिको वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ । 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ । यसो गर्दा साहित्यिक समीक्षकहरूले एउटै परम्पराका दुई वा धेरै साहित्यकारहरूलाई अथवा विदेशी साहित्यकारसँग तुलना गरेको भेटिन्छ । पहिलोको उदाहरण संस्कृत साहित्यका चार ठूला साहित्यकारहरूलाई तुलना गरेको पाइन्छ- *उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सान्ति त्रयोगुणा॥* आदि । यहाँ 'उपमा राम्रो दिनेमा कालिदास, अर्थमा भारवि र भिव्यक्तिमा नैषध तर यी तीनै गुणहरूमा माघले उछिन्छन्' भनी तुलना गरिएको छ। अहिले आएर एक परम्पराका साहित्यकारलाई अर्को साहित्यिक परम्पराको

साहित्यकारहरूसँग तुलना गर्नु सामान्य प्रक्रिया भएको छ। नेपालका साहित्यकारहरूलाई पश्चिमी साहित्यकारहरू त्यसमा पनि अङ्ग्रेजी साहित्यकारहरूसँग तुलनात्मक अभिव्यक्तिहरू नेपालीका समीक्षकहरूले दिएको पाइन्छ- लेखनाथ पौड्याललाई ड्राइडेन अथवा पोपसँग, समलाई सेक्सपियरसँग, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई पाश्चात्य स्वच्छन्दतावादी कविहरू वाइरन, सेली, किट्स र वर्ड्सवर्थसँग, मोहन कोइरालालाई टी. एस. इलियटसँग आदि। यसै पनि कम्प्यारेटिभ लिटरेचर: हिस्टोरिकल नामक पुस्तकमा “कुनै प्रकारको उच्च ज्ञानको प्राप्ति तुलनाद्वारा हुँदछ अनि त्यो तुलनामै टिक्दछ” - (A higher knowledge is gained by comparison and rests on comparison.) भन्ने विचार पाश्चात्य विद्वान म्यक्स मुलरले व्यक्त गरेका कुराले यस कुरालाई पुष्टि दिएको बुझिन्छ । नेपाल लगायत भारतेली माटोमा बसोबास गर्ने नेपाली समुदायहरूमा पनि बढी पढिएको बढी रुचाइएको कृतिहरूमा वेद, उपनिषद्, महाभारत, रामायणको आफ्नै विशेषता भए पनि असलमा ती सबै कृतिहरू संस्कृत भाषामा लेखिएका थिए । नेपालीको असीम श्रद्धा, र विश्वास भए पनि ती कृतिलाई नेपाली भन्ने आधार खासै देखिँदैन । तर्क गर्न सकिएला तर विज्ञान सम्मत आधारहरू भने प्रस्तुत गर्न सकिन्न । र संस्कृत भाषामा लेखिएका कृतिहरू उल्लेख नगर्ने हो भने नेपालको साहित्यको इतिहास त्यति लामो पनि छैन । नेपाल राज्य सुरु भएपछिका पहिलो शासक किराँतहरूको बारेमा त्यति धेरै जानकारी प्राप्त गर्न सकिएको छैन, यस्तै लिच्छविहरूको बारेमा दस्तावेजहरू त पाइन्छ तर तिनीहरूको पालाका साहित्यको बारेमा खासै केही जानकारी उपलब्ध छैन । यसपछिका शासकहरूको पनि धेरै समय युद्ध कूटनीति तथा बाह्य हस्तक्षेपबाट सुरक्षित गर्ने भन्ने कुरामा नै बित्यो । मल्ल शासकहरूको पालामा

विकास निर्माण लगायत वास्तुकला साहित्यको विकास त भयो तर उनीहरू आफूलाई भगवान् विष्णुका अवतार सम्झने गर्दथे र नागरिकलाई साहित्य सिर्जनाको लागि प्रोत्साहन गर्दैनथे भन्ने गरिएको छ । यस्तै उनीहरूबाट सिर्जित साहित्य पनि शिलालेखहरूमा नाम मात्रको सीमित छ । मल्ल पछिका शाह वंशको कालमा केही साहित्यिक कृतिहरू जन्मिए पनि वास्तविक साहित्यिक कृति चाहिँ भानुभक्तको पालादेखि भएको हो भन्नुपर्ने हुन्छ । गुगल र इन्साक्लोपेडियामा शोध गर्दा नेपाल र भारतको बारेमा विदेशीहरूले भानुभक्त कालभन्दा पनि अघि प्रशस्त खोज अनुसन्धान गरेको पाइन्छ ।

यसै पनि नेपाली साहित्य विश्वस्तरका छन् भनेर भन्ने गरिन्छ तर प्रश्न के छ भने कुन चाहिँ साहित्य कथा कविता, निबन्ध उपन्यास विश्वको या अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको कुन साहित्य नजिक छ भन्ने कुरा भनिँदैन । अथवा भारतीय नेपाली साहित्यको तुलना विदेशी साहित्यसँग गरिएको पाइँदैन । यसरी नतोकिकन सतही रूपमा गरिएको तुलनाले आम नेपाली साहित्यका पाठकहरू दुविधामा परेका छन् । तुलनात्मक अध्ययन गर्न समस्या नभएको होइन । सबैभन्दा पहिलो समस्या त भाषाकै हो । मूल भाषामा लेखिएको विदेशका साहित्यहरू पढ्न र त्यसलाई मनन गरी तुलनात्मक समीक्षा गर्न सहज हुँदैन । नेपाली साहित्यका आलोचक, समालोचकहरूले कति र कुन तहको विदेशी पुस्तक पढ्छन् भन्नेबारेको आँकलन सहज रूपमा गर्न पनि सकिन्न तर मूल भाषामा लेखिएको कुनै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको कृतिलाई अर्को भाषामा अनुवाद गरेर पढिएको कृतिको समीक्षा गर्दा या पढ्दा कृतिको गहिराइलाई बुझ्न नसकिने कुरा स्वीकार्छन् विश्वभरिकै समालोचकहरू । मातृ भाषा बाहेकका भाषाहरूमा लेख्दा पढ्दा बुझाइको अन्तर ज्यादै फराकिलो हुने मात्र होइन साहित्यले

दिने स्वाद नै मसाला विनाको अचार जस्तै हुन्छ । अत्यन्त शिल्पीयुक्त कलाकारले आफ्नो कलामा प्राण भरेर जीवन्त बनाए जस्तै मूल भाषाका कृतिलाई अन्य भाषामा अनुवाद गर्दा अनुवादकले विशेष कलाको प्रयोग गरेर नै संसारका अन्य देशका साहित्यकारहरूले अन्तर्राष्ट्रिय पुरस्कार जितेको पाइन्छ । यसैले अनुवादलाई उनीहरू कला ठान्दछन् र साहित्यिक कृतिहरू अनुवाद गर्दा अनुवादकमा पुर्नलेखन गर्न सक्ने क्षमता हुनु पर्ने कुरा दर्शाउँछन् । पुर्नलेखन नगरी सार अनुवाद गरिएका कृतिहरू सबल र पढ्न लायक नहुने कुरामा साहित्यकारहरू सहमत भएको पाइन्छ ।

महाकाव्य शाकुन्तलदेखि माधवीसम्म आइपुग्दा नेपाली साहित्यकारहरूको प्रेरणाको स्रोत महाभारत रामायण लगायत पौराणिक धार्मिक ग्रन्थहरू हुने गरेको पाइन्छ । भारतीय मूलमा हिन्दी साहित्य, तमील साहित्य, बङ्गला साहित्य इत्यादि अधिकांश साहित्यहरूका कृतिहरू पनि यिनै कुरोहरूलाई स्रोत बिन्दु मानेर रचना भएको पाइन्छ । आर्य भाषाबाट विकसित अधिकांश भारतीय भाषाहरू जस्तै नेपाली भाषाको आरम्भका बारेमा केही विवाद भए ता पनि एघारौँ शताब्दीलाई यसको आधार बिन्दु मानिएको छ । यो भारोपेली परिवारको सतम् वर्गमा पर्ने आर्य इरानेली शाखाको संस्कृत/आर्य भाषाबाट अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको भाषा हो । नेपाली भाषालाई सुरुमा सिंजाली, खस, पर्वते, गोर्खाली इत्यादि नामहरूले पनि चिनिन्थ्यो । नेपाली भाषाका आरम्भिक केन्द्र सिंजालाई मानिएको छ । यिनै सिंजाका राजाहरूको भाषा भएको हुनाले यसलाई सुरुमा सिंजाली भाषा भनेर चिनियो । सुरुमा सिंजा निकै ठुलो र शक्तिशाली देश थियो । पूर्वी नेपालबाहेक बाँकी नेपाललगायत उत्तरमा मानसरोवर र पश्चिममा कुमाउ गडवालसम्म यो साम्राज्य फैलिएको पाइन्छ ! यसको उत्तरी क्षेत्रलाई

जडान र दक्षिणी क्षेत्रलाई खसान भनिन्थ्यो । जडान क्षेत्रमा भोटबर्मेली र खसान क्षेत्रमा सिंजाली भाषा बोलिन्थ्यो ! सिंजाली भाषा सिंजाको राजभाषा थियो । तर मूल रूपमा खसान क्षेत्रमा बस्नेहरुको भाषा हुनाले नै यसलाई खसभाषा वा खसकुरा भनिन्थ्यो !

पन्द्रौ शताब्दीदेखि सिंजा देश क्रमशः टुक्रिन थालेको पाइन्छ । सन् 1466 तिर पृथ्वी मल्लका महामन्डलेश्व (प्रधानमंत्री) यसोवर्माले सिंजाबाट विद्रोह गरी आफ्नो अलग राज्य स्थापित गरे । यसरी सिंजापछि यो भाषाका वक्ताहरुको मूल र प्रभावशाली क्षेत्र संभवतः गोर्खाभन्दा अघि पर्वत भयो ! त्यसैले यो भाषा पर्वते नामले पनि चिनिन थाल्यो । गोर्खाका शहवंशको मातृभाषा पनि यही थियो । पृथ्वीनारायण शाहको समयदेखि हिमाली राज्यहरुमा गोर्खाको शक्ति बढ्न थाल्यो । सन् 1815 सम्ममा गोर्खाहरुको साम्राज्य पूर्व टिस्टा र पश्चिममा सतलज नदीसम्म फैलिएको इतिहास पाइन्छ ! फलस्वरूप यिनै शक्तिशाली गोर्खाहरुले बोल्ने यो भाषा पनि " गोर्खा " नामले परिचित भयो । गोर्खाहरुले नेपाल आफ्नो अधिनमा लिएर यसैलाई आफ्नो राजधानी बनाए पनि यस भाषाको नाम गोर्खाली नै थियो । पहिलोपल्ट सन् 1820 मा कलकत्ताबाट जे. ए. एटनले " अ ग्रामर इन नेपालिज लियाङ्गवेज " पुस्तक लेखी पहिलोपल्ट नेपाली नाम प्रयोग गरे । भानुभक्तले रामायणको रचना गरेपछि नेपालबाहिर भारतीय मूलमा लगायत विश्व नै भरि बस्ने जन-मानसमा नेपाली भाषा साहित्यप्रति जागरूकता फैलियो ! हास्यकदम्ब देखि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र सम्म आइपुग्दा नेपाली भाषाले निकै उन्नति गरिसकेको पाइन्छ । आधुनिक काल प्रकाशनको युग हो ! माध्यमिक कालमा फाट्टफुट्ट नेपालीमा केही प्रकाशन भए पनि आधुनिक कालमा मात्र प्रकाशनमा सहजता छाएको हो । गोर्खा

पत्रको प्रकाशन हुन थालेपछि नेपाली भाषा र साहित्यमा उल्लेख्य प्रगति हुन थाल्यो । भारतीय नेपाली भाषामा पनि पत्रिका तथा साहित्यिक कृतिहरू छापिने लहर नै चल्यो जसले नेपाली भाषाको विकासमा निकै सहयोग पुऱ्यायो । पत्र पत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन आदिको व्यापक विकास भयो ! स्तरीय व्याकरण तथा शब्दहरूको निर्माण भयो ! भारतीय नेपाली साहित्य समृद्ध र स्तरीय हुन थाल्यो र नेपाली भाषा सम्पूर्ण नेपालीको गौरव बन्न पुग्यो । नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषाका रूपमा स्थापित भएको छ । 20 अगस्त सन् 1992 देखि भारतको संविधानको आठौँ अनुसुचिमा अन्तरभुक्त भएपछि यो भारतको एउटा राष्ट्रिय भाषा भयो । सन् 1820 मा कलकत्ताबाट फोर्ट विलियम कलेजका प्रोफेसर जे. ए. एटनले "नेपाली " शब्द प्रयोग गरेर यस भाषामा पहिलो व्याकरण तयार पारे । यसपछि यस भाषामाथि विभिन्न देशी-विदेशी विद्वानहरूबाट परम्परागत र भाषा वैज्ञानिक दुवै रूपमा व्यापक अध्ययन हुनथालेको छ । आज संसारभरि नै कागजी र इन्टरनेटका माध्यमबाट नेपाली साहित्यिक पत्र पत्रिकाहरू प्रकाशित गरी यो भाषाको विकासमा महत्त्वपूर्ण काम भइरहेको छ । आजसम्मका कैयौँ वैयाकरणहरूले नेपाली व्याकरणहरू लेखेर यसको एकरूपताको कार्यलाई अघि बडाए । यसरी नै भाषा र साहित्य सबै क्षेत्र, सबै विद्याहरूमा समान रूपमा विकास हुन थालेको देखिन्छ ।

आज युरोप, अमोरिका, अस्ट्रेलिया, क्यानाडा, हंङ्क आदि देशहरूमा नेपालीमा भाषिक सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू र पत्र पत्रिकाहरू प्रकाशित हुन्छन् । इन्टरनेटमा पनि नेपाली भाषाको सुविधा उपलब्ध छ । दार्जीलिंग र सिक्किम क्षेत्रको यो सरकारी र व्यवहारिक भाषा हो। भारतको यसबाहेक पूर्वोत्तर राज्य अनि उत्तरतिरका राज्यहरूमा पनि

नेपालीहरूबिच पनि यो सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित भएको छ । यो भाषा हाल भारतमा उच्च स्तरको प्रतियोगितात्मक परीक्षामा सामेल हुनका साथै भारतीय रूपियाँ, भारतको संसदलगायत भारतका विभिन्न भाषिक र साहित्यिक संस्थानहरूमा प्रचलनमा छ । आज नेपाली भाषामा विश्व स्तरका साहित्यिक कृतिहरूको रचना भइरहेको छ । हालै कवि राजेन्द्र भण्डारीको नाम नोबेल पुरस्कारका होडमा पुगेको चर्चाले नेपाली साहित्यको स्तर निकै उचालिएको छ भन्ने कुराको अनुमान लगाउन सकिन्छ । विदेशीलगायत भारतका अन्य भाषाहरूबाट नेपालीमा अनि नेपालीबाट स्वादेशी, विदेशी भाषाहरूमा धेरै साहित्यिक कृतिहरूको अनुवादहरू भइरहेको छ । आजभोलि संसारका धेरै देशका अनगन्ती टेलिभिजन च्यानल र रेडियोहरूबाट नेपाली भाषामा कार्यक्रमहरू प्रसार भइरहेको छ । यस भाषाका क्षेत्रीय भाषिकाहरूमाथि व्यापक अध्ययन भइरहेको छ । यस भाषा साहित्य विषयप्रति विद्यार्थीहरूले अध्ययन गरी यसको संरक्षण गरिनै रहेको छ ।

नेपाली साहित्यलाई नेपाल र भारत दुवै देशमा विकसित रहेको साहित्य मानिन्छ । नेपालबाहेक भारतको राष्ट्रिय भाषाको मान्यतामा रहेको नेपाली भाषाको साहित्यलाई 'भारतीय नेपाली साहित्य' भनिने गरिन्छ । भारतीय नेपाली साहित्य भन्नाले भारत देशको माटोमा जन्मिएर, यस भूमिलाई कर्मभूमि बनाएर, संसारको जुनै स्थानमा गए पनि भारतीयपनको भावना बोध गराउने नेपाली भाषामा लेखिएको साहित्यलाई बुझिन्छ । मूलतः एउटा सिङ्गो साहित्यलाई नै नेपाली साहित्य मानिने गरिन्छ । एउटै भूखण्डमा रहेका भाषा-भाषीको साहित्यलाई एउटै साझा साहित्य मान्न सकिन्छ । तथापि 'भारतीय परिप्रेक्ष्यमा नेपाली साहित्य'

पदावली वर्तमानमा बढी प्रचलित र मान्य रहेको देखिन्छ । यसो हुनुको मुख्य तीन कारणहरू क्रमैले :-

क) भारतमा जन्मजात रूपमा बस्ने भारतीय नेपाली (गोर्खा) जातिले आफ्नो देश भारतमा स्वत्व, आफ्नो अस्तित्व र अस्मितालाई भारतीयपनमा चिनाउनमा प्रयत्नरत् रहेको ।

ख) भारतीय परिप्रेक्ष्यमा भारतका सरकारी तथा गैरसरकारी भाषिक-साहित्यिक संस्थान र निकायमा भारतीय नेपाली सर्जकहरू भारतीय नागरिकको हैसियतमा रहनु ।

ग) नेपालमा बस्ने नेपालीहरूको भन्दा भारतमा बस्ने नेपालीहरूको भिन्नै सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक जीवन शैली देखिन्छ र दुवै क्षेत्रको साहित्य-लेखनमा पनि स्वतः पृथकता देखिनु, इत्यादि ।

वस्तुतः भारतमा नेपाली भाषा साहित्यले अन्य भारतीय भाषाका साहित्य सरह यहाँको संविधानको आठौँ अनुसूचिमा मान्यता पाएको छ । यहाँको नेपाली साहित्यलाई भारतीय साहित्यको रूपमा नयाँ दिल्लीको साहित्य अकादमी, ज्ञानपीठ पुरस्कार गुठी, के. के. बिडला फाउण्डेशन, नेशनल बुक ट्रस्ट, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, मैसुरको केन्द्रीय भारतीय भाषा संस्थान, विभिन्न राज्यका सरकारी-गैरसरकारी संस्था र निकायले मान्यता दिएको र भारतीय राष्ट्रिय मूलधारकै एउटा अविभाज्य रूपमा रहेको नेपाली (गोर्खा) जातिको भाषा र साहित्य पनि भारतीय हो भनेर बुझ्न उपयुक्त आधार निर्धारित गरेको मान्न सकिन्छ । मूलतः भारतेली भाषा साहित्यलाई लिएर भारतीय मूलका नेपाली भाषामा गरिएका तुलनात्मक कार्यको सङ्ख्यात्मक लेखाजोखा अति न्यून पाइन्छ । भारतेली नेपाली साहित्यका नारी विद्विषी कमला सांस्कृत्यानले तुलसीदासकृत रामायण र भानुभक्तकृत रामायणको तुलनात्मक अध्ययन

गरेकी पाइन्छ । यसरी नै दिलकुमार प्रधान ले 'नेपाली र बङ्गला भाषाका आञ्चलिक भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययन' शीर्षकमा आफ्नो शोधकार्य पुरा गरेका तथा पछिबाट पुस्तकपनि प्रकाशन गरेका पाइन्छ । बङ्गला भाषाका आञ्चलिक उपन्यासहरूमा उनले ताराशंकर बन्द्योपादयको 'हासुँली बाँकेर उपकथा', मानिक बन्द्योपादयको 'पदमा नदीर माझी', सतीनाथ भादुडीको 'ढोडाई चरित मानुस' र अद्वत्य मल्ल वर्मनको 'तितास एउटी नदीर'सित नेपाली भाषाका आञ्चलिक उपन्यासहरू शंकर कोइरालाको 'खैरीनी घाट', 'हेलम्बु मेरो गाँउ' आदिको तुलनात्मक अध्ययन गरेका देखिन्छ । अर्का नारी विद्विती ममता लामाले हिन्दी र नेपाली यथार्थवादी उपन्यासको तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकमा आफ्नो शोधकार्य पुरा गरेकी थाहा पाइन्छ । यसरी उनले हिन्दी र नेपाली उपन्यासभिन्न परिलक्षित घटना विन्यासलाई यथार्थवादी दृष्टिकोणको कोट्याउने कार्य गरेकी देखिन्छ । यसैगरी निरज राई वान्तवाले पनि भारतीय नेपाली साहित्यको मूर्धन्य स्रष्टा इन्द्रबहादुर राईको कथाहरूलाई मैथिली भाषामा लिखित कथाहरूसित तुलना गर्दै आफ्नो शोधकार्य गरिरहेका थाहा लाग्छ । अर्कातिर मणीपूर निवासी सिताराम अधिकारीले हिन्दी र नेपाली भाषामा लिखित कविताहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेर आफ्नो शोध पुरा गरेका पाइन्छन् भने उनकै सहधर्मीनी श्रीमती गोमा शर्माले हिन्दी र नेपाली साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनमाथि आफ्नो शोधकार्य पुरा गरेका जान्न पाइन्छ । यसरी बङ्गला भाषा र नेपाली भाषामा भएका उखानहरूको तुलनात्मक अध्ययन विषयक पनि कार्यहरू गरिरहेका जानकारी पाइन्छ । अतः भारतीय मूलमा हिन्दी, बङ्गला र असमेली भाषाहरूका सम्पर्कमा रही नेपाली भाषामार्फत गरिएका कार्यहरू

आजपर्यन्त थोरै लागेपनि यसले आउने भोलीलाई एउटा फराकिलो मार्ग खोलिदिएको बुझिन्छ ।

7.3 उपसंहार

भारतको साहित्य संस्कृति तथा कलाको विकासमा भारतीय नेपालीहरूले पनि अन्य मानिसहरूको दाँजोमा कम योगदान नपुर्याएका होइनन् । विशेष भारतीय भाषाहरूमा हिन्दी, बङ्गला र असमेलीकै हाराहारी हुँदै नेपाली भाषा साहित्यको लेखन परम्परामा बढदै आएको देखिन्छ । हिन्दी, बङ्गला र असमेली भाषा साहित्यमा रचित कृतिहरूलाई भारतेली साहित्यको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली भाषाका कृतिहरूसित पनि तुलना गरेर त्यसको मूलभूतः प्राप्तीहरू खुट्टायाउने कार्य विद्वान स्रष्टाहरूले गर्दै ल्याएका थाहा पाइन्छ । यो कार्य गर्दा हुँदो कृतिलाई विशेष प्रभाव तुल्याउने त्यस भाषासित सम्बन्धित जनहरूको संस्कृति, देश काल र वातावरण, सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक समस्याहरूमाथि सूक्ष्म अध्ययन गरिन्दै कृतिहरूलाई केलाउने कार्य विद्वानहरूले गरेका देखिन्छ । विशेष मानिसहरूमात्रका भावनाहरू, राग-विराग तथा संवेदनशीलतासित सम्बन्धित समानताको आधारमा यो मानिन्छ कि मनुष्य जातिको एउटा समासिक संस्कृति हुन्छ । यो समासिक संस्कृतिको निर्माण गर्नलाई अलग-अलग देशकालमा मनुष्य जातिको समूहहरूले जुन भिन्न-भिन्न मानिसहरूमात्रका भावनाहरू, राग-विराग तथा संवेदनशीलतासित सम्बन्धित समानताको आधारमा यो मानिन्छ कि मनुष्य जातिको एउटा समासिक संस्कृति हुन्छ । यो समासिक संस्कृतिको निर्माण गर्नलाई अलग-अलग देशकालमा मनुष्य जातिको समूहहरूले जुन भिन्न-भिन्न प्रयास गरे, साधनाहरू गरे, त्यसैको समासिक रूप नै 'विश्व संस्कृति' हो

अनि यही ती मानव समूहहरूका आ-आफना साहित्यहरूका माध्यम व्यक्त भएको हुन्छ । स्मरणीय कुरो के हो भने भिन्न भिन्न देशकाल तथा जाति-समूहसित संबन्धित हुँदा हुँदै पनि आफ्नो मूल संवेदनाभिन्न यी सबै साहित्य परस्पर अविरोधी नै हुन्छ किनभने यो संबन्धित जातिहरूका, मनुष्यहरूका सांस्कृतिक प्रचेष्टा निहित हुन्छ । यसरी नै कुना पनि राष्ट्रका अलग अलग भाषा-भाषी समुदायहरूद्वारा आफ्नो संस्कृतिको उत्थान तथा त्यसको अभिव्यक्तीकरणको क्रममा रचना गरिएका भिन्न भिन्न भाषाहरूका साहित्यका समासिक रूप उक्त देशको 'राष्ट्रीय साहित्य' हुन्छ ।

हामी यो पनि भन्न सक्छौं राष्ट्रिय साहित्य भिन्न भिन्न भाषाहरूमा रचिए पनि उक्त राष्ट्रको सामासिक परिचयलाई नै त्यसले व्यक्त गर्दछ एवम विश्व साहित्य अलग अलग राष्ट्रहरूका साहित्यिक अभिव्यक्तिभिन्न निहित समग्र मानव चेतनाका सम्पुंजन हुन्छ । यसरी नै राष्ट्रियता अनि वैश्विकता यहाँ परस्पर पूरक भावले जोडिएका पाइन्छ भने एका-अर्कामा अविरोधी हुन्छ । अतः विश्व साहित्यले, साहित्यको क्षेत्रमा अंतरराष्ट्रीय लोकतंत्रलाई संभव गरेर देखाउने कार्य गर्न सक्षम हुन्छ, जहाँ विभिन्न राष्ट्रिय अस्मिताहरू विश्व नागरिककै सरह एका अर्कामाझ अस्तित्व लिएर स्थापित भएका हुन्छ । यहाँ प्रो. रवीन्द्रनाथ श्रीवास्तवका कथन सन्दर्भित देखिन्छ कि "भारत एक बहुभाषी देश हो, यहाँ न केवल 1652 मातृभाषाहरू छन् अपितु अनेक समुन्नत साहित्यिक भाषाहरू पनि छन्, तर जुन प्रकार अनेक वर्षहरूका आपसी संपर्क तथा सामाजिक द्विभाषिकताको कारण भारतीय भाषाहरू आफ्नो स्वरूपगत संरचनामा भिन्न हुँदै भएपनि आर्थी संरचनाभिन्न समरूप हुन्छ, त्यसरी नै यो पनि भन्न सकिन्छ कि आफ्नो जातीय इतिहास, सामाजिक चेतना, सांस्कृतिक

मूल्य एवं साहित्यिक संरचनाका संदर्भमा भारतीय साहित्य एउटै हो । यद्यपि त्यो विभिन्न भाषाहरूका अभिव्यक्तिमाध्यमद्वारा व्यक्त भएको किन न होस् ।” यदि यो संकल्पनालाई अगाडि विस्तार गरिन्छ अनि भाषा भेदको सीमालाई भत्काएर मनुष्य जातिकको इतिहास तथा विकासलाई हेर्ने प्रचेष्टा गरिए भने मात्रै विश्व साहित्यका वास्तविक अवधारणा अघि आउँछ । वास्तवमा प्रत्येक भाषा साहित्यका विषय वस्तु एवम् रूप अभिव्यक्ति तथा त्यसको मूल्य चेतना अनि विधा निरूपण आदिको इतिहासका राष्ट्रिय अनि अंतरराष्ट्रीय संदर्भ पनि हुन सक्छ जो त्यसलाई क्रमशः राष्ट्रिय साहित्य और विश्व साहित्य के रूपमा प्रतिष्ठित गराउँदछ ।

वस्तुतः राष्ट्रिय साहित्यद्वारा नै तुलनात्मक साहित्यका आधार तैयार हुन्छ । यसलाई यसरी पनि भन्न सकिन्छ कि तुलनात्मक अध्ययनको माध्यम नै राष्ट्रिय साहित्य अनि त्यसमा निहित राष्ट्रिय तत्वहरूलाई चिन्न सकिन्छ । यसप्रकार आर. ए. साइसीले तुलनात्मक साहित्यलाई ‘विभिन्न राष्ट्रिय साहित्यहरूका एका अर्कासित आश्रितले बनिएको तुलनात्मक संबंधका अध्ययन’ हो भनेका पाइन्छ । यसरी नै गोयतेले विश्व साहित्यको संदर्भमा आफ्नो साहित्यिक परंपराहरू बाहेक दोस्रो परंपराहरूका बोधलाई अनिवार्य माना छन् । यसो गर्दा विभिन्न राष्ट्रहरूले एका अर्कालाई चिन्न तथा बुझ्न सक्छन् तथा यदी एका अर्कामाझ स्नेह भाव नरहे पनि कम-से-कम एका अर्कालाई झेल्नु पर्ने शिक्षा पाउन सक्छ । वास्तवमा आपसी पहचान आदान -प्रदानद्वारा नै राष्ट्रिय साहित्यले आफ्नो विलक्षणतालाई यथावत बनाएर राख्न सक्छन् भन्न सकिन्छ । कुनै साहित्यिक कृतिलाई दोस्रो भाषा भाषीहरूद्वारा कुन प्रकारले गरिन्छ या कनै एउटा साहित्यले अर्को साहित्यमाथि कुन प्रकारले प्रभाव पार्दछ ।

उदाहरणको निम्ति हामी बंगला अनि तेलुगु भाषामाझ रहेको संबधलाई लिएर चर्चा गर्न सक्छौ । बंगलाको कथा साहित्यलाई तेलुगुमा यति सहजतासित ग्रहण गरिएको छ धेरै जना पाठकहरूले त शरतलाई बंगलाको नभएर तेलुगु भाषाकै साहित्यकार हो भनेर सम्झिन्छन् । रवीन्द्रनाथ ठाकुरको साहित्यले जसरी विभिन्न भारतीय भाषाहरूका साहित्यमा जुन प्रभाव पारेका छन् त्यो पनि भारतको राष्ट्रिय साहित्यो एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसरी नै बाबा साहेब डॉ. भीमराव अम्बेडकरको चिंतनबाट प्रभावित भएर जब मराठीमा दलित साहित्यको उदय भयो तब त त्यसको प्रभाव तेलुगु, हिंदी, उर्दू, पंजाबी यहाँ सम्म की समकालीन संस्कृत साहित्यमाथि पनि पर्न गयो । यो भारतीय साहित्यको समस्वरता का द्योतक हो । यतिमात्र होइन अलग अलग प्रांतका प्रबुद्ध महिलाहरूले अलग अलग भाषाहरूमा यद्धपि स्वयंलाई अलग अलग प्रकारले अभिव्यक्त गरेका हुन् तर नारी विमर्श आज कुनै एउटा भाषाको साहित्यिक प्रवृत्ति नभएर भारतीय साहित्यको समेकित प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ । ओल्गा अनि घंटसाला निर्मला यद्धपि तेलुगु भाषाकै कवयित्रियाँ हुन्, अनामिका अनि कात्यायिनी हिंदीका, निर्मला पुतुल संतालीका, दर्शन कौर अनि तरन्नुम रियाज़ पंजाबीका हुन् - यी सबैद्वारा गरिएका नारी यातनाका चित्रणहरू एकै झैं पाइन्छन् अतः भारतीय नारीका यातनाका द्योतक हुन्छ । यो समासिकता नै यी सबै नारी विमर्शलाई भारतीय साहित्यको अङ्ग बनिएको पाइन्छ । एशियाली साहित्यमाथि भारतीय साहित्य, दर्शन एवं धर्मका प्रभाव विषयक कुरोहरूको तुलनात्मक विवेचनाको कार्य भारतीय विद्वानहरूका स्थानमा यूरोपीय विद्वानहरूले सुर गरेका बुझिन्छ । पछि अंग्रेजी साहित्यको प्रभावमा आएर मात्र भारतमा साहित्यको प्रति तुलनात्मक दृष्टि आदिको

वास्तविक प्रसार सम्भव भएर गयो भने यसै अंग्रेजी भाषा साहित्यकै माध्यम अन्य यूरोपीय साहित्यको सम्पर्कमा हाम्रो साहित्य पनि पुग्न सकेको देखिन्छ । 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ ।

स्मरणीय कुरो के हो भने भिन्न भिन्न देशकाल तथा जाति-समूहसित संबन्धित हुँदा हुँदै पनि आफ्नो मूल संवेदनाभिन्न यी सबै साहित्य परस्पर अविरोधी नै हुन्छ किनभने यो संबन्धित जातिहरूका, मनुष्यहरूका सांस्कृतिक प्रचेष्टा निहित हुन्छ । यसरी नै कुना पनि राष्ट्रका अलग अलग भाषा-भाषी समुदायहरूद्वारा आफ्नो सांस्कृतिको उत्थान तथा त्यसको अभिव्यक्तिकरणको क्रममा रचना गरिएका भिन्न भिन्न भाषाहरूका साहित्यका सामासिक रूप उक्त देशको 'राष्ट्रीय साहित्य' हुन्छ । हामी यो पनि भन्न सक्छौं राष्ट्रिय साहित्य भिन्न भिन्न भाषाहरूमा रचिए पनि उक्त राष्ट्रको सामासिक परिचयलाई नै त्यसले व्यक्त गर्दछ एवम विश्व साहित्य अलग अलग राष्ट्रहरूका साहित्यिक अभिव्यक्तिभिन्न निहित समग्र मानव चेतनाका सम्पुंजन हुन्छ ।

तुलनात्मक अध्ययनको माध्यम नै राष्ट्रिय साहित्य अनि त्यसमा निहित राष्ट्रिय तत्वहरूलाई चिन्न सकिन्छ । यसप्रकार आर. ए. साइसीले तुलनात्मक साहित्यलाई 'विभिन्न राष्ट्रिय साहित्यहरूका एका अर्कासित आश्रितले बनेको तुलनात्मक संबंधका अध्ययन' हो भनेका पाइन्छ । यसरी नै गोयतेले विश्व साहित्यको संदर्भमा आफ्नो साहित्यिक परंपराहरू बाहेक दोस्रो परंपराहरूका बोधलाई अनिवार्य माना छन् । यसो गर्दा विभिन्न राष्ट्रहरूले एका अर्कालाई चिन्न तथा बुझ्न सक्छन् तथा यदी एका अर्कामाझ स्नेह भाव नरहे पनि कम-से-कम एका अर्कालाई झेल्नु पर्ने शिक्षा पाउन सक्छ । वास्तवमा आपसी पहचान आदान -प्रदानद्वारा

नै राष्ट्रीय साहित्यले आफ्नो विलक्षणतालाई यथावत बनाएर राख्न सक्छन् भन्न सकिन्छ । कुनै साहित्यिक कृतिलाई दोस्रो भाषा भाषीहरूद्वारा कुन प्रकारले गरिन्छ या कुनै एउटा साहित्यले अर्को साहित्यमाथि कुन प्रकारले प्रभाव पार्दछ । उदाहरणको निम्ति हामी बंगला अनि तेलुगु भाषामाझ रहेको संबन्धलाई लिएर चर्चा गर्न सक्छौ । बंगलाको कथा साहित्यलाई तेलुगुमा यति सहजतासित ग्रहण गरिएको छ धेरै जना पाठकहरूले त शरतलाई बंगलाको नभएर तेलुगु भाषाकै साहित्यकार हो भनेर सम्झिन्छन् । रवीन्द्रनाथ ठाकुरको साहित्यले जसरी विभिन्न भारतीय भाषाहरूका साहित्यमा जुन प्रभाव पारेका छन् त्यो पनि भारतको राष्ट्रीय साहित्यो एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसरी नै बाबा साहेब डॉ. भीमराव अम्बेडकरको चिंतनबाट प्रभावित भएर जब मराठीमा दलित साहित्यको उदय भयो तब त त्यसको प्रभाव तेलुगु, हिंदी, उर्दू, पंजाबी यहाँ सम्म की समकालीन संस्कृत साहित्यमाथि पनि पर्न गयो । यो भारतीय साहित्यको समस्वरता का द्योतक हो ।

आज नेपाली भाषामा विश्व स्तरका साहित्यिक कृतिहरूको रचना भइरहेको छ । हालै कवि राजेन्द्र भण्डारीको नाम नोबेल पुरस्कारका होडमा पुगेको चर्चाले नेपाली साहित्यको स्तर निकै उचालिएको छ भन्ने कुराको अनुमान लगाउन सकिन्छ । विदेशीलगायत भारतका अन्य भाषाहरूबाट नेपालीमा अनि नेपालीबाट स्वादेशी, विदेशी भाषाहरूमा धेरै साहित्यिक कृतिहरूको अनुवादहरू भइरहेको छ । आजभोलि संसारका धेरै देशका अनगन्ती टेलिभिजन च्यानल र रेडियोहरूबाट नेपाली भाषामा कार्यक्रमहरू प्रसार भइरहेको छ । यस भाषाका क्षेत्रीय भाषिकाहरूमाथि व्यापक अध्ययन भइरहेको छ । यस भाषा साहित्य विषयप्रति विद्यार्थीहरूले अध्ययन गरी यसको संरक्षण गरिनै रहेको छ ।

7.4 सार

- तुलनात्मक साहित्य (Comparative literature) त्यो विद्या शाखा-हो जहाँ दुई वया त्यो भन्दा अधिक भिन्न भाषाहरू, राष्ट्रिय या सांस्कृतिक समूहहरूका साहित्यका अध्ययन गरिन्छ । तुलना यस अध्ययनका मुख्य अंग मानिन्छ ।
- 'तुलना' विषयक शब्दको अर्थगत चर्चा गर्नुपर्दा सृष्टिमा मानवबुद्धिको सुरु नै तुलनाबाट भएको कुरो जान्न पाइन्छ । यस कुरालाई साहित्यतर्फ पनि देख्न सकिन्छ- एक कवि / लेखकको अर्को कवि / लेखकसँग, एक परम्पराको साहित्यलाई अर्को परम्पराको साहित्यसँग, एक साहित्यिक युगको अर्को परम्पराको त्यस्तै युगसँग आदि कुराहरू तुलना गरेको पाइन्छ ।
- विश्व साहित्यमा तुलनात्मक साहित्यको सुरुवातको बारेमा खोज्नुपर्दा जिराल्ड गिलेस्पीको निबन्ध 'ओरिजिन्स अफ रोमान्स लिरिक्स: ए रिभ्यु अफ रिसर्च' अनुसार पश्चिम युरोपेली गीति साहित्यको विकासमा घुमन्ते भाटहरू (Troubadours) को मध्यकालीन युग (सन् 800-1450) को सुरुदेखि नै योगदान रहयो।
- एशियाली सन्दर्भमा पनि भारतीय मूलका भाषाहरू विशेषमा हिन्दी, बङ्गला र असमेली साहित्यमा लेखिएका विविध साहित्यिक कृतिहरूसित नेपाली भाषाका कृतिहरूका तुलनात्मक अध्ययन भएको देखिन्छ ।

- भारत एउटा बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक भएको देश हो । यसै भूमिमा नेपाली भाषा बोल्ने मानिसहरू पनि देश स्वतन्त्रभन्दा पनि अघिदेखि बस्दै आएको पाइन्छ ।
- राष्ट्रिय साहित्यद्वारा नै तुलनात्मक साहित्यका आधार तैयार हुन्छ । यसलाई यसरी पनि भन्न सकिन्छ कि तुलनात्मक अध्ययनको माध्यम नै राष्ट्रिय साहित्य अनि त्यसमा निहित राष्ट्रिय तत्वहरूलाई चिन्न सकिन्छ ।
- आर. ए. साइसीले तुलनात्मक साहित्यलाई 'विभिन्न राष्ट्रिय साहित्यहरूका एका अर्कासित आश्रितले बनेको तुलनात्मक संबंधका अध्ययन' हो भनेका पाइन्छ ।
- बाबा साहेब डॉ. भीमराव अम्बेडकरको चिंतनबाट प्रभावित भएर जब मराठीमा दलित साहित्यको उदय भयो तब त त्यसको प्रभाव तेलुगु, हिंदी, उर्दू, पंजाबी यहाँ सम्म की समकालीन संस्कृत साहित्यमाथि पनि पर्न गयो । यो भारतीय साहित्यको समस्वरता का द्योतक हो ।
- ओल्गा अनि घंटसाला निर्मला यद्धपि तेलुगु भाषाकै कवयित्रियाँ हुन्, अनामिका अनि कात्यायिनी हिंदीका, निर्मला पुतुल संतालीका, दर्शन कौर अनि तरन्नुम रियाज़ पंजाबीका हुन् - यी सबैद्वारा गरिएका नारी यातनाका चित्रणहरू एकै झैं पाइन्छन् अतः भारतीय नारीका यातनाका द्योतक हुन्छ ।
- अलग अलग प्रांतका प्रबुद्ध महिलाहरूले अलग अलग भाषाहरूमा यद्धपि स्वयंलाई अलग अलग प्रकारले अभिव्यक्त गरेका हुन् तर नारी विमर्श आज कुनै एउटा भाषाको साहित्यिक प्रवृत्ति नभएर भारतीय साहित्यको समेकित प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ ।

● महाकाव्य शाकुन्तलदेखि माधवीसम्म आइपुग्दा नेपाली साहित्यकारहरूको प्रेरणाको स्रोत महाभारत रामायण लगायत पौराणिक धार्मिक ग्रन्थहरू हुने गरेको पाइन्छ । भारतीय मूलमा हिन्दी साहित्य, तमील साहित्य, बङ्गला साहित्य इत्यादि अधिकांश साहित्यहरूका कृतिहरू पनि यिनै कुरोहरूलाई स्रोत बिन्दु मानेर रचना भएको पाइन्छ ।

● भानुभक्तले रामायणको रचना गरेपछि नेपालबाहिर भारतीय मूलमा लगायत विश्व नै भरी बस्ने जन-मानसमा नेपाली भाषा साहित्यप्रति जागरूकता फैलियो ! हास्यकदम्ब देखि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र सम्म आइपुग्दा नेपाली भाषाले निकै उन्नति गरिसकेको पाइन्छ । आधुनिक काल प्रकाशनको युग हो !

● सन् 1820 मा कलकत्ताबाट फोर्ट विलियम कलेजका प्रोफेसर जे. ए. एटनले "नेपाली " शब्द प्रयोग गरेर यस भाषामा पहिलो व्याकरण तयार पारे ।

● आज युरोप, अमोरिका, अस्ट्रेलिया, क्यानाडा, हङ्क आदि देशहरूमा नेपालीमा भाषिक सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू र पत्र पत्रिकाहरू प्रकाशित हुन्छन् ।

● दार्जीलिंग र सिक्किम क्षेत्रको यो सरकारी र व्यवहारिक भाषा हो। भारतको यसबाहेक पूर्वोत्तर राज्य अनि उत्तरतिरका राज्यहरूमा पनि नेपालीहरूबिच पनि यो सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित भएको छ ।

● कवि राजेन्द्र भण्डारीको नाम नोबेल पुरस्कारका होडमा पुगेको चर्चाले नेपाली साहित्यको स्तर निकै उचालिएको छ भन्ने कुराको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

- नेपाली साहित्यलाई नेपाल र भारत दुवै देशमा विकसित रहेको साहित्य मानिन्छ । नेपालबाहेक भारतको राष्ट्रिय भाषाको मान्यतामा रहेको नेपाली भाषाको साहित्यलाई 'भारतीय नेपाली साहित्य' भनिने गरिन्छ ।
- भारतीय नेपाली साहित्य भन्नाले भारत देशको माटोमा जन्मिएर, यस भूमिलाई कर्मभूमि बनाएर, संसारको जुनै स्थानमा गए पनि भारतीयपनको भावना बोध गराउने नेपाली भाषामा लेखिएको साहित्यलाई बुझिन्छ ।

7.5 अनुशीलनी

- (क) भारतेली साहित्यको लेखन परम्परामाथि चर्चा गर्नुहोस् ।
- (ख) भारतेली साहित्यमा नेपाली भाषाको स्थान निर्धारण गर्दै यसको स्वरूपगत विशेषताबारे विवेचना गर्नुहोस् ।
- (ग) भारतेली साहित्यका भाषाहरूमा नेपाली भाषासाहित्यका कृतिहरूको तुलनात्मक समीक्षा गर्नुहोस् ।

7.6 अतिरिक्त अध्ययन

१. इन्द्रनाथ चौधरी	तुलनात्मक साहित्य की भूमिका
२. इन्द्रविलास अधिकारी	तुलनात्मक साहित्य: सङ्क्षिप्त परिचय
३. दीनानाथ शरण	नेपाली और हिन्दी भक्तिकाव्यका तुलनात्मक अध्ययन
४. Amiya Dev	The Idea of Comparative Literature in India
५. Henry Gifford	Comparative Literature

६. W.B Federic (ed.)

Comparative Literature

७. K. Ay appa Panikar

Spotlight on comparative

literature

८. David Damrosch

What is world Literature

7.7 मूल्यवृद्धिका निम्ति उत्तर

नोट: तल दिएको खाली स्थानमा आफ्नो उत्तर लेख्नुहोस् -

१. तुलनात्मक साहित्यको परिचय र अर्थ ।

(प्रश्न १ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ७.३ को खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

२. भारतेली साहित्यको सर्वेक्षण ।

(प्रश्न २ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ७.३ कै खण्डमा उत्तर खोज्न सक्नेछन्)

३. भारतमा नेपाली भाषाको स्वरूपगत चर्चा ।

.....

(प्रश्न ३ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ७.३ कै खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

४. तुलनात्मक साहित्यबारे विद्वानहरूका मतहरू ।

.....

.....

.....

(प्रश्न ४ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ७.३ कै खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)

५. भारतेली नेपाली साहित्य र भारतीय अन्य भाषा साहित्यका कृतिबिच
गरिएका तुलनात्मक कार्यको लेखाजोखा ।

.....

.....

.....

(प्रश्न ५ को मूल्यवृद्धिको निम्ति विद्यार्थीले ७.३ कै खण्डमा उत्तर
खोज्न सक्नेछन्)